

Асқад Мухтор

ИЛДИЗЛАР

(қиссалар ва ҳикоялар)

ҚИССАЛАР

ЖАР ЁҚАСИДА ЧАҚМОК

КИРИШ

Йиллар ўтиб, ёш улғайған сари ҳаётда, айниқса болалигингда әшиитган-күрган воқеаларинг, таниган-билған одамларинг хотирада тобора сараланиб, нечукдир йириклилашиб, моҳияти юзага қалқа борар эканки, күч-қуввату фурсат етса, уларнинг ҳар бири ҳақида китоб ёзиш мүмкун бўларди.

Мен Фарғонадаги биринчи сон болалар уйида катта бўлганман. Тенгдошларимнинг ҳар биттаси — замонага ярашиқ ғаройиб бир тақдир, биз кечирган йиллар ибратли воқеаларга бой эди. Маълумки, болалик хотиралари бир умрга татийди, етимликда бошингни силаган одам қиёфаси эса дилга муҳрланиб қоларкан.

Мен шундай кишилардан бирини, унинг бизга гапириб берган саргузаштларини тез-тез эслайман. Бу гал уларни сизга ҳам ҳикоя қилиб бермоқчи бўлдим.

У унча ёш эмас, эллик олтиларда эди, чамаси. Соч-соқолини тоза қирдириб, белига энлик камар боғлаб юрганиданми, бизга ёш кўринар, биз уни негадир «Аҳмедов ака» деб ўрганган эдик. Қаншари паст, қулоғининг гўштдор солинчоқлари осилган, нимдош дўпни устидан қийигини салла қилиб, ёқаси пилтали эски гимнастёрка кийиб юрадиган хунуккина одам эди. Аммо, қизиқки, бир умр эшик санаб санғиган етим-есир, назаримда, фақат шу кишининг меҳрига сиёниб, фақат шу одам туфайли очликка ҳам, юпунликка ҳам кўниб, етимхонада муқим қолиб кетар эди. Чунки бола деса жонини берадиган одам эди у.

Ширии овқат есак, оғиз чапиллатишнимиздан завқланаб қараб туарар, чехрамизда кулги кўрса, юз-кўзи чараклаб кетар, кийимдан ҳам, ўйиндан ҳам, меҳнатдан ҳам фақат қувонишимизни истар эди.

Аҳмедов ака тарбиячи эмас: тарбиячи бўлганда унинг болага меҳри ҳақида таъкидлаб гапиришим балки унча жоиз ҳам бўлмас эди. Гап шудаки, у болалар уйида оддий хўжалик мудири бўлиб ишларди, биз эса мураббий-

ларимиздан ҳам кўра кўпроқ шу киши атрофида парвона эдик. Шу важдан баъзи тарбиячиларимиз болажон Аҳмедов акага файирлик ҳам қилишар эди.

Лекин биз барибир шу хунук одамнинг соясига биқириб, оғзига тикилганимиз тикилган.

— Болаларда гап кўп,— дер эди Аҳмедов ака қандайдир ўқсик оҳангда,— биз катталар энди улардай софдил, улардай кучли бўлолмаймиз. Қолган кунларимизни шуларга бағишлай билсак, бас. Хусусан менинг ўзга ниятим йўқ, қолган умрим — шулар туфайли, ҳастим ҳам — шулар, давлатим ҳам...

1. НЎҒАЙ МУАЛЛИМ

Ҳали сумбула кирмаган, лекин эрталабки офтобнинг тафти одамга ёқадиган бўлиб қолган эди. Бомдод маҳали, жимжит, катта ҳовли ҳувиллаб ётибди, сомонхонада кеча қулунлаган байталнинг қурт-қурт беда чайнагани эшитилади, холос.

Тоғдаги чўпон-чўлиқقا чакмон-чорир олгани келган Мамат тандир ёнида қора қурум деволга суюнганича офтобрўяда чўнқайиб узоқ ўтиреди. Рўпарасидаги тезак-таппи устида уймалашган ялқов пашшаларга, юмалаб ётган чўян офтобага, нарироқдаги ҳовуз бўйида чувалиб ўсган пўпанак ўтларга, қари кундак толга тикилиб хаёл сурар, ичкарида жойнамозга чўккан хўжайиннинг «бораҳматуљо»сини кутар эди.

Шу маҳал кўча эшик рийқиллаб, нўрай муаллим кириб келди. Мамат уни кўкламда ҳам бир кўрган ёди: ўша-ўша қилтириқ, юпун, тиззаси, йиртиқ, елкасида нон-дон тўла қопу хуржун, бир қўлида икки кажава, бир қўлида тугун, белбоғида сўйилган жўжа бўйнидан осирлиқ, оёғида қатқат ямоқ тушган тоштовон, соқоли ўсган, кўзлари гайно-лидек...

Дарвозахонага кириши билан қайси бир халтасининг или қочиб, гарданидаги юкларни эплолмай қийналиб қолди: бирини қўлтирига қисса, бири тушиб кетади, унисини борласа, буниси узилади.

— Ҳой, сўпок, қарашворсанг-чи! — деди у Маматни кўриб.

Мамат халта кўйлак этагидан тиззаларини зўрра чиқариб ўрнидан турди-да, пойма-пой чоририни қийшиқ босиб, у томон юрди. Нўғай муаллим қаердадир етимхона очган. Очгану, қаҷатчилик бўлиб, болаларни ҳукумат ҳам боқолмай қолган; энди тарбиячилар қишлоқма-қишлоқ юриб, ўзига тўқроқ одамлардан бақадар имкон у-бу тилаб,

етимларнинг насибасини териб юришибди. Буни нўғай муаллим ўтган сафар ўзи гапириб берган эди.

Мамат унинг елкасидан сирғалиб тушган хуржунни кўтиришиб, тўрт бурчидан танғилган оғир қопнинг канопини ҳам кифтидан ўтказиб қўйди. Инқиллаб ҳансираётган муаллимнинг жиккак гавдасидан тер, қайиш, сузма, пўлпанақ ва қоқнон ҳиди бурқсар эди. Кекиртаги туртиб чиқкан ингичка бўйини буриб: «Боракалло», деб қўйди.

Мамат яна офтобрўя пешайвоннинг даҳанасига бориб оёқларини осилтириб ўтирди.

Бу пайт, унниқиб қолган мовут чакмонини елкасига ташлаб, меҳмонхонадан бой ота ҳам чиқиб келди. Бегим-бегим деб турадиган қичик хотини тўлғофида ўлиб, бой ота бир оз одамови бўлиб қолган эди. Ичкарида катта хотини кўпдан буён рамақтажон, кўзи ожиз, бир чўриси билан ёлғиз ўтирас эди. Бой ҳам у шўринг қурғур пушти совуққа қатнамай қўйған. Неча йилдан бери ичкари-ташқарининг рафти-омадини олган Мамат бу гапларнинг баридан хабардор. «Тўрасийлов»га улуш қўшмагани учун бўлиснинг пешволари бой отани яқкалаб қўйишганини ҳам билади. Бой отаси ҳозир хилватнишин, уйкуси йўқ, сўфи табиат бўлиб қолган. Фикри-зикри икки бебош ўғлида: у бетайнинг бири қизиллар билан кетган, бири оқлар билан. Эшик тиқ этса, чакмонини ёпиниб чиқади, ўша бебошлардан бирон хабар келмадими экан деб.

— Келинг, домла,— деди у нўғай муаллимни кўриб,— етимларнинг ризқини довлаб, савоб халтангизни елкалаб юрибсизми?

— Э-э, юртда қуту барака йўқ, бойларда диёнат қолмади, тақсир...— муаллим қопу хуржунларини ерга қўяркан, сурп кўйлагининг йиртиқ жойларидан елкалари қипқизил бўлиб шилиниб кетгани кўринди.

— Нечта ўзи болалардан?

— Ҳозир уч юзу тўққизта бўлди, тақсир.

— Эвоҳ, бу қопчиқларингиз уларга урвоқ бўлмайди-ку?

— Ҳай, бир тўйиб есалар ҳам...— муаллимнинг ўзи кўпдан бери тўйиб овқат емагани кўриниб турарди.

— Бари мусулмонми?

— Ўзбак, қирғиз...

— ...Ўзингизни қийнаб қўйибсиз,— деди бой юқдан бўшаган муаллимнинг тиззалари қалтираганини кўриб.— Мунча тўпламасангиз бу ошхўру жомадарронни!?

— Э, сиз уларни бир кўрсангиз эди, бой ота! Анов йили қора ўлат юртни чирқиратиб кетди, биласиз, кўча-кўйни етим-есир босиб..., ноилож эдик... Энди мана...

Ха, ўша мусибатли кунлар Маматнинг ҳам ёдида. Рў-

за айни жаратонга тўғри келиб, аввал қариялар тутдай тўкилди. Кун ловуллаб ёнар, шўрлик деҳқон далада ютоқиб ўлдими, вабоданми — билиб бўлмасди. Қишлоқни дуднола, ваҳима тутди. Соғу дардчил — ҳаммага тенг эди бу бало-қазо. Бўлмаса, Маматнинг дадаси ўладиган одаммиди! Қулочкаш полвон дер эдилар отини, елкасида етти қадоқлик кетмон, мардикорлик қиласди, қишида эса ғиштхумонда туюкаш...

Ҳа, ҳаммаси эсида Маматнинг. Мунглиқ онаси ҳам ўлик тепасида бир кечаю кундуз фарёд чекиб, шу ўтирган жойининг ўзида жон таслим этди. Йккаласини, шариатга хилоф бўлса ҳам, бир қабрга қўйдилар. Нима қилсин, гўрковларнинг ҳам бири ўлиб, бири қочган пайтлар бўлса. Қишлоқ бир ой деганда ҳувиллаб қолган эди. Ким етаклаб олиб чиқиб кетди қишлоқдан — фақат мана шуни эсломайди Мамат.

Ушандан бери мана шу бой отани билади. Қўрасида кунда ковлаётган мардикорлар билан бир коса гўжа ичдию, нон-насиба экан, шу ерда қолиб кетди. Бой отаси унга маъқул эди. Ўзи бўзу алак киймаган кўҳнабисот бойлардан бўлса ҳам, Маматқулга сарқитини ичирмади «сағирга жавр қилганинг косаси оқармайди», дея бошини силади. Олти ёшидан мол кетида юриб катта бўлган Мамат ҳам ёлчитиб ишлар эди-да.

Хозир у йиғидан кўзлари шишиб шу ҳовлида пайдо бўлган кунларини эслади. Эсладию,чуваккина гавдаси титраб-қақшаб турган анов тиланчи муаллимга жуда раҳми келиб кетди. Қопчиғига бир жомашов тариқ тўккач, унинг ориқ қўлларининг қалтирашига қараб туриб, бой ота ҳам сўради:

— Қаерда ўзи етимхонангиз?

— Симда, тақсир, Симнинг ўзида.

Шундан кейин бой ота «узоқ йўл экан» деб, Маматга имо қилди. Мамат ютуриб кириб, патнисда кулча нон билан чой олиб чиқди. Нўғай муаллим супага омонат ўтириб, чойни ичдию, нонни ушатишга кўзи қиймади чоғи, ўёқ-буёғини айлантириб, суқ билан бир ютингач, хуржундаги бошқа нонлар ёнига солиб қўйди.

Сўнгра Мамат унинг тугуну қопчиқларини елкалатиб, тер ҳиди анқиб турган қайишларини қўлтиридан ўтказишиб қўйди. Одамнинг кифтини шилиб тушадиган бундай халта-хуржунлар Маматга яхши таниш, эл тўплаган қоқ нону, ҳалим оши солинган хумчаю халталар чўлиқларнинг гарданидан гоҳо ҳафталақ тушмайди.

— Уларингиз... бари увоқми? — деб сўради Мамат.

— Бари сендек пучук,— деди юқдан букчайиб, ҳалит-

дан юзига реза тер қалқан муаллим, кўса юзида жил-майишга ўхшаш мулойимлик сезилди.

— Мен ҳам етимман...— деди Мамат «сиз хафа бўлманг» дегандай тасалли оҳангидга. Муаллим унинг дилидаги меҳр-оқибат туйфусини ҳам, ёлғизлик, етимлик мунгини ҳам, ниманидир қўмсаш ва юрак талпинишини ҳам сезди.

— Бой отанг ҳамиятли киши, иссиқ жойингни совутма, молнинг ёнида ўлмайсан,— деди бўш қўли билан елкасига қоқиб. Шунда чўлиқ шошиб қўйнига қўл солди, анча урингандан кейин, чети ушатилган сафар зоғорасини чиқариб, муаллимга узатди. Нўғай муаллим аввал олсамми олмасамми дегандай озгина иккиланиб турдию, кейин шартта олиб хуржунига соларкан, кўзидан ёши чиқиб кетганига ўзи ҳам изза бўлиб, аста жўнаб қолди.

Бой ота ҳовли тўрида, Мамат чўлиқ дарвозахонада унинг кетидан жимгина қараб қолдилар. Нўғай муаллим узоқда чўлоқ тұядай лўкиллаб кетиб бораради.

2. ОЛИМ БИЛАН ҲАЛИМ

Мамат хўжайнининг аҳволига ачинар эди. Мана, нўғай муаллим кетди. Ҳадемай Мамат ҳам жўнайди. Хуржунга зогора нон, туз-туршак, кўрпақовуқ нинаю яна алланималарни жойлаб, чориқ-чакмонларни ҳам жўл арқон билан таңғиб, тахлаб қўйибди. Тоғда чўпон-чўлиқ унинг йўлига кўз тикиб ўтиргандир. Бой эса яна отабезор ўғилларининг надомати билан юзма-юз, ёлғиз қолади. Яқиндагина атроф-теваракда жами катта-кичикни ўтқазиб-турғазиб юрган кимсан «Салим чорва»нинг эндиликда дардлашиб, кўнгил чигилини ёзадиган бағри гирён бир маҳрами бўлмаса-я, ё олло! Қари хотини ичкарида, кўзи кўр бўлса ҳам, яногидаги пашаҳўрда доғига ўсма суриш билан андармон бенамоз.

— Баҳай, бой бува... энди хизмат?— деди Мамат кетишига ижозат сўраб.

Бой чорвадорларга хос қозоқи чакмонини елкасига ташлаб, куя тушган суртелпагини бошига қаққайтирганча сўрида хуфтондай бўлиб ўтираси.

— Менга қара, Маматқул, жума ўтиб борарсан яйловингга,— деди у,— ичкари-ташқарига сув пуркаб, супириб қўй. Долонда йўллашша ғужгон уриб турибди, бирор келиб қолиши бор...

Чиқмаган жондан умид. Бирор келиб қоларми, жувонмарглардан бирон хабар етарми деб кўнгли халак. Аслида-ку у молу ҳолга ружу қўйган очофат бойлардан эмас, молу мардумхўр золим ҳам бўлмаган, отамерос Мулкини,

топган туёгини болаларимга деб асрайди. Ўшаларнинг ҳам, худойимнинг ҳам омонатини эсён-омон топширсам дейди, ўзга муддаоси йўқ.

Ҳай, яйлов яна қолди. Тоғдаги ялангоёқ шўрликлар дийдираб, етти пуштининг гўрига ғишт қалаб сўкишади энди Маматни.

Маматнинг болаликдан одати шунаقا эдикни, бир нафас бир жойда бекор тура олмайди, ҳаёллари ҳам қўл-оёғи ҳам ҳамиша ҳаракатда. Ичкари-ташқарини ёф томса ялагудек қилиб супуриб-сидиргандан кейин, оғилхона йўлагидаги арқон қалавотда мушак сабзини кирсиллатиб еб, савағичдан сават тўқиб ўтириди. Бу ҳунарни унга Ҳалим ўргатган. Ака-укаларнинг каттаси. Ўн тўққизга кирганими-кирмаганми, ҳамма ишдан хабардор, айтганини иккиси қильдирмас, қаттиққўл эди. «Сенга ўхшаган бекорчи танбалнинг касми бу! Ўрган!» дер эди Маматга. Арқоғидан жиндак адашса, сувдан савағич олиб, «чирс» этиб бармоғига туширас, кажава майишиброқ кўриниса, пошналик сағри этиги билан телиб, эзғилаб ташларди.

От жинниси, улоқчи чавандоз эди Ҳалим бойвачча. Қўшқўрғондаги сайсхонаю, йилқи бостирмалари ўшанини. Бичими йўғон, сағриси супадек тўдакаш қорабайрлари ўша ерда бегона кўздан яширин. Узоқ-ёвуқдан кўпкари овозаси эшитилса бас, Ҳалимни на отаси, на онаси қишлоқда ушлаб тура олади. «Хоназоти кўпкарида соврин олибди», деган шон-шавкатга ишқибоз эди. Отчопардаги чортахт устида ўтириб соврин улашадиган поча-пўстиили бойларга ҳавас қилас, улоқчи от боқадиган базасз бўламан, дер эди. Битта кийикдай енгил, сулув човкари бўларди. Қамчинни тишига тишлаб, ўша човкарни минганида ўзини ҳалиги бойлардай ҳис қилиб, узангига оёқ тираганча қишлиқма-қишлоқ от чоптириб кун ўтказарди.

Бир куни елкасида бешотар, белбоғ устидан ўқдон тақиб келиб, эгардан сакраб тушдию, кўпкариларни тилга олмай қўйди. Жуда ўзгариб қолди ўшандан бери, отхонадан чиқмайди, камгап, баъзан яхши кўрган човкарини якка михга боғлаб, бекордан бекорга савалайди. Отасига қўпол гапиради:

- Биласизми, бунинг бари омонат эканини?!
- Нима омонат, болам?
- Туриш-турмушимиз, орзу-ҳавасларимиз бу молдунё — бари омонат. Сиздек сасиб ётган бойларнинг молини тортиб олиб, ўзини сургун қилишяпти.
- Биламан, болам, хабарим бор, нима қилиш керак?
- Сўқимдай йиқилиб бериш керак! — деб бақирди Ҳалим бойвачча ва эртасига човкарни миндию, гойиб

бўлди. Кўп ўтмай, босмачилар тўдасига қўшилибди экан, деган гап тарқалди.

Укаси Олим бундан бехабар, ўқишга кираман деб кетганча Жалолободда юрибди. Қўшни қишлоққа қатнаб, бир кунжак муаллимникида халфа бўлиб юрган эди, ўша муаллим, энди шаҳарда ўқигин, деб йўлдан урибди, ўшандан бери шаҳардаги тогаваччалариникидан дам «ўқишга кирдим» деб, дам «кирмоқчиман» деб хат келади, хуллас, гапининг тайини йўқ.

Олим ўзи мулла бўлса ҳам, муллаваччалардай нозик эмас, бўйга акасидан ҳам катта, ҳеч ким уни ўн саккизни энди қоралаб келаётган йигитча демайди. Шаҳарни, ҳар хил ўқишиларни ҳавас қиласди. Замона қалқиб, Ҳалим бевош ҳам гойиб бўлгандан кейин, бой бува Олимжонидан қаттиқ хавотир олиб қолди. Узи сустроқ-да бой бува, иккаласини ҳам мол-ҳоллик қилиб кишанлаб қўймайдими, рўзгор бўлса, ана, худога шукур.

Ахир Олимжондан тайинлироқ хат ҳам келди. Кўз кўриб қулоқ эшитмаган гап: қизил гвардияга ёзилиб кетибди.

Ана энди ўзингиз ўйланг. Бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукур қил, деб шуни айтадилар. Тақдирнинг мундоқ чалғи ўйинлари бор экан, қаранг, бир отанинг болалари-я!

Бой буванинг «оқлар»га ҳам, «қизиллар»га ҳам унча ҳуши йўқ, фақат болаларим дейди, унга бу отабезорларнинг иккаласи ҳам азиз. Бошига тушган воқеалардан кейин у ноҷор бир кепатада довдираб қолди: бир қарашда рўзгор билан унча иши йўқ, ҳар замонда қуръон тиловат қилиб, савобини кичик хотинининг арвоҳига бағишилади. Гоҳо эса энг яхши йилқи уюлларни улгуржи пуллашга киришади. Отбоқарларнинг кўпи кетиб қолди. Бостирмада иккита қорабайир билан, бир улоқчи ғунан, бир аравакаш байтал пишқириб турибди, холос. Қўрада бир пой ҳўқиз бор эди, эрта баҳорда оғилхонада ёмонлаб қолиб, пичоқ тортиб юборишга ҳам одам топилмади. Энди тоғдаги уч қўра қўй хавф остида, хўжайин ҳали уларни ҳам пуллаб, сандиқдаги «дуржи бекунж»га жойламаса...

Мана шундай бетайнин кунларнинг бирцида бостирма орқасида кулранг товуқ қоқолаб қолди. Томорқа этаги кенг оғилхона, яна қўшқўрғон, ўёғи қирга туташ... У томондан ким келган бўлиши мумкин?

Бу Ҳалим эди. Ташида узун чопону қўш белбоғ, ичидан икки қаторли ўқдон, дандон сопли дудама... ғирт босмачи. Ҳансираф келиб, отаси билан ялаб-юлқишиб кўришдию, кейин атрофга аланглаб:

— Келдими? — деди бирдан.

У укасини излар эди. Важоҳати ёмон.

— Қани? Қаерда у?

— Бил-бilmасам...— деди ота, хурсандчилиги бир зумда мусибатга айланиб.

— Нега? Нега билмайсиз?— дея одобсизларча бақириб берди Ҳалим. Маматнинг назарида у ҳозир отасини кўраётгани ҳам йўқ, унга Олимжон керак эди. Хонадондаги ахволни ҳам суриштирмади, онасини ҳам сўрамади иссиқ чой ичмади.

— Қайтгудай бўлса, боғлаб қазноққа ташланг, ўзим келиб ўлдираман! Қўлдан чиқарсангиз, менинг қорамни кўрмайсиз!— деди-да, келган томондан шошиб чиқиб кетди. Бир зумдан кейин от дупури эшитилиб, қўрғон орқасидан хумдон тутунидай чанг кўтарилиди.

Ота шалвираб қолди. Худойим-эй, ҳали бу кўргиликлар ҳам бор экан-да...

Шу тариқа, баҳор қелиб, хут кирди, деҳқоннинг пайтавасига қурт кирди, бой буванинг эса томорқаси ҳам чопилмаган, юлғун босиб ётарди. Бир куни, шотераклар кучаласини ташлаб, бўтана сувлар қалқиб оққанда яна от дупури эшитилди. Ўғилларидан умидвор бўлиб, шошиб кўчага чиққан бой бува бегона одамларга дуч келди. Улар учта эди, уч отлиқ, учаласи ҳам ёш, чиройли йигитлар, ҳали унниқмаган бекасам, қундуз телпак... Ўғли Ҳалимнинг шерикларига ўхшайди. У бирор хабар эшитиш илинжида ҳаммасини ичкарига таклиф қилди. Бой бувасининг имоларини тез тушунадиган Мамат дарров тузоғлик патнис кўтариб чиқди. Лекин йигитлар таомга қарамадилар.

— Қаёллардан сўраймиз, мулла йигитлар?— деди бой ҳали ҳам нимадандир умидда.

— От керак, бой ота, отга келдик,— деди қоши чаплашган, бароқ мўйловлиси.

Бойнинг умиди пучга чиқиб, хафсаласи пир бўлди.

— От... от йўқ бизда, йигитлар.

— Йўқ?— шерикларига қараб жилмайди бароқ мўйлов.— Сизда бўлмаса кимда бўлади, бой ота? Ё барини қизил гвардияга багишлавордингизми?

— Ажабмас, ўғилларини аямаган бўлсалар, отни аярмидилар қизиллардан!— деб кесатди иккинчиси.

— Менинг ўғлим...

Коши чаплашган йигит қамчиси билан этиқ қўнжига уриб, унинг гапини бўлди. Мамат қараса бу биринчи кўришдагидай чиройли йигит эмас экан, бирпасда кўзига қон тўлиб, важоҳати хунук бўлиб кетди.

— Биламиз ўғлингизни!

— ...катта ўғлим...

— Ўша катта ўғлингиз айтворди, олиб чиқинг отларни.

«Катта ўғлингиз айтворди» деганин эшитгандан кейин бой яна юмшаб, самимишт билан тушунтиromoқчи бўлди:

— Ганимга ишонинг, йигитлар, отларни...

Бу вақт бароқ мўйлов учинчى жиккакроқ йигитга имо қилди. Униси сакраб туриб орқа ҳовлига ўтди-да, бойчинг қора кунга сақлаб қўйган тўдакаш қорабайирларини якка миҳдан ечиб олиб, худди ўзиникидай эркалаб, ишшайганча етаклаб чиқиб келди.

— Бари шуми?

— Ҳа, аммо-лекин...— жиккак йигит қорабайирнинг йилтиллаган сагрисидан чапанича чўпиллатиб ўпиб қўйди.

— Биз сизни большевиклардан муҳофаза қиласиз, бой, иккита отга мунча тумшуғингиzin осилтирмасангиз!— деди қоши чаплашган йигит. Кейин унинг имоси билан қорабайирларни згар қошига боғлаб отландилар-да, жўнаб қолдилар. Тўзон ичида ноилож қолган бой буванинг қарғиши эшитилди:

— Ол, исқотингга ярат, ҳаромилар! Шунинг учун босмачи дейди-да сенларни...

Мамат дарвозахонада пусиб турар, отларни қизғанибми, бой бувасига раҳми келибми, кўзларига ёш тўлган эди.

Ҳозир ҳам у, савағичдан сават тўқиётib, енги билан қуруқ кўзларини беихтиёр артиб, бурнини тортиб қўйди.

3. ЯНА ОТ ДУПУРИ

Тоғ-яйловнинг гашти бўлакча. Ион-ихтиёринг ўзингда, тепаңгда осмон, қарамоғингда бир кўра мол, куни билан «қурай-қурай»лаб қўй қайтарасан, кечқурунлари чўпон-чўлиқ билан чақчақлашиб, чавати нонга сузма суртиб еб оласану, жийда пўстлоқ чойдан кейин гулхан иссирида, қора қумғоннинг жиғиллашига қулоқ солиб хаёл сурасан, кечалари ҳайитда укпари тақи кийган толма белли қизалоқлар тушингга киради.

Мамат ўн беш кун яйради яйловда. Лекин чўпонлар ҳар ишга Маматни югуртиришади, хўжайин унинг айтганини сийлайди-да, аччиқ-тиззиқ гап қилмайди. «Бор, пахталик олиб кел!», «Бор, иккита кийлиз сўра», Мамат эса гап қайтармайди, оёқ-қўли чаққон. Пучуқлиги етмагандек, яна чўтир, қаншари паст, даблари дўрдоқ, дўнгпешана башараси ясси, паçoққина бола бўлса ҳам, бойдан тортиб қаролгача ҳамма унинг бор-йўқлигини сезиб турарди.

Тинчгина юрган жойида қишлоққа бир юмуш билан

тушдию, яна ғалвага дуч келди. Қўрага ўн-ўн бешта от боғланган, ҳар қаерда эгар-жабдуқ, бақириқ-чақириқ, от пишқириғи, отлиқ чопарлар келиб-кетиб турибди. Қон қорайған бўлишига қарамай, ичкари-ташқарида тўп-тўп одам, меҳмонхона ҳам гавжум, бири пилик ёндирган, бири қуриллатиб чилим тортган, хуллас, ҳовлини бегона одамлар босиб, ўз уйдагидек хўжайнинг қилар эди. Мамат аввал, Ҳалим бойвачча ўзининг шериклари билан келибди-да, деган ўйга борди. Лекин орада бойвачча йўқ эди, бой буванинг ўзи ҳам кўринмади.

Мамат қаттиқ хавотир олиб, ичкарига киришга ҳам юраги дов бермай, қайтиб кетишни ҳам эп кўрмай, довдирраб турди-да, кейин негадир бостирма устинидан томга тирмашди. У ерда, ёзин бостирилган ҳашак ғарамини пана қилиб, оғилхона томига ўтди, ундан меҳмонхона билан туташ ғуломгардишнинг чордоғига эмаклаб кириб, ётиб олди. Бу ер хушбўй пичан тўшадган жуда қулай жой экан: меҳмонхонадаги гаплар баралла эшитилади, кирган-чиққан кўриниб турибди, сени эса, агар писиб ётаверсанг, ҳеч ким пайқамайди.

Илгари бойнинг корандалари ётадиган ғуломгардишнинг шифти омонат, баъзи жойлари очиқ, тешик, тутундан исланган вассалари, шувоқсиз, баланд токчалар Маматга шундоққина кўриниб турарди. Ҳозир бу янги туғилган қўзи — бузоқ учун барра беда сақланадиган жой бўлиб қолган эди. Ёғин-сочиндан сақлаш учун панага олиб кириб-қўйилган иккита катта сўрига ҳам ҳашак бостирилган, қуруқ беда гули анқиб ётибди. Ўша бедага ўтириб олиб, катта ҳаммом дудборонидай қуриллатиб чилим тутатаётган кўса киши кирган-чиққанга чинқириб буйруқ бериб турибди. Ҳовлида қўй сўйишиб шекилли, жизза ҳиди келди. Меҳмонхонадаги сұҳбатга овози ёқимли, ҳар замонда иймангансимон секин томоқ қириб қўядиган бир одам бошлиқ қиляпти.

— Танангизга ўйланг, бой ота...

«Бой ота»ни эшигандан Маматнинг қулоғи динг бўлди. Демак, шу ерда. Афтидан, оstonада, ёки бир бурчакда чўкка тушиб, кўримсиз қиёфада бош эгиб ўтирибди. Ҳалиги ёқимтой овоз эса уни гўё аврарди:

— Танангизга ўйланг, одамларни бир-бирига ит-мушук қилган биз эмас, ана улар, ўшаларнинг фирқачи пешволовари. Мана ўзингизнинг ўшгина ўғлингиз «изм-пизм» деб юриб одам ўлдиради, ёки ўзи ўлиб кетади...

Бу мулойим овоз айни пайтда шафқатсиз бўлиб, Маматнинг назарида, бой отани тобора бурчакка сиқишириб борар, эзар эди. Яна кимdir ғўнғиллаб сўз қотди, чапил-

латиб гўшт чайнади, лекин бой бувадан садо чиқмади.
Ёқимтой томоқ қириб давом этди:

— Биз қон кечиб юрибмиз. Ким учун? Сиз учун, бой!
Еримиз, элимиз учун, динимиз, имонимиз учун, эзгулик
учун! Сиз бўлса иккита ширин гапингизни аяйсиз!

— Менинг ҳеч нарсам қолмади, биродарлар...

— Сиз бўлса яширасиз... бегонасирайсиз...

— Қўриб турибсизки...

— Кўрмаяпмиз! — деб бақирди ҳалиги гўнғиллаб ўтирган одам оғзини чапиллатишдан тўхтаб. Бу одам ҳар гапида «Мунча маломат!» деб хитоб қиласар, Мамат ҳозиргача унинг гапидан фақат шу сўзларни уқиб олган эди. Энди бўлса бақириқ... — Мана, қасам ичинг шу қофоз пуллардан бошқа нарсам йўқ деб, кейин биз ишонайлик! Мунча маломат!

Бир нарса гиламга тап этиб тушди. Бойнинг олдига қуръонни отиворишибди чоғи. Нима бўлаяптийкин? Маматнинг нафаси ичига тушиб кетди. Жимлик уни борган сари бетоқат қиласар эди. Туриб кетишига сал қолди.

Шу вақт нимадир «тўқ», «тўқ» этди. Бирпасдан кейин яна. Кимдир деворни уряпти. Тўқ-тўқ. Тўқ-тўқ. Бўғиқ овоз. Ташқаридами, ичкаридами?

— Бу ерда тахмонни шуваб ташлабсизми? — деди ёқимтой овоз. Ҳа, ичкарида экан. Яна «тўқ», «тўқ»... Йўқ, бу гал «пўқ», «пўқ» этди. Жимлик. Худди Маматнинг тагидаги сўрида чилим қуриллар эди. Кейин ичкарида «гуп» этган ларзали товуш эшитилиб, шитирлаб девор тупроғи тўкилди. Кўп ўтмай меҳмонхона эшигининг иккала табакаси бирдан очилиб, шарақлаб кулганча ёшгина, новча, қотма бир одам чиқиб келди. Бошида оқ чўгирма, хушмўйлов, чағир кўзлари чарақлаган бу одам ўша ёқимтой овозли жўрабоши эди. Қўлида чоғроққина ярим юмалоқ ёғоч қути; бу хонадонда бундай буюмни камдан-кам одам кўрган, бойнинг маҳрамлари уни дуржи бекунж дейишар эди, қора сирли қопқоғи садаф билан нақшланган, ёпилса очилмайди, сир-асрорини бой буванинг ўзи биларди, холос.

Жўрабоши ҳанг-манг бўлганидан сўрининг четига ўтириб қолди. Ҳамма унинг устига ёпирилди, кимдир саситиб тепадан машъала тутди. Жўрабоши, ҳар куни шу ишни қилиб юрган одамдек, пичоқ учи билан қаеригадир сал теккан эди, қути қопқоғи «қирс» этдию, очилди-кетди. Ҳамманинг нафаси ичига тушиб, жим бўлиб қолишиди: олтин, ёқут, лаъл йилт-йилт этарди!

— Мунча маломат! — паканагина, бўйни йўғон бу одам ҳамон оғзини чапиллатиб нимадир ер, унинг бемаъни хитоби яхши вазиятга ҳам, ёмон вазиятга ҳам тўғри

келаверар эди. У жундор панжалари билан жўрабоши ушлаб турган қутидан қўш-қўш шода маржон, тиллақошу зебигардонларни лағмондай чўзиди чиқариб, кўз-кўз қилаверди. Атрофдагилар кўзининг оқи чиқиб, сўлагини йиғиб ололмай, ҳанг-манг бўлганча қараб туришар:

— Роса жамғарипти-э, зихна!

— Йўқ дейди-я, тағин, қасамхўр! — дея хитоб қилишар, гўё бой буванинг ўзи бу ерда йўқдек, одобсиз сўзлар билан ерга уришар эди шўринг қурғууни.

Мамат шифтнинг тирқишидан бой бувани энди кўрди. У оппоқ оқарган, аянч бир аҳволда тиз чўкиб ёлборар эди:

— Жон биродарлар, икки ўғлимга тўй қилиб бераман, уйлик-жойлик қиласман деб орзу-ҳавас билан бир умр тер тўкиб жамғарганим, хоппа-ҳалол буюмим шу, инсоф қилинглар!...

Кўхна ғуломгардиш шарақлаган кулгидан титраб кетди.

— Жон ука! — дерди бой тизза устида силжиб жўрабоши томон қалтироқ қўлларини чўзаркан.— Олло имонингизни саломат қилсан, ўғлим тенги экансиз, синни-солим бир жойга боргандা қақшатиб кетманг, увол бўлади, иним... Зиёфат берай, улфатларингиз билан аzonгача майшат қилинг...

Яна қаҳқаҳа янгради.

— Зиёфат? — жўрабоши оғиз очиши билан ҳамма яна жим бўлиб қолди.— Зиёфат яхши. Бўза борми?

— Бор, бор,— деди бой бува умидвор бўлиб оёққа тураркан.— Шоди бўзагарнинг равотида бўза ҳамиша қайнаб ётади. Шундоққина муюшда. Ҳозир...

— Йўқ, ўзимиз топиб келамиз!

Бой бува тўхтаб, қўл қовуштириди. Жўрабоши имо билан ҳалиги бўйни йўғонни чақириди:

— Менинг қийғиримни ол-да, Бекнинг ҳузурига учхудди мўлжалингиздаги бўлди, эрталаб етиб келишади, дегин!

— Мунча маломат! — деди пакана қамчисини силтаб.

— Отни аяма!

Бўйни йўғон қийиқчада сочилиб ётган хапинага сук билан яна бир қарадию, оғзи қулоғида, милтифи елкасида, отилиб чиқиб кетди.

Жўрабоши ўтирган ерида танга кўзди олтин узуклар, кокилли исирғалар, қўчқорбошли билакувуклар, бозбонду қашқарбалдоқ, ойболдоқ, лўлибалдоқлар, жиғаю танга-жевак, зулукзира, шохмаржон, пешанагажак, ҳожиузук, тилласочвоқ, кумуш туморчаю олтин тангаларни қўшҳо-вучлаб қутига солди, устига қават-қават маржонларни,

зилзила сиргаю балогардонларни аста жойлаб, қопқоғи-
ни «қирс» этиб ёпди-да, ҳазинани бутуница салмоқлаған-
дай бир күтариб, яна сўрига қўйди. Унинг оғирлиги руҳ
баришлади ҷоғи, баҳтли, хушнуд, қараашлари меҳрибон эди.

— Йигитлар! Бугун шу ерда тунаб қоламиз, бўзахўр-
лик бўлади! — деди. Кейин бой бувани меҳмонхонага бош-
лаб, у остоидан ичкарига ҳатлаши билан эшикни шартта
ёпди-да, устидан қулф солиб қўйди.— Фақат эрталабгача,
бой ота, айбга буюрмайсиз, ўзингиздан қолар гап йўқ,
шундай қиммасак тинч ухломаймиз. Үфилларингиз бўл-
са... Улар яқинда бир-бирларини бўғизлаб, сизни бу таш-
вишлардан мосуво қилишади. Куйманг.

Эски ғуломгардиш жўн бўлса ҳам худди улфатчиликка
мослангандай ўзига яраша файзли жой эди. Эшик кеса-
кисида, яна икки устунда чирсиллаб машъала ёнади, ўр-
тада ўчоқ, ўчоқ атрофида қорақумғон, сопол косалар, ик-
кита чилим, кенг сўриларга гулли беда тўшалган, орқароқ-
да ҳам девор бўйи қилиб ҳашак ғарамланган.

Кўп ўтмай мешкобда бўза, дастурхонга туғилган яхна
ѓашт келди. Йигитлар — улар тўққиз киши эди — бешотар-
ларини бурчакка сепоя қилиб, отлардан хабар олгандан
кейин, бири сўрида, бири бўйрада қуруқ пичангга ёнбош-
лаб, сопол косаларда бўза сипқаришиди. Ўчоқ ёнар, машъа-
лалар биқсиб сасир, чилимлар тутар, гурунг тобора қизир
эди. Етти ёғочли кенг гардишнинг сасиб, тутаб кетганини
пайқашмас, ҳаммалари бўздан ҳам кўра бугунги сехрли
ўлжадан бадмаст эдилар.

Юқорида тутуну ис, сассиқ кекиртак бадбўйига базўр
чидаб ётган Мамат бир нарсадан хавотир, ҳашакка чўр
тушиб, бало-қазо юз бермаса. Унда бу мастиластлар беш-
отарини олиб ура қочадио, ичкарида қулфлоғлик бой
бува шўрлик худди тириклайн жizzга бўлади-я, худо сақ-
ласин! У баҳти қаро шундоқ ҳам ҳозир қора гўрда ётган-
дай, раңги қув ўчиб, қалтираб ўтиргандир. Эрталабгача
ўзини бир нима қилиб қўймаса...

4. ЛАҲНАТИ ҚУТИ

Буларнинг сомонхонани бошига кўтариб ўтиргани ҳам
тузук экан. Меш бўшагандан кейин бири ўёқда ағанаб, би-
ри буёқда эснаб-керишиб, мастана гурунг тина бошлади-ю.
Маматнинг аҳволи қийинлашди: қимир этолмайди, очби-
қинига ҳашакпоя тирадай санчилса ҳам, тош қотиб ётишга
мажбур. Синчковлик ўлсин, ҳалироқ ола-ғовурда тушиб
қочмайдими, эсипаст.

Кейинроқ бадтар бўлди. Ҳамма тинчиб, яккам-дуқкам куррагу, онда-сондà хашак шитирлаши эшитиларди, ходос. Учоқни кул босди, машъалалар биқсиб ўчди. Маматнинг кўзи шифтнинг тирқишида. Унинг худди тагида, сўрига бедани қалин тўшаб ётган жўрабўши ҳамма жим бўлганда бош остидаги қутини олиб чакмонига ўради-да, ёнбошидаги баланд тахмонга жойлаб, устидан хашак бостириб қўйди. Кейин, эшикни тамбалаб келгач, ханжарини ёнбошига босиб ётиб, ухлаб қолди. Дарвоҷе, ухладими йўқми, буни айтиш қийин. Шинча хазинанинг ёнгинасида ётиб уйқуга кетиш ҳам ўзи бўлмаса керак.

Ҳар ҳолда жимлик, азобли, оғир жимлик чўкди. Маматнинг аъзои бадани увишиб кетди. Ағдарилиб чигилини ёзиш ўёқда турсин, нафас олишдан кўрқади. Хашакнинг ҳалта кўйлак оша баданига қадалгани майли, бекордан бекорга шитирлагани-чи! Ухлаб қолни ҳам хавфли — хуррак тортиб ё акс уриб юборса борми, тамом, оёридан судраб тушиб осишади — ўртада бир қути тилла бор-а!

Тун ярим бўлганда Маматнинг кўзлари қоронига кўнишиб, атрофида у-буни аниқ кўра бошлади. Бошини қаъириб қараса, ўнг ёнбошида гира-шира ёруғлик. Узоқ тиқилиб, фаҳмладики, шу жойда шифтнинг хариси чириб синган, очиқ жой хас-пўшлаб қўйилган экан, ўчоқдаги чўрнинг ёруғи шу ердан таралиб турибди. Маматнинг юраги орқага тортиб кетди: бу — худди тахмонининг тепасида-ку! Худо урди! Жим ёт, жим ёт,— деди Мамат кўнглида негадир ўзини сабр-тоқатга ундан. Қутининг худди ёнгинасида эканини тасаввур этди. Бу аллақандай даҳшатли ва ғалати эди. Худди йиртқич билан ёнма-ён ётиб қолгандай. Ҳалиги аҳволи ҳам бир нав экан, энди у тамоман тинчини йўқотди. Юраги тезлашиб, нафаси ҳавони янгратаётганга ўхшарди. Мамат бир зум ўзини йўқотиб қўйди, тинчини эмас, руҳий ҳаловатини, илгариги ўзлигини йўқотди у. Гоҳо шу вазиятда ётганига ўзини мард сезади. Ҳовлиққан юрак фавқулодда бир воқеани ҳис этар эди...

Энди астойдил ўйлаш керак. Бу ерда узоқ ётиш хавфли. Шошилиш ундан ҳам хатарли. Кетиш эса барибир зарур. Шунинг учун... Шунинг учун... нима қилиш керак? Ўй келақолса экан, калла бадтар говлаб кетяпти, хашак шитирлаши тоғ кўккисидай эшитилади.

Ниҳоят, пастдан эшитилган гарғарадай хунук бир хурракдан фойдаланиб, ўнг қўлинин сал қўмирлатди. Бу умид түғдирди. Агар ҳар шарпани пана қилиб қўлинин шундай оз-оздан силжитаверса, ёруғ таралиб турган юпқа хас-ҳа-

шакни суреб дарча очиш мумкин. У ёғи... У ёғини кўз кўрар.

Лекин бу иш Мамат ўйлаганчалик мушкул бўлмади. Пастда бир барака топкур очофат бўзахўр, уйқуси нотинч экан, тушида бир нималарни ғудраниб, кетма-кет ағдарилиди. Сўри фирчиллаганда Мамат хашакни анча суреб олди. Уйқуси безовта йигит тинчиганда бўйнини чўзиб қараса, не кўз билан кўрсинки, ёнламалаб ётган қутичанинг қора биқини чакмоннинг чокидан чиқиб, йилтиллаб турибди.

Хўш... Энди тонг ёригъиб қолмаса бўлгани. Мамат бу ердан қутисиз чиқиб кетмасликка аҳд қилди. Нега? Қачон бу қалтис қарорга келди? Кейин нима бўлади? Узи ҳам билмайди. Шайтон кўнглига солди, тамом. Одамларни ноҳақ қақшатадиган бу талончиларнинг таъзиини бериш керак, хонаси келиб қолди!

Маматнинг бадани ёниб кетяпти. Бадани ёняптию, мишиғи оқади. Қоқиб ташлашнинг иложи йўқ. Енги билан товушсиз артиб, қўлини қути томон чўза бошлади. Ҳар нафасда бир энлик. Биронтаси уйғоқ бўлса, буни сичқон шитирлаши деб бепарво ётаверади. Шу йўсунда Маматнинг қўли анча жойга бориб қолди. Бироқ шу маҳал пастда кимдир қаттиқ бақириб юборди: «Қилич сол!» Мамат, юраги ёрилай деса ҳам, ётган жойида қимир этмай қалтакесакдай қотиб қолди. Қўли шифтдан пастга осилиб турар эди, олмади. Ҳалиги ўғри босинқиради шекилли, ёнида кимдир: «Бўкирмай ў-ў-ўл!» деб бир сўкиндию, шу билан яна ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолди.

Лекин Маматнинг юраги чиқиб кетай деган эди, бундай пайтда, бақиризормай, сапчиб турмай, ўлиқдай қотиб ётиш учун катта ирода керак. Жимлик чўккандা аъзои бадани бўшашиб кетди. Лаънати қути! Қора илонга ўхшаб йилтилламай, ёниб кет. «Қўлимга тушсин-чи, тилла-пилласи билан ёндиривораман!» деб қўйди Мамат ичидা.

Бир оз хотиржам бўлгандан кейин фикридан қайтди: йўқ, ёндиримайди, жонини жабборга бериб қўлга туширадио, ёндирадими! Бечора бой бувасига қайтариб беради. Ҳозир дераза қопқоқлари тамбаланган, эшиги қулфланган, тахмони бузилган чанг-тупроқ меҳмонхонасида бир ҳолатда ўтиргандир бетавфиқ болаларини ўйлаб, шўрингга шўрва тўкилгур.

Бирпастдан кейин «сичқон»нинг шитир-шитири давом этди. Шу хашак бўлмаса-ку, осонгина кўчадиган иш эди-я. Тағин ёзда терлаб-пишиб томга ўзи ташиган бу ем-хашакни аҳмоқ бўлиб. Шунисини эсласа, бадтар алам қилади... Нималарни ўйлайти ўзи? Ҳозир бутун фикри-зикри

қўлда, панжаларида бўлиши керак. Бармоқ учлари ўта сезгир бўлади. Мана, чакмоннинг сирилган ёқаси. Мана, бўшлиқ. Мана... Маматнинг юраги шиф этиб, бадани жи-мирлаб кетди: қутининг муздаккина, силлиқ биқини. Бармоқлар унинг рангини ҳам сезаётгандай: совуқ-қора, йилт-йилт этади.... Мамат энди панжага зўр берди, жойидан қи-мирлатиб олса бас. Йўқ, силлиқ қути чакмон ичидан енгил сирғалиб чиқа қолди. Чикдию, энди уни қуруқ хашак ора-сидан суғуриб олиш мушкул эди. Аксига олиб, ҳаяжондан қўл ҳам қалтираб қолди. Ҳовлиқиб ураётган юрак шу ўрин-да пўк бериб қўймаса бўлгани.

Мана, дуржи бекунж... бағрида! Кўргану, қўлига ол-ган эмас эди. Оғир экан лаънати! Мамат уни қўйнига тиқ-ди, лекин бу нокулай эди, эмаклаб бўлмайди. Белбоқса туғиб судраса — тунда хашакнинг шитири оламни бузади. Энди нима қилиш керак? Энг мушкули бүёқда экан-ку! Чордоқдан чиқиб озиш — олти-етти қадам йўл, аммо... си-ра иложи йўқ.

Лекин омаддан рағбатланган Маматнинг мияси ҳозир тегирмон тошидек айланиб роса ишлар эди, дўнг пешана-сидан шариллаб тер оқиб кетди. Топди! Қутини икки қўл-лаб ушлаб, аста юмалайди. Лекин жуда секин, соатнинг ми-лидай! Ӯшанда етти қадамга қанча вақт керак?

Аммо кутилмаган воқеа юз берди. Фуломгардишнинг эшиги тақиллаб, ташқаридан ҳовлиқкан овоз эшитилди:

— Мунча маломат! Тур, бандай ғофиллар!

Жўрабошининг чопари қайтиб келган эди. Овозига қа-раганда буйруқни бажарган.

Хўш... у-ку бажарибди. Мамат-чи? Буёғи қандоқ бўл-ди? Иш пачава-ку. Энди булар бари уйғонади. Жўрабоши тура солиб аввало тахмонга қўл узатади, албатта. Тамом, булардан қутилиш йўқ. Мамат палаж бўлгандек тугал тў-килиб, ўрнидан қимирлолмай, ҳўнграб йиғлаб юборди. Қў-лидаги илондай совуқ нарсани отиб юборай деса, дармо-ни етмади. Пастда ғовур, кимдир чопарга эшик очди, ким-дир болаҳонадор қилиб сўқинди, бирининг қўлида истибр-кесаги — панага югурди, кимдир қичиқ бир ашулани хир-гойи қилиб, ўчоқдан чилимга чўғ қидирарди, шифтнинг тир-қишидан ёруғ тушди.

Шу пайт Маматнинг калласига ғаройиб фикр келди: ҳозир туриб қочса, айни пайти-ку! Бу ола-ғовурда унинг оёқ шарпасини ким ола билади? Шу пайт тепасида туриб шаталоқ отсанг ҳам эшиitmайди булар.

Мамат таваккал қилди. Унинг бошқа иложи ҳам йўқ эди, бари-бир қаёққадир гумдан бўлиш керак. Ё айни шу топда, ё...

Юкини маҳкам тугиб қўлтиққа қисди-да, чордоқдан эмаклаб чиқиб, оғилхона томидан гўнгтепага гуппа ташлади. Ундан девол ошиб қўрага ўтди, кейин томорқада уват ёқалаб борди-да, бағрини ёндириб кетаётган омонатни қўрғондаги тош охурнинг тагига тиқди. Устидан гўнг чаплаб, чориги билан тепкилаб қўйди. Кейин орқа-ўнгига қарамай, йўлда давом этди. Юлгун, туронги оралаб, енгил туман ястанган далага чиққанида тонг бўзарган эди.

Энди — тикка яйловга!

У дўзахдан қутилиб чиққандай эркин кенгликларга талпинар эди. Пойма-пой чоригини елкадан ошириб ташлаб, намчил тупроқни оёқ яланг босиб бораркан, шундай енгил тортичи, худди тунини ўйқусиз, азобли ҳаяжонда ўтказган эмас, тўйиб-тўйиб ухлаб олгандай. Кўксига ҳаво тўлиб, руҳи тиникиб кетди. Ўзи ҳам етти ухлаб тушига кирмаган омад келди-да. Ўлаб қилибдими, ўзидан ўзи бўлди бари. Қандай ақли етганига ўзи ҳам ҳайрон. Аммо-лекин боллади тўқлиқдан қутурган бекорчихўжаларни! Энди уларнинг ҳанг-манг бўлиб, жазавага тушганини бир томоша қилиш керак эди. Бир-биридан шубҳаланиб, қирқ-ичноқ бўлади десанг-чи! Қирилиб кет! Ит бўлиб искаса ҳам тополмайди қутини. Пўқни тагида ётибди тилла. Жоийи шу. Мамат уни ўзи учун олибдими! Кераги йўқ. Кир иштонга зар жияк. Гап-сўз тинганда Мамат лаънати қутини, бой буванинг сўзи билан айтганда, эгасининг амну омонига топширади.

5. ЕТИМ ҚУЗИ

... Уч кун деганда Мамат яна бир важ топиб қишлоққа тушиб кетди. Тезроқ бориб бой бувасини хурсанд қилиши керак. Оҳ-вой қилиб, жони чиқар-чиқмас бўлиб ётган-дир дир ҳувиллаган ивирисиқ ҳовлида. Мамат ҳозир унга қайта жон бағишлайди. Ажойиб иш бўлади-да! Садаф гулли қутичани кўрганда не ҳолатга тушаркин?!

Ўзи ҳам ўлгудай жўн одам. «Чорва» деган лақаб унинг чорвадорлигига эмас, аслида мана шу соддалигига ишора. Ахир меҳмонхонанинг эшиги бўлмаса тешиги бордир, дарчаси бордир, туни билан йиғлаб-сиқтамай, бир йўлинни қил, деворни тешиб чиқ, дод сол, бошингга одам тўпла. Ўз молинг-ку!

Шундайку-я, лекин бу гаплар ўша кечаси Маматнинг ҳам калласига келмади-ди. Шошганда лаббай топилмас экан...

Аммо-лекин Мамат қойил қилди. Эсласа, ҳозир ҳам дили яйраб кетади,

У сал жилмайди. Тогнинг кунгай ёнбағридан биланглаб тушган ёлғиз оёқ сўқма йўл унга ёд бўлиб кетган пастда қуроқ далалар... Сал сўлғин, қалин тутзорларга ҳали куз қўл урмаган бўлса ҳам, энди ёз эмас эди. Шунинг учун водий ҳам Маматга чалароқ жилмайиб қаради. Уз боласи-да. Мамат шу водийда катта бўлди, чўпонлар орасида дунё таниди. Бироннинг оғир кунида жонига оро кириш кўнглини ўтиради. Уч соатлик йўл бу гал уни қиттак ҳам чарчатмади.

Кўргонга етганда сўқир пахса деволдан ошиб тушган аймоқининг соясидаги сувсиз омбордан эмаклаб ўтди-да, аввал ҳовли томонга қулоқ солди. Ҳаммаёқ тинч эди. Лекин тош охурга яқинлашмади, юраги дукуллаб, узоқдан кўз қирини ташлаб ўтди, холос. Қани, аввал хабар олсинчи, кейин, вазиятга қараб...

У сомонхонанинг якка табақали эшигини фирчиллатмасдан очиб, орқадан катта ҳовлига кирди. Кирдию, қаққайиб тўхтаб қолди: худди уч кечаю уч кундуз довул бўлгандай — қозонлар тўнкарилган, томдаги хашак гарамлари ағдариб ташланган, эшиклар ошиқ-мошифи билан суфуриб итқитилган, деразалар синиқ... Ҳалиги аламзадаларнинг иши. Жон-жаҳд билан тинтиган-да. Хайрият, ўт қўйиб кетмабди. Қўлидан келарди!..

Бу ғарибона вайронгарчиликда оқ сурп яктак кийгац Салим чорва сийрак соқолини чимдилаб уёқдан-буёққа юрарди. Ориқлаб, кўзлари косасига чўккан, хунук бўлиб кетган ранглар юзида ҳасратли газаб сояси ўйнар эди. Маматни кўрдию, гавдаси қилтиллаб кетди:

— Ҳа... ҳароми! Қаёқда улоқиб юрибсан? — деди ғаритабий ўксик оҳангда ва бирдан йиғлаб юборди. Мамат мунақасини кутмаган эди. Бой бувасини ажиналар алмаштириб кетдими, нима бало! У Маматни умрида бунақа сўзлар билан таҳқирламаган, ахир.

— Итдан бўлган қурвонликка ярамас, деб шуни айтади-да. Бой бувангни қон-қора қақшатиб, хонавайрон қилиб кетишкаю, сен худо бехабар неча кундан бери қорангни кўрсатмасанг! — деб бақирди яна Салим чорва. — Кераксиз вақтда ҳуда-бехудага оёқ остида ўралашар эдингку, жувонмарг! Етим бола асрасанг, оғзи-бурнинг қон бўлар, етим қўзи асрасанг, оғзи-бурнинг мой бўлар, деганлар... — у заҳрини сочгани эдам тополмай турган экан, аламини олди. Онасининг гўригача копок қилди.

Маматнинг ҳеч нарсаси бўлмаса ҳам, иззат-нафси бор эди, бу гаплар суюк-суюгидан ўтиб кетди. Ер ёрилса, ерга киргудай бўлиб, бош эгиб қолди. Эҳ-ҳе... ҳамма гап ўша қутичада экан-ку! Мехр-оқибат ҳам, одамгарчилик ҳам,

сидқидил хизматнинг қадру қиммати ҳам... Қўтича йўқ — одам ҳам йўқ. Ундан бўладиган бўлса... мана!..

Мамат узун енгининг ичидаги қўлини мушт қилиб, икки бармоқ орасидан бошмалдоғини чиқарди. Буни бой бувасига кўрсатмади ю, лекин шу билан дилини ғазабдан анча бўшатди.

Яхши ният билан келган эди у. Шу одам учун қалтис ишга қўл уриб, шу одам учун жон чекиб юридбими ҳали?..

Бир чеккаси, Салим чорвага ачинади ҳам, албатта. Кўшқўргонга ўтиб иккита қари отбоқар билан гаплашган эди, ўша куни азонда ўзи чордоқдан чиқиб қочгандан кейин бу ерда бўлиб ўтган воқеаларни эшитиб, вужуди зир титраб кетди.

...Жўрабоши кўзини йиртиб ўрнидан туриши билан тахмонга қўл узатиб, хазинанинг сирли бир тарзда ғойиб бўлганини кўргач, чиройли қошлари орасида катта тугун пайдо бўлади. Узини йўқотмасдан, шерикларига қадалади:

— Масхарабозликни бас қил, кўйм бўлсанг ҳам! — деди шерикларимдан бири ҳазиллашяпти деб ўйлаб. Йигиглар аввал тушунишмайди: уларнинг бири ҳали иштончанг, бири әринчоқлик билан керишиб, хашак уюнида ағанаб ётган, бири турибоқ чилимга ёпишган, бири бепарво, лекин жўрабошининг товушида кескин таҳдид тобора кучаяди.

— Ажал билан ўйнашма! — деб бақиради жўрабоши. Шунда ҳамма ҳушёр тортиб аҳволни тушунишади. Жўрабоши тахмондаги чакмонини, хас-хашакни ерга улоқтиради. Ҳамма саросимада, кўзининг пахтаси чиқиб, оғзини очиб қолади: қути йўқ эди!

Анча давом этган ваҳимали жимликдан кейин бўйни йўғоннинг таниш овози эшитилади:

— Мунча маломат!

Лекин бу сўзлар ҳам ўша ҳанг-манглик ҳолатидан бошқа нарсани ифода этмасди.

— Ҳеч ким қимирламасин! Эшикларни қулфла! — деб буюради жўрабоши.

Бўйни йўғон сўридан йиртқичдай сакраб, милтиғини қўлига оладида, кўксини кериб, эшикка кўндаланг бўлади. Жўрабошининг ўзи салмоқ билан юриб, меҳмонхона эшигига яқинлашади. Кўриниб турардики, унинг биринчи шубҳаси Салим чорвадан. Кўли қалтираброқ қулфга калит солади. Ўймакор эшикнинг иккала табақасини бирданига очса, бўздай оқарган Салим чорва остоноада кеча қандай ўтириб қолган бўлса, ҳали ҳам худди шу ҳолатда ўтирган экан. У ҳали ўз мусибатидан ҳалак, буларнинг талvasасидан бехабар эди. Уни қўлидан тортиб чиқарадилар. Жўра-

боши чала кийинган, бир пой этигини судраганча қоронғи меҳмонхонани гир айланиб тинтиб чиқади, кейин ғуломгардишга қайтиб, сўрига сакрайди, оёқлари билан хашакни тита бошлайди. Шерикларининг ёқасидан бирма-бир ушлаб кўзига тикилди, кечаси Бек ҳузурига чопар бўлиб кетган бўйни йўғондан бўлак ҳамма мудҳиш шубҳа остида эди...

— Мунча маломат! — деб қичқиради эшикни тўсиб турган бўйни йўғон.— Маърака сарқитига тўйган итдек қотиб-тиришиб ухлай берибсанлар-да! Бекка нима деймиз?

Тушгача бошқа ҳеч бир иш қилинмайди. Уй эгаси^{Линг} кўз олдида ғуломгардишнинг шифтини бузиб ташлайдилар, сўриларни олиб чиқиб улоқтирадилар, ҳамма хоналарда тахмонларни, деволларнинг кавакларини, тандир-ўчоқларни, ҳатто бадраф ўраларни тинтиб, бузиб чиқадилар.

Кун бўйи қора терга ботиб қилинганди бу ишдан кейин жўрабоши ўйлаб қараса — бари бамаъно: ахир бу сирли ишни қилган инсонни топиши керак, инсон эса йўқ. Шериклари ҳам ўзидан бадтар гаранг. Эшиклар қулф бўлса! Ким ахир? Инсу жинсми?

Иигитлар учун бу — тайритабий бир тилсим эди, холос. Лекин жўрабоши учун мудҳиш тақдир! Ҳазина унинг кўлида эди. Бекка чопар юбориб, суюнчисини у олган. Энди нима дейди? Бу ҳолатда йўқотдим деганига, бу мўъжизага ким ишонади? Бек уни омон қўйиши маҳол... Шунинг учун у ҳаммани бир-бир сўроқ қиласди, тинтийди, отиб ташлайман деб ҳар бирининг жонини олади. Бек номидан ҳар нарса қилса бўларди, лекин ғурур, номус кучли экан шекилли...

Чиройли юзлари бўздай оқариб уёққа боради, буёққа келади, асабий ер тепади, бошини чанглаб узоқ ўтиради, бақиради, бўкириб йиглайди, шивирлаб калима келтиради...

Намозшомдан кейин оғилхонада унинг ўлигини топадилар, қўндоқни қалин гўнгга тираб, яланг оёғининг бошмалдоги билан тепкини босибди-да, ўзини-ўзи побуд қилибди.

Йигитлар бунга унча ҳайрон бўлмайдилар, чунки Бек уни бари бир тириқ, қўймаслигига уларнинг ҳам ақллари етарди.

— Омонатни топширибди, эгасига керак экан, жойи жаннатда бўлсин... — дейишади.

— Иннолилло ваалайкум рожнуно... — дейди кимдир калима келтириб.

— Мунча маломат! — деб йиглаб юборади садоқатли ўйни йўғон. У энди йигитларга бош бўлиб қолган эди. Уша заҳотиёқ тапир-тупур жўнаб қолишади ўликни отга онтариб.

...Мамат буларнинг ҳаммасини кўз олдига келтириб, ҳовли йиғишириарди. Кул, тупроқ уюмларини, сопол синқларини супуриб, синиқ хонтахта, бузук сандиқларни қазноққа олиб кириб тахлади. Томдан тушган оғир харини қулаган тандир тагидан суғуриб олишга уринаётганида бой буваси аста келиб бир учидан ушлади, индамай, уни қўтаришга кўмаклашди, Мамат унинг паст келиб, бўйин қисишини, кўзида афсус-надомат ифодасини пайқадию, лекин ўзининг алами босилмаган эди, ён бермади.

Йўқ, бой бува яхшилик кулфатда синалади, биз қадримизни энди билдик, деди ичиди Мамат, сўз яраси битмас дейдилар, қанча суйкалсангиз ҳам, энди бўлмайди, биз қайтдик. Майли, гўнгда чириб кетсин ўша лаънати қути!

Нўғай муаллимга топширса, Мамат бу зил юқдан қутилардику-я, лекин унинг келиши маҳол-да. Қайси қишлоқларда эшикма-эшик тиланиб юрганикин? У албатта тўппаттўғри етимхонага элтарди, ўша Мамат тенги оч болаларга... Қанийди ҳозир уни учратса!

6. МАМАТ АҲДИДАН ҚАЙТДИ

8амонанинг кетма-кет зарбаларидан кейин Салим чорва анча гангид қолди. Бу зарбаларнинг қаердан келаётганини билмас, нуқул тақдирдан нолир, гуноҳларидан кўрар эди. Ёлғиз ибтидоий майллар билангина яшаш одамни жуда жўн қилиб қўяр экан, на ғазабни билади, на муҳаббатни. Ҳеч ким билан иши йўқ, фақат икки ўғлини кутади, ўшаларни деб қўй қўраларини улгуржи пуллашга тушди, ўйламайдики, хўжалик тамом синган, пул эса — омонат. Ейни йўғон пакана йигитнинг «Ўғилларинг бир-бирини бўтизлайди» деган қутсиз гали калласидан чиқмайди, бордию биронтаси келиб қолса, қазноққа қамаб ҳеч қаерга чиқармасликни ҳам кўнглига туғиб қўйди.

Лекин қамамайди, ялинади, ёлворади, тиз чўкади, қолтган-қутган мол-дунёсини оёқларига тўкиб, иккаласини мурасага келтириш, уйли-жойли қилиш учун жонини жабборга беради.

Бунинг ҳеч ёмон томони йўқ, албатта. Шунчаки одамгарчилик, орзу-ҳавас. Лекин ўғиллари буни тушунишармикин? Рози-ризоликсиз кетиб, отани бу аҳволга солиб бефаросат тошбағирлар, Мамат уларга негадир унча ишон-

майди. Ота чеккан маломатларнинг отамерос молу ҳол-
нинг қадрига стадиган болалар эмас.

Салим чорва кўпинча орқа қўрада ивирсийди, яхши
кўрган аравакаш байталини сули билан боқади. Ундан
ташқари, бу қўрадан қишлоқнинг ҳамма йўллари кафтда-
гидай кўриниб туради. Узоқдан бировнинг қорасини илға-
са, паншахага иягини тираб кўз тикади-да, то кимлигини
танимагунча жойидан қимирламайди.

Бир куни қир ошиб уч отлиқ келиб қолди. Салим чор-
ва хавотир аралаш бир умидворлик билан кўзини қисиб
тикилиб турдию, биронтасини танимади. Аммо отлиқлар
ўтиб кетишмай, тикка эшикка келиб тўхтадилар. Отларни
тол соясидаги қозиққа бойлаб, ҳовлига кириб келишди.
Бири — калта чарм камзули тагидан тўппончасининг катта
ёғоч қини туртиб чиқиб турган ориқ, чўлоқ одам эди. Ёни-
даги муовини бўлса керак, жиловини олиб, эшик очиб
турибди. Учинчиси — шу ернинг шўро раиси, қишин-
ёзин қирғиз қалпоқ киядиган сўзамол жиккак киши
эди.

— Ҳовлида ов този бўлар эди... — деди у хавотир олиб
алангларкан.

— Йўқ, йўқ, кираверинглар, — деди Салим чорва.

Меҳмонларни ғуломгардишдан олиб чиқиб ташлан-
ган, синиқ оёғи ўрнига ғишт қўйилган катта сўрида қабул
қилди.

— Омин! Қаерлардан сўраймиз, азиزلар?

— Узганданмиз, бой ота, — деди чарм тўнлик.

— Ҳай, эсон-омонлик бўлсин... — Уй әгаси одатдагидек
чой-нон буюрди. Мамат югуриб-елиб патнис тузар экан,
жалласига бир фикр келиб урилди: «Қизиллар!» Мамат
уларнинг от-улов сўрабми, ишқилиб бир важ билан ке-
либ қолишидан умид қилиб, ҳатто кўнглининг бир чекка-
сида ишонч сөзиб ҳам юрар эди. Улар бирда эмас,
бирда албатта келиб қолади, деган ўй миясининг аллақа-
ерида йилт этиб, уни чўчитар, гоҳо ҳаяжонлантиар эди.
Мана улар, келиб ўтиришибди. Шўро раиси билан келган-
дан кейин қизиллар бўлади-да, Мамат ҳеч иккilanmasdan
аҳд қилди: садаф қутини мана шуларга беради! Улар шў-
рога етказса, шўро ҳалиги етимчаларга озиқ-овқат олиб
беради. Етимхонани шўро ҳукумати очган-ку!

Мамат қушдай енгил елиб дастурхон ёзди, чой дамлади.
Сўрида сұҳбат давом этарди. Қизиллар! Мамат улар ҳа-
қида эндингина ўйлаётгани йўқ. Қутини аллақачон шўрога
элтиб топшириар эди. Лекин ҳалиги сўзамол жиккакка
ишонмайди. Мана, у ҳозир ҳам фаросатсизлик билан гу-
рунгнинг маромини бузиб ўтирибди. Салим чорва ўғилла-

ридан, орзу-ҳавасидан гапирди шекилли, сўзамол жиккак дарров оғзига урди:

— Туғилмаган бузоққа қозиқ чопиб нима қиласиз, бой ота!— деди у чойнакдаги чойни шопириб.— Нуқул нолий-сиз, ана икки тахмон баҳмал кўрпача!.. Менинг битта бўйрам ҳам йўқ.

— Бу билан мақтаниб бўлмайди, раис...— деди секин чарм кийган чўлоқ.

Мамат бу гапларга қулоқ солиб ўтирмади, у ўз режалари билан банд эди. Ҳозироқ қутини олиб гўнгдан тозалаш керак, бой бува меҳмонлар билан чалғиб турганда. Ҳўш... Қейин-чи, уни чарм камзулга қачон, қаерда тутқизади? Қаердан олдинг, деса?! Узоқ тушунтиришга фурсат йўқ, хонаси ҳам эмас. Бой бува пайқаб қолса... унда — тамом, худо уради...

Мамат режасини икир-чикиригача ўйлаб, пишилди. Назаридаги режа энди бенуқсои эди. Лекин бу маҳал сўридаги сухбат кутилмаганда кескинлашиб кетди.

— Босмачилар келганда ҳамма нарса муҳайё, от ҳам ош ҳам,— деди чарм камзулли овозини кўтариб,— қизил гвардия деганда камбағал бечорасиз, гадосиз!

— Оқ-қизилини билмайман, биродар...

Салим чорва бош эгиб ростини гапирав эди. Лекин меҳмон жаҳлга миниб ўдағайлади:

— Ҳа, билмайсиз! Бекнинг йигитларига кечалари майшат қилиб беринг! Олтин-кумуш билан таъминланг!

— Улар мени шипшийдон қилиб кетди, биродар! Ҳонавайрон қилди! Инонмасангиз тинтуб қилинг, отхонага киринг, битта аравакаш байталим бор, хўп десангиз ўшани берай...

— Бизга келганда битта қирчанг байтал қолибди-да? Ҳалим бойваччанинг зулукдай човқарлари, улоқчи тўда-кашлари қани? Босмачи шерикларига совға қилдими?— деб сўз қистирди сўзамол жиккак.

— Ё калака қиляпсизми?— Бошлиқ жаҳли чиққанда чўлоқ оёғининг тиззасини уқалар эди.

— Нима керак ахир мендан?— ёлворди уй эгаси.

— Гўшт керак, бой? Қизил гвардия тузяпмиз, уни таъминлаш, мустаҳкамлаш, унга янги кучлар жалб қилиш керак, энди тушундингизми? Биз тилхат берамиз сизга, босмачи ўғлингизнинг ҳаётини сақлашга ваъда қиламиз, яна нима дейсиз!

Ўғлини эслаганлари учунми, меҳмоннинг шафқатсиз овозиданми, бой отанинг буқчайган елкаси титраб, унсиз йиғлаб юборди. Меҳмон буни рад жавоби деб ўйлаб, кес-

кин ўрнидан турди, сўри четидаги пиёла ерга тушиб синди, шериклари ҳам шартта туриб, кетишга шайландилар.

— Душманга ёрдам берганингиз учун мол-мулкингизни мусодара этиб, ўзингизни бадарға қиласиз, бой, билиб қўйинг!

Салим чорва ўтирган жойида баттар букилиб тушди, бутун вужуди билан қалтираб йиглади. Уни кўриб Маматнинг ҳам хўрлиги келиб кетди. Буларда ҳам одамгарчиллик йўқ экан-ку. «Душман», «бадарға». Ўлганнинг устига чиқиб мунча тепкиламаса. Анов сафарги жўрабошининг ўрнида бўлса, бу ҳам қутини чирқиратиб олиб кетарди. Йўқ, бундай одамларга бериб бўлмайди.

Мамат яна аҳдидан қайтди.

Отликлар кетидан тўзон босилиб, ҳовли яна жим бўлиб қолганда Маматнинг юраги сиқилиб кетди. Икки ўтнинг орасида шалвираб қолган бой бувасини ҳам кўнгли тусамай қўйди, нолиш-сиқташдан бошқасига қурби етмаган бу шўрпешона энди Маматда на ғазаб, на меҳр уйғотарди.

Эндиликда Маматнинг бирдан-бир ташвиши тошохур тагидаги дуржи бекунж. Уни у ерда узоқ сақлаб бўлмайди. Қаёққа қўйиш керак? Маматга унинг зарурати йўқ албатта, лекин уйқу бермайди. Бир яхши одам ҳам йўқки, сирини айтиб дардлашса, ҳеч ким билан ҳол-жонини бир қидолмайди. Сиқилиб кетгани ҳам мана шу ёлғизликдан.

Жўнаб қолиш керак бу ердан. Энди бари бир ҳеч ким келмайди, Салим чорва хонадонининг путури кетди. Қутини сақлаб қолиш керак. Мамат уни етимларнинг ҳаққи деб билади. Фақат ўшалар муҳтоҷ бунга.

Борди-ю, ўзи етимхонани қидириб кетса-чи? Отда, пиёда, оташ аравада, қанча йўл, юриб бўлса ҳам сўраб топса бўлади-ку. Мамат кечаси ўрнидан сакраб туриб ўтиди. Бу унга ажойиб саргузашт бўлиб туюларди. Лекин ҳалиги дардисар билан-а? У шундай лаънати нарсаки, бирор сал шарпасини олса, бас, инсоф ҳам қочади, диёнат ҳам. Калланг кетиши ҳеч гапмас. Ундан ташқари, қўрқинчли: номаълум йўллар, оёғида йўқ, очин-тўқин тентираш, куз охирлаб келяпти...

Аммо бошқа илож борми?

7. ҚАЛТИС КЎЧА

Бўғотда фотмачумчуқ чирқираб тонгдан дарак берганда Мамат оёқда эди. Оғилхона йўлагидаги арқон калавотда унинг раҳт хуржуни билан сафар халтаси тайёр турибди. Илига бир тўхли билан бир-эчкига ёлланган эди, мухронасини ҳам тиламай кетяпти — бой буваси қарғамас.

Мамат хизматини беминнат қилди. Ноҳақ таҳқирига ҳам чурқ этмай қулоқ осди...

Шундай бўлса ҳам, йўлга чиқиш олдидан кўнгли бир кил бўлиб кетди. Ариқ ёқасидаги қўқон гуллар қовжира-ган, шотутнинг барги сарғаймай тўкиляпти. Мамат кетгандан кейин бари етим қолади, ҳали нималар кечаркин файзи қочган бу ҳовлида?... Ўзининг бошида не савдолар бор? Манзилу мароҳисиз, номаълум йўлларни ўйлаб юраги увишиб кетди.

Момосидан қолган кулранг мурсакни тўшак остида сақ-лаб қўйган эди, ўшани кийиб олди. Эски мурсакнинг тахи-дан қалампирмунчоқ ҳиди келиб кетди. Чоригининг юпқа товоонига бармоқ ботарди, лекин, майли, пойма-пой бўлса ҳам узоқ йўлда кор келади. Пайтава ўраб кийди. Қоқ нон билан жиндек талқон, жийда-туршак солингган чўлиқ қалтанинг илини қўлтиридан ўтказиб елкасига осди-да, раҳт хуржунни деволдан ошириб иргитди. Кейин ўзи ҳам ўчиқ бошидаги рахнага оёқ қўйиб, қўрага ошиб тушди. Тандир устидаги лойтуюқ тап этиб ерга тушиб, тарновда кукулашган мусичаларни чўчитганда Мамат хавотирда бирпас жимиб турдию, кейин томорқадан уват ёқалаб юриб, захкаш қўрғондаги тошохурга яқинлашди. Атрофга аланглаб олиб, чориги билан гўнгни титкиларкан, бояги-боягидаи йилтиллаб ётган садаф қути юрагини ўйнативорди. У қандайдир ваҳимали, қалтис кўчага кираётганини фаҳмлар эди. Лекин энди уни фақат давом эттириш мум-кин, бошқа йўл йўқ. Қутини енги билан артиб-артиб, ола-хуржуннинг катта кўзига солди, сал йўлаб тургач, кичик кўзидаги эҳтиёт пайтава билан қийиқдаги яримта зорора-ни ҳам устидан бостириди. Катта кўзини олдинга, кичик кў-зини орқага қилиб, сафар халта устидан ошириб ташлади-да, яғири чиққан гилам дўппини бостириб кийиб, йўлга тушди. У юқдан сал букчайган, оёқ учida босар эди. То-морқалардан ўтгач, аввал қир ёқалаб кетган пода сўқмо-ридан айланиб бориши, ундан катта йўлга тушиши керак. Ўзи қишлоқдан нари чиқмаган бўлса ҳам шаҳар йўлини билади, Ҳалим бойваччани неча маротаба қўпкаринга от-лантириб, кузатиб қўйган. Шаҳарга етиб олганидан кейин эса — тамом, у ерда Симга қатнайдиган оташ арава албат-та бўлса керак. Шаҳар бўладиу, бўлмайдими! Мамат то-пиб олади. Фақат мана бу кўкрагидаги лиқиллаб кетаётган қути ноқулай дўмпайиб турибди, атайлаб кўрар кўзни ўзи-га тортаётгандай. Устига устак, ўлгудай оғир. Оғирлиги майлию, кўкрагини негадир қизитиб, босиб тушаяпти. По-да йўли ўнқир-чўқир, қум-шағал, Маматнинг пешанаси ҳозирдан нам тортиб, босган қадами унмасди.

Лекин унга йўл босиши чўт эмас. Ҳозир эса, айниқса: у гўё кўпчилик билан бирга, уни интизор бўлиб кутишяпти, у кимларнидир қутқазгани кетяпти, хуржунда уларга наожот элтияпти. Ҳар қанча йўл бўлса босади. Ёлғиз эмас.

Бироқ ғира-шира тонг ёруғида йўл ёқасида кимнингдир қорасини кўриб, бўрига йўлиққандай сесканиб тушди. Ҳайрият, саҳарҳез қария экан шекилли, туронги тагидан туриб, иштонбогини ушлаганча томорқага ўтиб кетди. Мамат енгил тортиб, жилмайиб қўйди-ю, одам шарпасидан қўрқиш кўнглида ғашлик бўлиб қолди. Наҳотки бундан бўён шундай бўлаверса? Үғри эмас-ку у. Үғри эмас... Лекин бу — кимнинг қандай ўйлашига боғлиқ. Одамлар эса ҳар хил бўлади. Ҳали Мамат не-не нусхаларга дуч кела-рикин?..

Бир ўйласа, ҳаёт-мамоти қил устида. Бундай юкни кўтариб юрган одам жаҳонда нечта эмиш! Ё етизиб беради, ё... учинчи йўл йўқ. Мана шу даҳшатли ишга у таваккал қилиб жонини тикди, орқага қайтадиган йўл ҳам берки.

Бой бува ҳам бомдоддан кейин ҳовлига чиқади албатта. Аввал Маматни йўқлади, Мамат эса йўқ. Ҳай, оғидхонада ивирсиётгандир ё бўлмаса яна чўпон-чўлиқ улфатларини қўмсаб, яйловга улоқиб кетгандир...

Мамат хўжайинининг «чорва»лигини ўйлаб, жилмайиб қўяди. Бой бувани «Бой ота» қилган мана бу қути эди. Энди у Маматнинг елкасида шалдираб кетяпти. Чиндан ҳам, Салим чорва айтгандай, тақдирнинг ғаройиб чалғи ўйинлари бўлар экан...

Пода сўқмоқ тоққа қайрилиб, қадрдан тезак ҳидлари орқада қолди. Шаҳар йўли тўпиқдан тупроқ экан, товони тешик чориг бирласда оғирлашди. Кун қиёмдан оққанда Мамат йўл четига ўтириб, яримта зоғорани еб олди; тупроқдан шабнам кўтарилиб, ер исиб қолганди, чоригини ечиб хуржунга, қутининг ёнига тиқишитирди. Бу маъқул бўлди — бегона кўзни шамғалат қиласди.

Кун қизиб, йўл ҳам, нафас ҳам оғирлашди. Узоқ-узоқ яйлов йўлларини яланг оёқ босадиган Маматни сертупроқ арава йўли тез толиқтириди. Гилам дўппи тагидан тер оқиб, бошининг қўтиллари ачиша бошлади.

Кечга яқин сомон ортган бозорчига ялиниб, туясига мингашишга мажбур бўлди. Лекин туюкаш билан ёнма-ён бўлишнинг бетиним хавотири йўл азобидан ҳам оғир эди: кимнинг боласисан, хуржунингда нима бор, деб сўраб қолиши ҳеч гап эмас... Қайрилиб қараса ҳам юраги шув эта-ди, гапга оғиз жуфтласа ҳам. Одамдан ҳайқиши — бу янги туйғу, ғалати, оғир, бегона туйғу эди. Үмрида одам бола-

сидан хавотир олмаган Мамат ўзига ўзи ёмон кўриниб кетди.

Хайрият, бозорчи тўнгроқ одам экан, ўз хаёли билан бандми, бора-borgунча бир оғиз гап қотмади. Кечқурун, бир қишлоққа яқинлашганларида Мамат сомон босилган чипта қоллар устидан сирғалиб тушди-да, «қуллуқ амаки!» деб, чанг ичидаги яна пиёда лўкиллай бошлади. Лаънати қутидаги лаш-луш бетиним шалдираб, асабига тегар эди.

Сомон ортган тияни қишлоқнинг сертерак кўчаларига кириб йўқолди. Маматнинг қадами борган сари сустлашар эди. Куз кечаси бирдан босиб тушади, қўйнолға топиши керак. Кўча-кўйда ётиб қолиб бўлмайди, ҳаммом, хумдон ҳам тўғри келмайди — кўрар кўзда шубҳа туғдириши мумкин. Бу маҳалда бирор эшигини очиши эса амри маҳол.

Мамат култепада уймалашган дайди итлардан узоқроқ айланиб бориб, гузарга кирди. Омадни қарангки, катта йўл устида чойхона бор экан шекилли, чироғи кўринди, толзордаги ҳовузнинг зах нафаси юзига урилди. Мамат шу толзордаги ёзги сўрида, қоронғида ўтириб сўнгти чойхўрларнинг тарқалишини кутди. Ниҳоят, чойхоначи лампа-чироғининг пилигини тортиб, бўйра-полосларини қоқиб, ўзига кўрпача сола бошлагандан, Мамат кириб борди.

— Самоворчи ака, ётиб қолсан майлимим? — деди у ўзининг таваккалчилигидан юраги ўйнаб.

Чойхоначи лунжи осилган, паст бўйли, семиз киши эди, илжайишидан меҳрли кўринди.

— Пулинг борми?

— ...Етимхонаданман. Қишлоғимга борувдим...

Мамат ёлғонни дўндирганига ўзи ҳам қойил бўлди. Ёлрон жуда ярашиқ тушган эди, чиндан ҳам шундай бўлиши мумкин-да.

— Э-ҳа... — деди чойхоначи. Маматни кўздан кечирди. Маматнинг назарида, у хуржуннинг катта кўзига бир зумтиклиб қолгандай бўлди. Балки ундан эмасдир, балки Маматнинг ўз фикри-зикри қутичада бўлганидан шундай кўрингандир..

— Етимхонанг қаерда?

— Симда, амаки.

— Оҳ-ҳо-о! — деб юборди чойхоначи осилган лунжини чўччайтириб. Бу ҳам Маматга шубҳаланишдай бўлиб туялди. Лекин бу хавотир тез босилди, чойхоначи ёмон одамга ўхшамас, ўзи ҳам, сўзи ҳам қандайдир юмалоқ-думалоқ эди. Ҳозир Симга борадиган йўлни суриштириб олишининг зап хонаси келган эди-ю, Мамат ўйлаб қолди: йўл-

ни билмасанг, қишлоққа қандоқ келгансан, деб сўраб қолиши бор.

— Кирақол бўлмаса, биз ҳам савобнинг бандасимиз,— деди чойхоначи,— ҳов устуннинг тагига чўзил.

Мамат сўрига чиқиб, устуннинг тагидаги бўйрага чўккалади-да, юкини ерга қўйди. Чойхона файзли, иссиқ, нон ҳиди келиб турарди. Зирқираган баданлари юқдан бўшаб, яйраб кетди. Энг даҳшатлиси тун, энг хавфлиси уйқу, деб кўнглидан кечириб келаётган эди, энди у мижжа қоқмай шундоқ ўтириб тонг оттиришга ҳам рози. Хуржунни ёстиқ қилиб, устидан мурсакни ёпди, халтанинг оғринни ечди, у-бу еб олиши керак.

Чойхоначи ҳам ётиш олдидан қўрдаги чойнакни олиб, қора чироғини ёқиб келди.

— Қани, мусоғир, чойга кел,— деди наматга чорсиси-ни ёйиб.

Мамат чўчиб тушди.

— ...Й-й-ў... раҳмат, амаки, талқоним бор...

— Кел, келақол, иссиқ чой ичмасанг, ҳордифинг чиқмайди.

Унинг қўлинин қайтаришга ҳеч қандай важ йўқ эди. Лекин... хуржунни шима қиласди? Унинг ёнига кўтариб бориб бўлмайди-ку? Қолдириб кетиш ҳам... Мамат юрагини ҳо, вучлаб, биринчи марта хуржундан узоқлашди. Қутининг туртиб турган биқинини бир ушлаб, устига эски чоришини бостириб қўйди-да, таваккал, чойхоначининг ёнига борди. Чойхоначи камгар эди, битта жоноқи олмани Маматнинг олдига суриб, чой қуйиб берди. Қумғончой ичиб ўргангандан чўлиққа самовар чой ёқмадими ёки хавотир олаверганиданми, чой ичгандай бўлмади. Фақат шунисидан кўнгли тўқ эдики, чойхоначи яхши одам экач, бир оғиз ортиқча гап сўраганий йўқ.

Лекин эндигина иккаласи ҳам ўз ўрнига ётиб тинчиганда учта улфат кириб қолиб, бунинг ҳиссасини чиқаришиди. Бўзахўрликдан келишяптими, гап-гаштакданми, ишқилиб, беороқ, суронли улфатлар экан. Чойхоначини бемахал оёққа турғизиши, биттаси саситиб наша эди, биттаси нуқул бақириб гапирав эди:

— Ким у ётган, самоварчи?

Чойхоначи тушунтириб берди: етимча, шунақа-шунақа экан...

— Қани буёққа чақиринг-чи, бир чақчақлашайлик!

Маматнинг қўтири бошида сочининг томирларигача музлаб кетди.

— Қўйинг энди, мулла, шунча йўл босиб келган бола-пақир. Сизга улфат бўлармиди, бир мишиқи.

Чойхоначи улфатларга қуюқ чой дамлаб, патнисда жинтак дақ ғалвирак бодом билан уч чақмоқ қаҳрабо новвот олиб келди. Наща ҳиди чиқди.

— Қаёқдан биласиз... Эҳтимол хўжайнининг тиллэсинк ўмариб қочаётгандир,— деди ҳалиги бақирсө,— ҳозир шунақангилар ҳам бор...

Мамат ётган жойида яхлагандек қотиб қолди. Бош остидаги қутининг қирраси миясига санчилиб кираётгандек эди. Ҳозир туриб қочиш зарур бўлса, бўғинлари ҳам дармондан қолди чоғи... Энди нима бўлади?

У шўндай қалтираб ётганида чойхона бир қалқиб, нишадир жаранглаб кетди: улфатлар қаҳ-қаҳ уришар эди.

— Худо урсин агар! Ҳозир ҳамма касофат мишиқилардан чиқяпти,— деди бақироқ банди оғзидан бадбўй тутуни шифтга пуркаб. У аллақайси бойнинг уйига ўт қўйиб қочган хизматкори ҳақида бақириб гапирди,— ё камсомон қўяди отини, ё гвардия. Ўзи, сиз айтгандай мишиқи. Чилим борми? Топиб келинг.

Чойхоначи бечора катта боши билан ярим тунда қаёққадир югурди.

Мамат устун тагида хуржунини қучоқлаб, ғужанак бўлиб ётар, бир нима қиласидаган бўлса, илинган жойини тишлиб узуб оламан, деб бутун кучини бир жойга йиғиб ётганидан, вужуди бир тугундек кичкинагина бўлиб қолган эди.

Сершовқин улфатлар тонготарда чиқиб кетишиди.

— Ҳузур-ҳаловот ўғрилари...— деди энсаси қотган чойхоначи эшикка занжир соларкан. Самоварга олов ташлаб, жойига секин ёнбошлади.

«Ҳузур-ҳаловат...» деб пичирлади тун бўйи мижжа қоқмай қалтираб чиққан Мамат. Ҳузур-ҳаловат қолибдими? Үнга энди ҳеч қаерда ҳузур-ҳаловат йўқ.

8. ШАҲАР

Мамат шаҳарни биринчи кўриши. Кўрмагани маъқул эди-е. Қишлоқ чойхонасидан чиқиб кетганида онда-сонда кўринган одам шарпасидан чўчиб, юрагини ҳовучлаб етиб келган Мамат бу ерда ғуж-ғуж одамга дуч келди. Қонқорайиб қолганига қарамай, кўчаю майдонларда қумурсқадай ғимирлайди-я, уёққа ўтади, бўёққа ўтади, қаёққа бораркин бемаҳалда? Мамат ҳайрон бўлганидан елкасидаги катарли юкни ҳам эсидан чиқараёзди. Эсидан-ку чиқмайди-я, лекин энди қаёққа боради? Куни билан йўл юриб, тизасида дармон қолмаган, товоnlари тилиниб кетганидан тошкўчага оёқ босолмайди; чоригини кийиб олди-ю, аммо

оёқ бадтар зирқираб оғрияпти. Рәх халта-ку тамом бўша-
ган, хуржунда лаънати қутининг ўзи, бироқ унинг бу қа-
дар оғирлигини Мамат энди сезяпти. Бунинг устига, одам-
лар; мунча кўп булар! Бозорга ўхшайди-я, бир уёққа тур-
тиб ўтади, бир буёққа туртиб ўтади. Хайриятки, бари бе-
парво, сенда сариф чақалик иши йўқ, фақат ўз ташвиши
 билан шошгани шошган. Бўлмаса, Мамат ўзидан хавотир
 олавериб, асаблари қақшаб кетарди. Энди анча «эти ўлиб»
 қимир этган шарпадан хавотир олишлар камайди. Баъзан
 ҳатто дуч келган одамдан бир-икки оғиз гап сўрашга ҳам
 журъат қиладиган бўлди. Хомболга ўхшаган буқрироқ бир
 одамдан оташ араванинг қаердалигини сўраган эди, ҳали-
 ги одам аввал ҳайрон бўлиб, кейин илжайганча Маматни
 бошдан оёқ кузатиб чиқди.

— Истансами?

— Ҳ-ҳа...

— Батта бўмайди истанса. Жалловотта, байдан тўрт
 кунлик йўл, — деди-ю, жўнаб қолди.

Ана холос! Ҳали оташ арава бу ердан юрмас экан-да?
 Маматнинг ичидаги аллақаерини мушук таталагандай бў-
 либ, олдинда ҳали бир умрлик йўл азоби бордек туюлиб
 кетди. Таталаган — очлик эди. Лекин Маматни ҳозир оч-
 ликдан ҳам кўра, ётиб қолиш учун бирон жой топиш ва-
 ҳимаси боссан эди. Тун яқин, катта нотаниш шаҳар, чой-
 хона ўрнига нуқул шовқин-суронли қовоқхоналар, гузар-
 ларда маст-аласт. Мамат бир-иккита эшикни чертиб ҳам
 кўрди, уй эгалари шубҳа билан олайиб, шу заҳоти эшик-
 ни занжирлаб, дераза қопқоқларини тушириб олдилар.
 Шаҳар бу.

Юрай деса оёғи қизиб оғрийди, бирон ёпиқ дўконнинг
 олдида чўккараб нафас ростлай деса, биронтаси, нима қи-
 либ ўтирибсан, деб суриштириб қолиши бор. Елкасидаги
 манов тавқи лаънат бўлмаса эканки, суриштирганга бол-
 лаб жавоб берса! Е олло! Қачонгача ўтиридай жон ҳову-
 члаб юради? Бирон бадрафхонанинг ўртасига улоқтириб
 кетса бўлмасмикин бу фурбат юкини? Жони тинч, тўрт то-
 мони қибла, таралла-бедод, одам қатори юради!

Мамат биринчи марта инграб юборди. Чориг азоб бе-
 рарди. Ичаги ичига ёпишиб, кечаги талқоннинг юқини сў-
 рапарди. Тунги аёз ҳам дийдирата бошлади. Чида! Чида, де-
 ди Мамат, тишини тишига босиб.

Қўчаларда одам товшалиб қолган эди. Ҳар қадами бир
 жазодай, чоригини судраб анча юрганидан кейин тун қо-
 ронғисида сал шабада билан хирагина қувраб ётган кул-
 тепага дуч келди. Ҳаммом яқин бўлса керак, гўлаххонадан
 чиқариб ташланган кул иссиғига тортиб турар эди. Бун

дай жой холи бўлмайди, бехавотир эмас, албатта. Лекин Мамат кета олмади. Илиқ тортғиб турган кулга келиб йиқилдию, бирпасда бутунлай эриб кетгандай, фафлатга толди. Чида, чида, деб пи chirларди уйқуга кетаркан.

Азонда барвақт уйғонган экан, қараса—атрофида ўнүн бешта ўзига ўхшаган етим-есир дайди болалар иссиқ кулда юмалаб ухлаб ётишибди. Буларнинг орасида безорилари ҳам бўлади албатта. Уларга ҳеч нарсада бас келиб бўлмайди. Шунинг учун Мамат аста туриб хуржунини елкалади та, нарироқда мурсагини, дўпписини қоқиб, вақтида жўнаб қолди.

У ухлаб олиб, сал дармонга кирган эди, энди бир амаллаб нонушта қилиб олиши керак. Кўп юрмай гувлаган бозордан чиқди. Айни муддао. Қоринни фақат бозорда тўйдириш мумкин. Қопингда нима бор, деб бирор суриштирмайди ҳам, бозор-учарчилик.

Чиндан ҳам, сарибозор майдонидан кириб бориши билан иштаҳани қутуртирадиган ҳар хил ҳидлар димоғига урилди. Аввал мурчу зира, аччиқ саримсоғу қалампирмун-чоқ иси ёйилди, кейин обоки чалпак, қовоқ сомса, гўшткуйди бўй таратган расталардан ўтди. Бироқ бу ҳидлар толикан меъдани бадтар ютлиқтирас эди холос. Даллоллар шовқини авж олган гавжум жойни оралаб ўтаётганида Мамат ҳолсизликдан гандираклаб кетганини ҳам пайқади, бироқ унга йиқилиб қолиш мумкин эмас эди — у буни ва елкасидаги хуржунни ҳар қадамда ҳис қилади. Бир бозорчи атторнинг ёнбошида қизил шираси оқиб, пашша ёпирилиб ётган тарвуз пўчоқларини ҳам кўрдию, анча қараб туриб, олишга журъат қилмади — бунчалигига ўрганмаган. Бой буваси унга сарқит едирмас эди. Ҳа, бой бувава-я! Шу ёшга бориб у ҳам яшашни билмас экану, Маматга йўл бўлсин. Олтин елкалаб юриб, очидан ўлиб кетмасайди. Оғилхона йўлагидаги арқон калавотда ўтириб тут шиннига зогора ботириб еганлари эсига тушса, бундай хаёлларни тезроқ ҳайдашга уринар эди, бу ерда, бозор ғалавурида овқат ҳақидаги азобли ўйларни ҳайдаб ҳам бўлмайди — бари кўз ўнгида, ўчакишгандай, ҳар қадамда рўнарасидан чиқади. Гўзапоя бозорида Қўқон аравани лайлак қилиб қўйиб, соясига пўстак ташлаб ўтирган дехқон нонушта тарааддуудида эди. У хумчадаги ҳовури чиқиб турган жувари гўжани қатиқлаб, баракали мусулмон қошиқ билан шундай тушура бошладики, Мамат таққа тўхтаб қолди. Бир-иккита шошқалоқ бозорчи бехос туртиб ўтмаганда, дехқоннинг олдидаги тиз чўқадиган ҳолатда эди. Хуржунни туртиб ўтганлар хушёр торттириди. Маматнинг ҳовуша оғат йилларидаги етимлик бардоши бирдан қайтиб

келгандай бўлдию, оғриган жағидан сўлагини артиб, олдинга юрди. Йўқ, унга ҳозир бирор билан танишиш ё дўст ортириш қўл келмайди. Дардманд топса, ёрилиб қўйишини ўзи билади-да...

Ииг бозоридан ўтиб, бешик растасида устунга суниди. Уёғи заргарлик эди...

Хожидўппи кийиб, чўқчи соқолига хина қўйган, ойдай оқ юзли заргар бадавлат ҳаридорига чой узатади. Ширин сұхбат орасида улар ойна тагида қора баҳмалга терилган тилла тақинчоқларни таърифлайдилар. Мамат билибми, билмайми сал яқинроқ силжийди. Заргарга бошқа ҳаридорлар ҳам келиб «ҳорманг-бор бўлинг» қилишади, қимматбаҳо буюмларга суқланиб, сұхбатлашишади. Мамат барини кўриб турибди: баҳмалда шуъла сочиб ётган зулук зирак, румча балдоқлар, ёқутли исирға, тиллақошу зебигардонлар дам олинниб, дам жойига қўйиляпти—ҳарид қилувчи кам. Кўпи савдолашиб-савдолашиб, бош чайқаганча кетиб қоляпти: қиммат. Мамат талпиниб-талпиниб қўяди, елкасини босиб тушган юкнинг оғирлигини ҳам унугиб, бутун бадани қизиб, ўй ўйлади, гоҳо телбадай пичирлади: «Хуржунимдагилар бундан қолишмайди! Лекин мен бўлсан, бундай қиммат сўраб ўтирмас эдим. Ақалли биттасини... арзимаган биттагина канаболдоқни.. Ярим баҳосига!»

Заргар дўқонидан узоқлашиб кетаётган бойваччасифат бир ҳаридорга қараб интилмоқчи эди, оёқ остида бир нима «қирс» этди: қараса — янги сумак. Бешикчи товон тўлатмасдан туриб жўнаб қолиш керак...

Мамат бу ердан четлашди. Лекин заргарлик кўз ўнгидан кетмасди. Хожидўпиликнинг тилла тишларини йилтиллатиб илжайини эслаб, Мамат ҳам сал жилмайиб қўйди. Бозорнинг пошшоси деб ўйлади ўзини. Билмайдики, унинг бутун дўқонини ола ҳуржунига ямоқ қилмайдиганлар бор! Мамат ўз «юки»га анча ўрганиб қолди. Энди мана, ғала-ғовурда ҳам қўрқмай юрибди. Айниқса, ҳозир қўксисда ғурур ҳиссини сезиб, нимадандир дадилланиб кетди. Фақат сомасапазликдан келаётган ҳидлар қорин очлигини эсга солиб, куракдами, умуртқадами — қаердадир ичаклар ёпишган жой сўриб-сўриб оғрияпти. Бой буванинг биттагина пўпанаклаган ҳожи узугини арzon-гаровга сотиб ейиш катта гуноҳ эмас, албатта. Насиб бўлиб, етимхонага эсон-омон этиб борса-ю, бу мусибатларни яхшилаб тушунтиrsa, тенгдошлари ҳам уни кечирар эди эҳтимол. Лекин бошқа томони бор: у бадбахт узукни қандоқ пуллайди? «Қаердан олдинг?», «Қимники?», «Ўзинг кимсан?», «Отинг нима?», «Қаерликсан?», «Хуржунда нима бор?» Йў-ўқ! Чидайсан, Мамат. Бу саволларга жавоб беришдан

кўра, ҳар нарсага чидаган яхши, бўридай ув солиб йиғла-
ган яхши, очдан ўлган яхши. Балки ўша етимхонадаги гу-
даклар ҳам очдан ўлаётгандир. Бекордан-бекор... Мамат-
нинг бўлса, арзийдиган сабаби бор.

«Арзийди!» деб қўйди Мамат юк босиб тушаётган ел-
касини сакратиб. Щилина бошлаган жойи ачишиб кетди.

Нарироқда одамлар тўп бўлиб, қаландар талқинини
tingлашяпти. Шу баҳона билан, шилинган елкасига қит-
так дам бериш учун Мамат, ҳам юкини қўлга олди-да жул-
дур одамлар ёнига бориб чўқди. Қаландар қаландар эмас,
шунчаки тиламчи, лекин яхшигина машрабхон экан. Узоқ
тебраниб, йиғлаб ўқиди:

На отам бор, на онам бор,
Хеч кимим йўқдир манинг,
Ҳар қаерда бекасу
Бечорага ҳамхонаман...

Шу жойда Мамат ҳам ўқсиб, кўзига ёш келди. Кейин
эса йиғлабоқ юборди. Ўзига эрк бериб яхши қилган экан,
бўшашиб, аъзои бадани илиб, ёнида мунғайиб ўтирган ра-
рибу ғуробо ўз одамларидај яқин кўриниб кетди. Кўзини
енги билан артиб қараса, қаландар кашкулига тушган бир
мирини бериб, ёнидан ўтаётган нонвой боланинг бошида-
ги саватдан нон оляпти:

Ё дўст, ё олло,
Садақа — радди бало...

деб, иккита иссиқ нонни кир белбоғига жойлади...

Ўша бир мирини Мамат ўз кафтида кўргандай тасав-
вур этди. Ақалли шу қорайиб кетган бақир қўлида бўлса
эди ҳозир... Яна йиғлагиси келиб кетди. Йичи гулдирап эди.
Бу сафар ўрнидан туриши ҳам қийин бўлди, бўғинлари
қалтирап эди.

У ўзи ҳам билмасдан яна ўша заргарлик растасига
судралиб бориб қолди. Бу гал йўли дўконларнинг терс то-
монидан тушган эди. Бу ернинг ўз ивирисиқ дунёси бор:
югурдаклар хушомадда, пихини ёрган далоллар харидор-
нинг қўлини юлиб олгудай сиқиб силкийди, паранжили
оимчалар буюртмасини сўраб келган... Шогирдларнинг
бирида мисқол тарози, бири жажжи кўрачага дам торта-
ди. Уста заргар ангушванадаккина қолипнинг кумуш тут-
қисидан ушлаб, унга эриган олтинни қуяди. Нозик ҳилол
шаклидаги исирфа дам ўтмай жаз этиб пиёладаги сувга ту-
шади. Уни кичкина шогирд дарров пардозлаб ҳам чиқади.

Лекин ҳозиргина извошдан тушган хотинчалиш харидорга исирға ёқинқирамади. Чиндан ҳам яхши сайқал топмаган бежило, йилтилламас эди. Маматнинг қутисида бу хилдаги исирранинг шунақа антиқаси борки, кўзингни оладиб 9-э, солиштириб бўлар эканми...

Мамат, дармонсиз тиззалари қалтираб, безовтала нади. «Хотинчалиш харидорни муюшга имла,— дейди шайтои,— арzon берсанг, индамай гумдон бўлади». «Ҳай-ҳай, домиризқ бу, баднафслик билан бутун ишни пачава қилиб қўйиш мумкин-а,— дейди Мамат шайтонга,— ишгина бузилса бир нав, жонинг хавф остида қолади, бола!»

У бутун кучу иродасини тиззаларига тўплаб, орқасига қайрилди, ўзича кескин бурилиб, бу ердан тез узоқлашаштандек, лекин аслида оёқларини зўрга судраб борар эди. Бозор қайнаб ётибди, бақириқ-чақириқ; ўғри-тўғри — ҳамма ўз насибасини қидириб, тинмай изғигани изғиган. Бир узун чакмонли, ичидан қат-қат белбоғ танғиган барзанги, ўшопмўйлов одам ориққина киссавур боланинг қулоғидан тортиб оломон орасидан чиқди. Бола қўкариб кетган, оёқ учида йўрғалаб борар эди. Оломон қолмай эргашар, ким кимга хайриҳоҳ — билиб бўлмасди. Йккаласи яна оломон орасида кўринмай кетди, лекин киссавур боланинг томирлари тортишган кичкинагина аянчли юзи Маматнинг кўз ўнгига қолди: қулоғи узилиб чиқса, аҳволи нима кечади?

Бозор ҳамон беҳаловат, тинимсиз. Маматнинг гангиган бошига разабли ўйлар келиб кетди: ким бошқаради бу ғала-ғовурни, нима қайнатади? Ҳалигиндай бағри тош барзангиларми? Соқолига хина қўйган ҳезимкаш дўкондорларми? Улар мунча керилмаса ҳам бўларди: Маматнинг ударни бутун бозор-мозори билан сотиб олишга кучи етади! Лекин у ҳам беором, бозор оралаб изғиб юрибди-ку? Қандай ўт қайнатяпти бу бозорни, одамларни изритиб қўйган ким?..

Курак суюгининг остида бир нима чўрдай жизиллаб, боши айланаб кетди. Белбоғдаги зогора ушоғини каппалааб оғзига соглани — кеча эрталабмиди? Ё үтган куними?.. Қаердандир седанали ширмон ҳиди келди, Нон бозоридан чиқиб қолмаса бўлгани, сўраб-сўрамай қўл чўзишдан ўзини тиёлмаслиги мумкин. Ё олло, имонини саломат қил... Кўзига бир нималар кўрина бошлади: қулоғи тағ томиридан узилиб, юзи қора қонга қоришиб ётган кисавтур бола... ё бу ўнгидами?..

Ўзингни ўнглаб ол, Мамат, йиқилиб қоласан. Унда иш чатоқ...

У энди кийим-кечагини бозорга солиш учун ёймачилар

томонга юрди. Бу фикр қачон ақынга келди — ўзи ҳам билмайди. Майли, гап унда әмас. Хўш... Чориққа-ку ҳеч ким қайрилиб ҳам қарамайди, албатта. Гилам дўпини ҳам яғир босган, харидор жирканиб бурнини жийирса керак. Этни даги мурсак-чи? Ҳа, мана шу раҳматли момосидан қолған кулранг мурсак жонига оро киради. Уни ечганида ёқала-ри тердан ҳилвираган йиртиқ кўйлакдан елка суюклари чиқиб қолдию, лекин нима қиссин, бошқа илож йўқ. Еймачилар қаторидан кафтдек бўш жой топиб, хуржунига ўтириди, мурсакни олдига ёйди:

— Кеп қолинг! Яп-янги...

Овози чиқдими-йўқми, ёки бозор суронига кўмилиб кетдими — билмайди. Унинг эсини оғдирган нарса яна овқат ҳиди эди. Бу сафар мурчланган, тухум дўлмали йўтангза, қимали лағмон ҳиди келди. Қараса — ёймачиларнинг илон изи бўлиб кетган эгри-буғри сафлари лағмонпазликнинг муюшига келиб кескин қайрилган экан. Мамат шу ердаги одамлар ўтиб турадиган бўш жойга ўтириб қолибди. Нарироқда кўн пешгирили ёштина уйғур йигит қулочкашлаб лағмон чўзар эди. Орқасида катта қозон сезилар сеизилмас буғланиб биқирлади...

«Қочиш керак...» деган фикр келди Маматнинг кўнглига. Лекин ўрнидан туролмас, нимадир сеҳрлаб қўйгандай, тепасидан оғир босиб турарди... Бу маҳал унинг рўпарасида юзлари ўчоқ оловида қизарган ҳалиги уйғур йигит пайдо бўлди. Мурсакни икки қўллаб олиб, эгнига тортиб чамалади. Унинг кўкраги кенг эди, заифона мурсак кўксининг ярмини ҳам қопламаганини кўрган Маматнинг ҳафсаласи пир бўлди.

— Ситилиб кетибди...— деди йигит, лекин мурсакни ҳамон қўлдан қўймай, ниманидир чоғлар эди.— Нач пул?

Маматнинг сўник кўзида умид йилтиллади.

— Менга пўл керак әмас, охун ака,— деди у,— мусо- фирмани, белбоғимга тўртта нон қистирсангиз бўлгани...

Тўртта... нега тўртта? Яна тўрт кунлик йўлни мўлжал олдими? Ҳай, оз бўлса оздир. Лекин кўп сўрамади чоғи: «охун» кетмади, чўчимади ҳам, қайтага нима учундир Маматга қараб илжайди:

— Юр-чи...

Маматни лағмонхонага етаклаб кириб, сўрига ўтқизди. Бирпастдан кейин, буғланиб, аломат ҳид бурқиб турган бир коса лағмонни олдига олиб келиб қўйди.

— Биз нон ёмаймиз, шуни еб ол.

Ширин ҳидлар бутун вужудини бўшашибирган Мамат ўзини йўқотаётган эди, «охун»нинг гапи қулоғига кирганда бир талпиндию, эътирозини айтольмади: икки қўли би-

лан сопол косанинг иссиқ ёноқларидан маҳкам ушлаб қўйган эди, энди уни қўйвориш қийин.

Момонинг мурсаги «охун» йигитнинг қўлида кетди. Эртасини унугтган Мамат очкўзлик билан косага ёпишди..

9. ТУШ

Қорин тўйғандан кейин Мамат бозордан чиқди. Бозордан чиқдию, шаҳардан чиқиб, кетолмади. Номаълум йўл учун белбоғда ҳеч бўлмаса яримта нон бўлиши керак. Бунинг устига қош қорайиб қолган эди.

Бозорнинг ғала-ғовуридан кейин кимсасиз теракзор кўчадаги намозшом жимлиги Маматнинг елкасидан оғир босиб тушгандай, бирдан бўшаштириб юборди. Қуни билан очлик тетик тортириб юрган эканми, охун йигитнинг мазали чўзма лағмони бутун вужудини элитиб, маст уйқу босиб келди, оёқлари каловланиб, кўзи юмилиб кетаверди. Яланғоч терак шоҳларида зағчалар қўнолға талашиб ивирсигани элас-элас қулогига чалинар, бор кўча эканми — одам шарпаси сезилмас эди. Мамат қоронғида ҳазон уюмига қоқилди-ю, қўнглидагидек юмшоққина юз тубан тушди. Гавдасини кўтариб оёққа туришга ҳам, катта кўча йўлка сида ётиб қолишинг хавф-хатарини ўйлаб ўтиришга ҳам қурби етмади. Хуржунни қучоқлаб, илиқ сувга шўнғигандай пинакка кетди, жони ором оғушида, ўзи шивирлар эдиј жиндаккина... мен биламан — мумкин эмас, лекин озгина, қиттаккина...

Унинг «жиндаккина»си саҳаргача давом этди. Узоқдан сўғининг овози эштилганда, ич-ичидан қалтираб ўрнидан турди. Қараса, ҳазон уюмларини қиров қоплаган, атрофика нотаниш шахаён мудраб ётар эди. Тиши тишига тегмай қалтираётган Мамат эгнидан сарғиш, нам терак яроқларини қоқиб, қуш уясидай, чуқурча бўлиб қолган иссиқ ўрнига маъюс жилмайиб боқди-да, хуржунни елкалаб, юриб кетди. Энди эгнида иссиқ мурсак йўқ эди, эвазига келган бир коса лағмон ичдан иситиб уни тунги совуқдан асрди. Лекин у ҳам бу совуқ кечада аллақачон юқиб кетганга ўхшайди. Эртага-чи? Мана биринчи қиров ҳам тушибди. Энди нима бўлса ҳам поездга етиб олиши шарт. Унинг ўтхонаси бўлади дейишади, иссиқ бўлса эҳтимол. Шунинг учун шу атрофда бир илож қилиб иккита нон топиб, истанса қайдасан, деб тезроқ жўнаб қолиш керак.

Теракзор кўча анча узун экан, гузарга чиққунча Маматнинг қалтироғи қолди, исиб кетди. Ариқда юз қўлини

чайиб, тўрт томонга қараб кетган, онда-сонда одам кўриниб қолган чанг йўлларга аланглади. У бошида яланғоч қирлар, тепаликлар кўриниб турган олчазор кўчага кирди. Эшиклар ҳали ёпиқ эди. Мамат бирининг тирқишидан мўралаб, бирига аста қулоқ осиб, чертгани юраги дов бермай, анчагача тентиради. Ким билади, бу ҳовлиларда шунчаки аҳволингни айтсанг, битта нонини аямайдиган яхши кишилар ҳам бордир балки. Лекин одамни билиб бўлмайди-да...

Бир эски, оғир, ўймакор эшикни таваккал қилиб қоқди. Узига тўқ хонадонга ўхшайди, балки шундан ёруғлини чиқар. Ичкаридан аввал кўксовдек йўтал, кейин «ҳозир» деган беҳафсала товуш эшитилди.

— Ака, дастёр керак эмасми? Утин-чўп териб келаман...— деди Мамат.

Дарвозахонада елкасига пахтали тўн ташлаган, жундор кўкраги очиқ, ғўлабирдай, иштончанг, бадқовоқ бир одам қўриндию, индамай, оғир эшикни тарақлатиб ёпти.

Мамат тезлаб кетди. Бунақасидан узоқроқ бўлгани маъқул. Доми ризқ, дейдилар, қўлга тушиб ўтириши бор. Агар бахтинг кож келса, атала дандон синдирап. Ҳушёрикни бой берма, Мамат.

Кўчанинг у бошида яна бир эшикни қоқди.

— Дастёр керак эмасми? Утин-чўп териб келай?

Ичкаридан овоз чиқмади. Пахсаси нураб кетган экан, ноҷоргина ҳовли кўриниб турибди, ҳеч ким йўқ.

Шу пайт кўчанинг нариги бетидан товуш келди:

— Ҳой, бола!

Қараса, худди раҳматли момосига ўхшаб, эски бахмал камзул кийган қампир рўмолининг учи билан даҳанини тўсиб, имлаб турибди. Мамат дарров кўчани кесиб ўтди.

— Во-ой, ушоққина экансан, болам...— деди қампир унга ачингандай тикилиб.

— Нима эди, хола?

— Дастёр керакми, деганингга... кундаков керак эди.

— Қавлаймиз, хола! Теракникими?

— Теракники-да, болам, бақатерак эди, қурбинг келмас.

— Келади, хола, келади, қани кўрсатинг!— Мамат гайратланиб ҳовлиқиб кетди: момосига ўхшаган бу қампирнинг овозидан дилига иссиқ югуриб қолган эди.

Қампир унинг қўлидан келишига ишонмади-ю, лекин боланинг чин кўнгилдан чираничи ёқди. Жилмайиб, ичкарига бошлади, ҳовли этагидаги иккита катта кундани кўрсатди.

— Бошлаймиз,— деди Мамат хуржунни ариқ ёқасига
эҳтиётлаб қўйиб.

— Бошлайқол, борака топкур,— деди кампир яна жил-
майиб. У билар эдикни, бақатеракнинг томирини толиш
учун супадек жойни кавлаш керак, болага бу қамида уч
кунлик иш. «Бошлайқол, болам», деди. Кампир ногирон
набираси билан ёлғиз ўтирас экан, ҳовлида бир тирий
жон қимирлаб туриши унинг учун жуда мұхим эди чөри.

— Кетмон билан болта... ана қазноқда, болам,— деди-
да, ўзи айвонга ўтиб кетди.

Бир уй, бир айвонли жой анча ночор, хонадонда эркак
йўқлиги нураб тушган бўғотлару, ўт босган ариқларданоқ
билиниб турар эди. Кампир набираси билан ниманидир
қувониб гаплашар, ўчоқ бошида тинмай ивирсир эди. На-
бираси жуда ёш бола эканми, овози ингичка, заиф эши-
тилди.

— Заррагул, сени ҳозир айвонга олиб чиқиб қўяман,
акангни ишини томоша қилиб ўтирасан,— деди кампир.

«Заррагул...» Қиз бола экан-да. Қасалми, нима бало?
Унинг «ака»си чориқнинг «орзи»ни каноп билан боғлаб
олиб, ишни бошлаб юборди. Қиров кўтарилиган, ер намчил,
юмшоқ эди. Мамат бирпаста анча тупроқни ағдариб қўй-
ди. Бақатеракнинг тарвақайлаган илдизлари ҳали анча
чуқур бўлса ҳам, иш юришиб кетганидан хурсанд эди.

Тушлиқда кампир бир коса гўжа иситиб чиқди. Мамат
ишchan қиёфада қўлларини чайнib, айвонга ўтди. Кунгай
бурчакда оёқларини кўрпачага ўраб Заррагул ҳам ўтирас
эди. Лабида сариқ жездан чанқовуз, ҳазин бир куйни
эринмай, қайта-қайта машқ қиларди. У унча «ёш бола»
эмас 12—13 ларга кирган қисчача экан, фақат овози шуна-
қа заиф, бетобликдан бўлса керак:

— Қайси худо ярлақаганнинг жигарисан, болам?— сў-
ради кампир Маматдан, сал нарироқда устунга суюнганча
чўйкалаб ўтириб. У бармоғини лунжига тираб, Маматнинг
эркакларча иштаҳа билан овқат ейишига ҳавас билан ти-
килар эди.— Кимни қора тортиб бу ерларда юрибсан?

Кампирнинг мушфиқлиги обозидан сезилиб турар эди.
Ҳамма вақт бундай саволлардан таҳликага тўшиб юра-
диган Мамат бу гал хуржундаги қутидан бўлак ҳамма
нарсани, ҳамма воқеаларни қисқача сўзлаб берди. Косани
ялаб ўрнидан турди ҳамки, унга меҳри тушиб қолган кам-
пир ҳамон гапга тутарди.

— У етимхона деганинг сенга асқотармикан, болам...

— ...

— Ҳой, пешонангни худо очсин.

Кечгача Мамат кундани анча очиб қўйди. Эртага ўқ то-

мирларини ҳам топиб қирқса, ағдаради, худо ҳоҳласа. Лекин аъзои бадани шундоқ зирқираб оғрир эдикি, қаерда ётиб ухлаб қолганини ҳам эслолмайди. Эрталаб қараса, эчки боғланган бостирма тагидаги хашак орасида хуржунини қулоқлаганча иссиқина бўлиб ётиди, тепасида эса пақир ушлаган кампир жилмайиб турибди.

— Жой солиб берай десам, ётиб қолган экансан, уйғотмадим. Чарчабсан, болам. Яхши ётиб турдингми?

— Жуда яхши ухладим, хола, қуллуқ.

Мамат ёнидаги хуржунга ҳайрон: уни қачон олиб келиб бош остига солганини эслолмайди: бу фалокатни қулоқлаб ётиш унга ғайриихтиёрий бир одат бўлиб қолди ғори. Мамат ўзича жилмайиб қўйди. Бу ерда хавотирланмаса ҳам бўлади, жони тинч. Кампир ҳам содда, унга кунданни кавлаб чиқаришдан ҳам кўра. Маматнинг ўзи билан гаплашиб ўтириш қизиқроққа ўхшайди. Ҳали ишнинг тайини йўқ, эчки сутидан ширчой қилиб нонуштага чақирди. Заррагул кечаги жойда офтобда қизиниб ўтиради.

— Сизни кетиб қолдилар деб қўрққан эдим,— деди у ёш боланикдай ингичка овози билан. Мамат ялт этиб қаради: «Қўрққан эдим!» Нега қўрқади? У қизчанинг рангпар, нозик юзига тикилиб боқди. Қизча ингичка қора қошлирини баланд кўтариб кулимсиради.

— Кундани ағдармасдан кетмайман, Заррагул,— деди Мамат.

— Ундан кейин-чи?

Қизчанинг овозида ҳазин ёлбориш оҳангি бор эди. Мамат нима дейишини билмай, ҳайрон бўлиб қолди.

— Ундан кейин ҳам кетмайман, Заррагул, сен билан гаплашиб ўтираман...— деди бошقا жавоб тополмаганидан.

Кунда бугун ҳам ағдарилмаса уят бўлар, деб Мамат тушликка бормади. Атрофида қизғиши тупроқ ўуми, белдан келиб қолган эди.

Шомда уст-бошини қоқиб айвонга ўтса, Заррагул йиғлагудай бўлиб ўтирибди. Қизчани эрталаб ортиқча умидвор қилиб қўйган экан, қаттиқ ичикиби кутавериб.

— Заррагул, нега кириб ётмадинг?

— Ётмайман, гаплашиб ўтирамиз дегансиз.

Унинг зардали овозидан Мамат ғалати бўлиб кетди. Қўлидан ушлаб, сочини сийпаб юпатгиси келди. «Кичкинагинам... Шундай бир синглим бўлсайди...» деди ичидаги ўқсигиб.

— Заррагул, қаеринг оғрийди?

— Оёғим. Кўкламда тузалади. Табиб амаки айтганлар.

Кўкламда шундай ўт ўсар экан қирда. Дори ўт. Бувим уни топиб келадилар, иннайкейин...

Бу ҳам ҳамма қизчалардай қақилдоқ экан, тўхтатиб бўлмайди-я. Мамат қизнинг чиройли чимирилган қошлига қараб, меҳр билан жилмайди.

— Иннайкейин... сиз кетиб қолмайсизми?

— Мен ўша баҳорда, сен опоқ бўлганингда яна қайтиб келаман, Заррагул...

— Алдоқчисиз...

Кампир келиб суҳбатни бўлди.

— Ҳай, қиз ўлмагур, акангга унақа дема, ўргилай болам. Юр, жойингни солғанман,— деб Заррагулни кўрпа-часи билан даст кўтариб олиб кириб кетди.

Мамат ҳайрон эди: пардай енгил экан, бечорагина. Ҳадди сиғса, Мамат уни қўлида кўтариб юриб, тузатиб оларди. Ширин овози қулоғида, яна аллақандай дардли, бегуноҳ поклик жозибаси кўксидаги қолди.

— Сенга шу айвонга жой қилдим, болам,— деди кампир чиқиб.— Кеча оғилхонада ётиб қолиб зап уялтиридинг...— у Маматнинг юз-кўзида ғуссали хаёлчанликни пайқаб, ёнига келиб ўтириди. Устунга осигулик лампа-чироғ айвонни хира ёритиб, чирсиллагб ёнар эди.

— Мушкулинг бўлса, айт, болам...— деди кампир сенин.— Сенга меҳримиз тушиб қолди. Кўнглингда бир дард бор, сезиб турибман.

— Йўқ, хола...

— Ўша етимхонангга ҳам оёғинг тортмаётганга ўхшайди.

— Нимага, хола...

— Сен ҳам етим экансан, биз ҳам етим... Қола қол. Онанг ўрнида она бўлай. Мана, ҳовли-жой сеники. Заррагул ҳам сиҳат топиб кетар... ҳадемай катта бўлади. Кўнглинг бўлса уйлаб қўяй. Яхши қиз Заррагул, эсли.

— Ҳа,— деб юборди Мамат беихтиёр. Лекин кейин дарров ҳушини йиғиб, қўл силтади, орқароқقا силжиб ўтириди,— йўқ, йўғ-е, хола, нималар деяпсиз...

— Яхши йигитча экансан...

— Йўқ, сиз мени билмайсиз, хола, мен...

— Еқмадик сенга...— деди кампир ва жим қолди. Мамат ҳам жим эди. Лекин фақат юзаки, ичиди эса — ғалаён. Дам ўзини сўқади: бир коса гўжага кунда кавлаб, ба-лога қолиб ўтирмаса ҳали! Дам яна бўшашади: «Еқмадик...» Жуда ёқдинглар, холажон, ёққанда қандай! Еқдинглар-у, қани энди қола олса! Ҳозир мурувватпешалик кетмайди-да унга. У ҳозир хуржундаги кутининг қули!

Кампир қашшоққина дастурхонни йиғишириб, турив кетди.

— Нон-насиб, болам. Паловига қарздормиз,— деди йиғи тувишида. Кейин чироқни пулфлаб ўчирди. Унинг овози қаровсиз ҳовлига чўккан шу кузги тундек ҳазин эди. Мамат энани хафа қилганига юраги ачишиб, наматга ўзини ташлади. Салим чорванинг қутисини лаънатлаб, анчагача дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига ағдарилиб, тўлғаниб ётди. Заррагул аста чанқовуз чалар эди. Чанқовузнинг заиф, мунгли овози узоқларда қўй-қўзиларнинг маърашига қўшилиб кетди. Маматнинг кўзи ҷалинган эди.

...Тунида карнай-сурнай, ажойиб маросимда юрганимиш, негадир бели зирқираб оғирмиш. Кейин, билса, ўша қутиданмиш. Ўша юқ оғритаётган экан. Бор-э, деб қути-путиси билан сотиб, кампир энанинг бўғотларини шуватиб, ёнига қўша-қўша уй-айвонлар солдириб, кунданинг ўрнини гулзор қилибди. Чунки, бу упинг тўйи эмиш. Заррагулга уйланаётган экан. Кампир бираам хурсанд, бираам курсанд.

— Момо, мурсагнинг қани? — дермиш Мамат нуқул. Бу чиндан ҳам унинг момоси эмиш.

— Мен шу ерда қолдим, мен ўғлийгиз бўламан, ҳамма тиллаларимни сарфлаб, Заррагул билан иккингизни баҳтли қиласман, хола, йиғламанг! — дермиш Мамат. Кампир ҳамон йиглармиш.

Мамат саҳарда кўзини очса, нарироқда кампир ҳақиқатан ҳам йиғлаб ўтирган экан. Лекин Мамат унга қараб илжайди. Ажабо, мунақаси фақат тушда бўлиши мумкин. Мамат нимадандир хавотир олиб, бош остидаги қутини пайпаслаб кўрди. Тур, бандай ғофил! Төзроқ жўнаб қолиш керак.

Кампир унинг ивириганини пайқаб, ёнига келди:

— Нима берсам рози бўласан, болам?

— Иккита нон, хола. Ўлга иккитагина нон, кейин оқ фотиҳа беринг.

— Иккита?

— Ҳа, едим-ичдим, яхши гапингизни эшитдим. Худо қувват берсин, неварангизнинг баҳтини кўринг.

Кампир ўйлаб туриб, ичкарига кирди. Заррагулни уйғотиб қўймаслик учун, оёқ учида қайтиб чиқди. Қўлида тўртта нон, ўлиб кетган ўғлидан — Заррагулнинг отасидан қолган сурп яхтак, белбоғ, эски этик...

— Жанда бўлса ҳам, ганда бўлмасин, деганлар. Кийиб ол, куз салқин келяпти...

Маматнинг кўнгли тўлишиб кетди-ю, билдирамади. Яхтак узуноқ экан, лекин белбоққа тортиброқ кийилса би-

линмайди. Этик... эркакка этикнинг катта-кичиги бўлмайди. Аммо нонни иккита дедими иккита! Тамом! Ортигини олмайди.

Кампир бу бегона етимчани кўксига босиб, пешанасидан ўпгиси келди-ю, «ясанаб» олган Мамат ўзи билан банд эди. Эна чўккалаб дуо қилиб, фотиҳа берди.

— Омон бўлсак кўришармиз, мен Заррагулни кўргани келаман, хола. Ийғламанг.

Хола сассиз йиғлаганча орқасидан термулиб қелди.

10. «МАСТРАПЛАР»

Мамат бирпасда қир ошиб, дала йўлига чиқиб олди. Узоқда уфқ бўзариб, куз офтобининг совуқ мис баркаши кўринди. Лекин ҳали тиккага келса иситиворади — ҳавонинг тозалигидан, тут қаторларига илиниб қолган мезон толаларидан билиниб турибди. Мамат бундай эрталарни кўп кўрған: қиров, софлик, мезон ипаги — ҳамма вақт куннинг баракали бўлишидан нишона.

У бугун анча йўл босиши мўлжаллади. Қорин тўқ, оёқ бут, дам олиб олган; белбоғда, шукур, нон бор, кун яхши. Энг муҳими — ниманидир енгиб ўтгандай, ўзидан мамнун, руҳи ёнгил. Энди буёғига ҳам омад панд бермаса бўлгани. Омаддан умид узмагин-у, лекин ўзинг ҳам бўш келма, деганлар. Бундан буён қишлоқлардан, катта йўллардан четлаброқ юриш керак. Одамлар яхши-ю, лекин унча киришиб кетишнинг хосияти йўқ ҳозир. Вақти келиб Мамат ҳам ажойиб дўстлар орттиар, дуч келган билан эл бўлиб, тўйгунча чақчақлашар, Симда уни ўзига ўҳшаган уч юзта оч-юпун етим-есир кутиб турибди. Улар Маматни бошлирига кўтаришади, ўзлари билан бирга ўқишга олиб қолишади, чунки Мамат уларга нажот элтаяпти.

Куни билан ёнгиз йўл юриб, роса ўй сурди. Қишлоқларга кирмади, дала-қирда сўқма йўллардан юриб, хушбўй бедапояларни ёқалаб ўтди, ўтлоқларда ювощ тойчиқларнинг ёлини силади, муздек булоқ сувларига нон ботириб еди, сарғайган тутзорларда ўтириб, пайтавасини қайта ўради, нафасини ростлади, кимсасиз бир чакалакзорда жиндек мизғиб ҳам олди. Лекин одамсиз қийин экан, юриб чарчамадио, бир оғиз гап қотадиган кимса бўлмаганидан сиқилиб, руҳи толиқиб кетди. Шунинг учун, қошқорайганда узоқдаги қир этагида милтиллаб кўринган ўт юрагини ҳовлиқтириб юборди. Бу — подачи болаларнинг гулхани. Мамат буни ўзигагина маълум бўлган қандайдир бедгилардан сезиб-таниб турибди. Қировли майсанни қиритишлаган от гижинг бўлади, сирти диркиллаб туради, дё-

ган ақида бор ишқибоз уюрчиларда. Шунинг учун одатда пода қайтгандан кейин ўсмиirlар бунаقا жойларда йилқи тушовлаб гулхан ёқишади, қўрга думбул кўмиб, бия сути ичиб олиб, бўридан, қизлардан гап очишади, гоҳо далада ётиб ҳам қолишади. Гулхан атрофидаги бундай кечаларнинг гаштини яхши билган Мамат ўзини тиёлмай, узоқдан бўлса ҳам бир кўрай деб, ўша томон юрди.

Борса, чиндан ҳам шундай — гулхан чирсиллаб ёниб ётибди, тун қўйнида тушовланган отларнинг шарпаси эши-тилади, лекин ўсмиirlар иккитагина: жиддий юзларида гулхан шуъласи ўйнайди, бири чўқкалаганча гулхан чўғида тикилиб ўтирибди, бири ёнбошлаб олган. Бия сути ҳам йўқ, гап ҳам қизлар ҳақида эмас...

Меҳмон билан танишгандан кейин, яқинроқдаги чопиб ташланган кузги томорқадан қизилча толиб келиб кулга кўмишди. Яхши болалар экан. Ёнбошлаб ётгани (қизилча ковлаб келган ҳам ўша) шалпангқулоқ, юзига бўжама тошган, хунук бўлса ҳам эсли, оғир. Этаги судралиб юрган эски чопонини Маматга ҳам етадиган қилиб ёйиб солди. Наригиси жуда ориқ, ёши кичикроқ бўлса ҳам феъли тез, баджаҳл бола эди. Маматнинг қаёққа кетаётганини билибоқ, заҳарханда қилди:

— Поезга эмиш... Поезни куйиб кетганини эшитмаган-мисан? Яххиси — орқангга қайт, бола.

— Поезд эмас, истанса ёнган,— деди каттаси.— Поезд темирдан бўлади, темир ёнармиди?

— Уч кечаю уч кундуз ёнган, тутуни Ўшгача етган де-йишиади.

— Вагон ёнган, истанса ёнган, билдингми? Темир ён-майди. Поезднинг изи ҳам темирдан, ўзим кўрганман. Боравер, оғайни, насибанг ўша ерларга сочилган бўлса, бир бало қилиб етиб оласан. Фақат кечаси кўчада юрма, Жаллоботта кечаси юрганларни тутиб олиб кетяпти экан.

— Нима, босмачи борми?

— Босмачи эмас, мастрраплар*.

— Улар қанақа?

— Ҳаммаси бир гўр! — деди баджаҳл бола.

— Булар казак соллотлар,— деб тушунтирди каттаси,— яхши кийинган, отлиқ, «Здрас-пажалиска» қилади. Лекин болаларни найзага олишар экан. Холдор холани қизил аскарнинг онаси деб эмчагини кесишган... Ўлиб кетди шўрлик.

* Оқ гвардиячи офицер Монстров бошчилигидаги «Деҳқонлар армияси» деб аталган аксилиңқиlobий қулак-казаклар қўшини бу жойларда Мадаминбек билан бирга иш кўрган.

— Сен кўрганмисан? — деб сўради Мамат.

— Бизнинг қишлоққа келишганда, қизиллар бир тирқиратган эди уларни. Яна келишаётганимиш.

— Энди нима қиласизлар?

— Бувим уйда ўтираверади, қариб қолган, мен дўоним билан қирнинг орқасида... Мастраплар гумдан бўлгунча куним ўтар... Лекин мана бу Эргашга қийин. Дадаси қизил гвардияга ёзилиб кетган. Энди ойиси билан буни яшириш керак, шунинг хаёлини қилиб ўтирибмиз. Сен келган томонлар тинчми?

— Тинч, тинч! Эргашни ойиси билан ўшаққа юборинглар. Мен бир ҳовлида кундаковлик қилдим, ўша ер... — Мамат кампир энанинг ҳовлисини қандай топиб боришни узоқ тушунтириди. Кейин Эргашга зимдан қараб қўйди: «Заррагулга кўз олайтирмасмикин?..»

Бу маҳал кулга кўмилган қизилча ҳам юмшаб қолган эди. Эргаш пичоқ билан пўстини артиб, ўртадаги чипта қоп устига тилим-тилим қилиб териб қўйди, қип-қизариб кетган бармоқларининг учини бир-бир ялагач, пичофини ҳам қопга артиб қинига солди. Бундай ишни биринчи марта қилаётгани йўқ ҷоғи. Унинг деҳқонча устамонлигига ҳавас билан қараб турган Мамат ҳам қийифидан битта нон олиб саҳијлик билан ушатди. Улар бир-бирларига жуда ёқсан әдилар. Жимликда тамадди қилишди.

Гулхан биқсиб қолган, нарироқда отларнинг пишқириши эшитилар, Маматни ваҳимали ўйлар босганидан, чала пишган қизилча оғзида маза-матрасиз туюлар, иштаҳасиз чайнаб, хаёл сурар эди.

Болалар қўри ўчган гулхан атрофига чўзилиб уйқуга ҳам кетишди, Маматга ҳаловат қайтиб келмади. Бу йигитчалар жойини топар, иккаласи ҳам эсликкинага ўхшайди, режаларини олдиндан ўйлаб қўйиншибди; лекин Маматнинг танлайдиган йўли йўқ. У орқага ҳам қайтолмайди. Таваккал қилиб, лекин энди ўн бор эҳтиёткорлик билан олдинга силжиши керак.

Шунинг учун пайтавасини гулхан тафтида сал иситиб қайта ўради-да, этикни тозалаб кийиб, кечасиги қировда оғирлашиб қолган хуржунни яна елкасига ташлаганча, тонг қоронфисида аста йўлга тушди.

Хайр, яхши болалар, раҳмат. Омадларинг келсин.

Мамат қишлоққа кирмаслик учун айлана йўлдан, молпода сўқмоқларидан юрди. Сўқмоқ жуварипоя билан жарлик орасидан пастлаб борарди, кўз қоронгуликка энди ўрганганде узоқда уфқ бўзара бошлади. Мамат арава йўлига чиқди, тўпиқдан келадиган чангни тунги шабнам ҳам босолмаган эди, тўзои димоққа урди.

Құп ұтмай олис-олислардаги гужут дарахтлар, яккам-дүккәм чайлалар, құрғонлар қорайиб күзга ташланды. Қу-әш күтариլганда узоқдаги катта йўлдан аллақандай от-лиқлар йўртиб ұтди, Мамат уларнинг изидан күтарилган орир чанг булутига хавотир билан тикилиб қолди. Қаёқ-лардан дир куюк иси келарди. Одатда кигиз үтовга үт түшса, ёки оғилхона ёнса, шундай ҳид таралади. Шубҳасиз, олдинда шаҳарчами ёки катта қишлоқ бор эди. Унинг ким қўлида эканлиги номаълум. Айланиб үтиш йўлини эса яқинроқ боргандагина аниқлаш мумкин.

Чиндан ҳам, қуёш оққанда Мамат чиқиб борган тепа-ликдан шаҳарчанинг узоқ-узоқларга ёилиб, уфқа тута-шиб кетган чегаралари кўринди. Буни айланиб үтиш учун бутунлай бошқа томонга, ҳатто, аввал орқага қайтиш ке-рак эди. Шаҳарча қандайдир яланғоч, дов-дараҳтсиз, бир қаватли уйлар бетартиб, сийрак жойлашган, кимсасиз кў-чаю майдонларнинг эса офтобда чангчи чиқиб ётибди. Ма-мат томорқалар оралаб, чекка кўчалардан бирига чиқди. Мана жимжит, қаровсиз гузар, икки акас соясида ҳазони супурилмаган пачоқ сўрилар,, пастда бузуқ тегирмон ка-нарасида бир ариққина тиниқ сув шилдираб оқиб ётибди. Маматнинг шу сувдан ҳовучлаб-ҳовучлаб ичгиси келди-ю, пастликка тушиб үтирмади — очиқ жойдан тезроқ үтиб ке-тиш маъқул эди. Чунки нарироқдаги тошкўчадан яна бир отлиқ үтиб кетди. Отнинг тапур-тупури гўё бутун шаҳарни бузгандек эди. Тўёқ товуши тинганда Мамат ўзини девол соясига олиб, бошқа кўчага юрди. Юраги бир нимани сез-гандай, ваҳима босарди. Жимжитликнинг ваҳимаси ёмон бўлади. Мамат ўзи ҳам билмай, саросимада кўчадан кўча-га югурга бошлади. Ўзи ёлғизликдан, жимликдан қочаёт-гандег-у, шарпа сезса, бир товуш эшитса, чўчиб орқага ти-сарилади, панага писади.

Ўзингни бос, Мамат, бу юришингда оддий ўткинчи ҳам сени кўриб гумонсираб қолиши мумкин!

У ўзини боса тушиб, катта кўчада девол ёқалаб борар-кан, олдинда қандайдир овозлар эшитилганда бўлди. Қи-зиқ, бу ерда ҳар қандай овоз қутсиз, совуқ эшитилар, ба-данни жимиirlатар эди. Сал нарида, кўндаланг кўчадан яна ҳалиги отлиқ (ўшами, бошқасими?), кетидан бешта казак солдат бир тўда ўпоқ-сўпоқ, ювиқсиз жулдур бола-ларни олдига солиб ҳайдаб үтди. Мамат ўзини дарров па-нага олди. Казаклар... ҳаммаси кўк тасмали шапка кий-ган, этиклари чанг, белда қайиш камар, «эдрас-пажалис-ка...» Эргаш айтган «мастрраплар» — шулар, бу аниқ. Ле-қин манави шўрлик жулдуровқилар нима иш қилиб қўй-дийкин? Е ўғри, киссанурларми?..

Ҳар ҳолда, нарироқдан юриш керак, Мамат жинкұча-
ларда изғиб юриб, яйдоқ майдондан чиқиб қолди. Бирдан
қулоғига урилган қий-чувдан беихтиёр орқага чекинди. Би-
роқ майдондан күзини ололмасди: уннинг нариги четидаги
баланд девол бўйида ҳалигиндай болалар тирбанд. Сал-
лотлар яна бошқа кўчалардан ҳам тўп-тўп ҳайдаб келиб,
катта тўдага қўшар эдилар. Олдилари эса тахта тўсиқ би-
лан айлантириб олинган. Катта-кичик, яланг оёқ, кир-қў-
тири, жулдур болалар девол бўйлаб гуж бўлиб, ғимирлаб
ётар әди. Бутун шаҳардан: бозордан, вайроналардан, ҳам-
мому кулхоналаридан, хумдонлардан тутиб келишяпти чо-
ри буларни, бари кўча-кўйда юрган ўғри-тўғри қаровсиз
болалар... Ёки етимхонага олишяптими?

Нима бўлса ҳам, бу манзаранинг Мамат учун хосияти
йўқ. Секин гумдон бўлиш керак.

Мамат оёқ учida ён кўчага ўтиб, муюлишга қайрилмоқ-
чи әди, аллақаёқдан эшитилган отлиқлар дупури уни та-
қатақ тўхтатди. Ёнгинасида пайдо бўлган бирини сезмай
қолди. Қараса, жезмўйловли, чиройлигина офицер. У эгар
устида туриб эгилганча Маматнинг қулоғидан шундай уш-
лаб тордики, офтоб бирдан ўчиб қолгандай, бутун олам
қоронғилашиб кетди, зимишонда нимадир «чине-чине!»
этib, учқунлар сачради...

11. ҲАММОМ

Офицернинг кўк шапка тагидан бир чаккасига кўпирриб
чиқкан жингалак соchlарини, бежирим жез мўйлабини, ил-
жайгандა чақнаб кетадиган оппоқ, тоза тишларини худди
ёнгинасида кўриб, тамаки ҳиди анқиган нафасини сезиб
турибди, оёқлари дам судралиб, дам одимлаб юраяпти...
Йўқ, Мамат ҳушини йўқотгани йўқ, мана, кўз ўнги ёриш-
ди. Лекин қаёққа олиб кетяпти бу? Бари бир эмасми... қа-
ёққа олиб борса ҳам — иш пачава. Шунча азоб билан шу-
ерга этиб келганида...

Мамат қулоқнинг оғриғини унугтан, аччиқ-аччиқ йир-
лаб, отнинг оёқлари остида этигини судраб зўрга одимлар,
икки қўли, бутун фикри-зикри хуржунда әди. Юлқиниб
кўрди — йўқ, бу мастрал ҳазиллашаётгани йўқ, қулоқни
томир-помири билан узиб олиб ҳам, қараб ўтираверади-
ганга ўхшайди. «Болаларни найзага олишаркан... Хўлдор
холанинг эмчагини...» Баджаҳл Эргашнинг тунд башараси-
ни эслади Мамат. Ёнгинасида ғижирлаб кетаётганд әгар
қайишнинг ҳидига кўнгли айнаб, ўқчиди, яна ҳушидан
кетиб қолмай туриб бир чора кўриши керак. Кимдир ку-
лар, кимдир бақирар әди. Мамат охирги кучини тўплаб,

офицернинг енгига тирманиб, ердан сал кўтарилиди-да, қулоғидан маҳкам ушлаб кетаётган жўндор, сепкилли қўлни жон-жаҳди билан ғарчча тишлади. Шунда жезмўйловнинг чинқирганини эшигди-ю, кейин... от сийдиги анқиб ётган майдон тупроғига узала тушганини билди. Тепасида кулиги янгради. Миясига биринчи келган фикр шу бўлди: қулоқ жезмўйловнинг қўлида қолиб кетди-ёв.

Шундан кейинги дақиқадаёқ тамом ҳушёр тортди, чуни ки хаёлига хуржун келганди. Туриб ўтириди: хайрият, хуржун қучоғида экан. Оғриқдан ҳушини йўқотганданда ҳам иккى қўллаб бағрига тортади, чамаси. Бир этиги нарироқда ётибди, уст-боши, юз-кўзи чанг, оғзи тўла тупроқ. Атрофига боқса — ҳалиги болалар. Жезмўйлов от устида туриб қаттиқ тепган экан шекилли, болалар тўпла-ниб турган девол тагигаёқ келиб тушибди. Тупроққа белан-ган хуржунни қучоқлаганча оёққа турди. Болалар уни қуршаб олишди... Демак, ҳали тирик, демак ҳали иш тамом пачава эмас. Мамат кўзлари билан ҳалиги офицерни қидирар эди. Тахта тўсиқ орқасида бир неча милтиқли саллотлар юришибди-ю, отлиқлар йўқ, жезмўйлов ҳам кўринмайди. «Ўзи ҳам жон томирини узуб олдим, чамамда...» деб ўйлади Мамат. Энди унутмайдиган бўлди. Лекин Мамат ҳам уни бир умрга эслаб қолади чори: чиройли жингалаксоч офицер, сариқ сепкилли қўллар... Тамаки ҳиди эса димоғига ўрнашиб қолиб, ҳали ҳам кўнглини беҳузур қиляпти...

Атрофидаги болалар қиқир-қиқир кулишарди. Мамат уларнинг масхараомуз гапларига эътибор бермади, сўйлоқ тиши, мишиқи, чўтири-кўтири, кир-чир башараларни, йиртиқ-ямоқ, жулдур, юпун кийимларни, латта-путта билан ўраб-чирмалган оёқлар, эски кавуш, пойма-пой чориқлар, ёрилиб кетган товонларни кузатар, буларнинг нега бу ерга тўпланганига, бепарволигига ақли етмасди. Булар ҳаммаси Мамат tengi, ё ундан кичикроқ, лекин жуда кўп, юзатча келар, худди навбат кутгандай девол бўйлаб, тизилишган, бири қалтирас, кичикроқлари сабабсиз йиғлар, кимдир топганини кавшар, кимдир зўрлигини кўрсатар, пишиқроқлари шу ерда ҳам буюм айирбошлар, бири эса девол тагига чоптирас, хуллас, болалигини қиласди.

— Нима қилардинг олишиб...— деди бошини яра босган бир бола Маматга ачингандай,— ўз фойдангга қиляпти-ку... Ҳаммомга тушасан.

— ...Ҳаммомга? — Маматнинг негадир кўнгли чоғ бўлиб кетди. «Ўзинг ҳаммомбоп экансан. Менга шарт эмас» демоқчи бўлди-ю, ўрни эмас эди. Ҳаммомгина бўлса, ҳеч гап эмас экан-ку?..

— Ҳаммомга навбат турибсизларми?

Болалар кулишарди. Мамат уларнинг нега кулаётганини тушунмади. Шу вақт қирғий бурунли, қасмоқлаб кетган қизил дўппили новча бола келиб:

— Да... Йўлка-палка! — деди Маматга қараб.— Қулоқ супрадай бўлиб кетибди-ю.— Кулганларни бир ўқрайиш билан тинчтди. Мамат қулоғини ушлаб кўрса, ҳақиқатан ҳам, кулчадай бўлиб шишиб кетган экан, қўл теккизиб бўлмайди, оғриғи ҳам энди сезилди.

— Чиндан ҳам фақат ҳаммомми? — деб сўради у новча боладан. Эслироғи шу экан шекилли.

— Қулоғинг қизилчадай бўлиб кетибди? — деди катта кавуш судраб олган кичкина бола ҳам.

— Ҳаммомда бундан баттар қизаради,— деди яна бири.

— Қизил эмас, кўкариб кетибди! — дейишди бир нечта си бирдан.

Булар орасида соддаю заифлари ҳам, индамас муғам-бирлари ҳам, пихини ёрган, дунё кўрган безорилар ҳам бор эди.

— Нега бўлмаса... Нега бўлмаса, соллотлар...

— Мажбур қилмаса, булар умрида бир марта ҳам ювина майди,— деди новча, ёнидагиларга месимай қараб. Мамат «Сен-чи, сен жуда тоза бўлсанг, нима қилиб юрибсан булар орасида?» деб сўрамоқчи эди, эҳтиётдан тиғилди. Орада мустақилроғи шу шекилли, муомалани бузиш керак эмас.

— Бу оддий ҳаммом эмас,— деди боши қўтири бола.— Битинг, сирканг, касалинг — бари ўлади.

— Қасал?

— Шаҳарда ўлат тарқаганидан хабаринг йўқми? Қаерликсан ўзинг?

— Қасални ҳаммомда даволайдими? — Мамат гаранг, эҳтиёtsиз гап айтиб қўйишдан ҳам қўрқарди.

— Бу шундай ҳаммомки, аввал сочингни пақос қира-ди. Уст-бошингни, лаш-лушкингни — барини ўтга ташлайди.

— Кийим-бошни-я? Кейин қандай қилиб...

— Ўтга ташламайди, бугда тоблайди.

— Қандай қилиб?

— ... Темир сандиқ ичида.

— Кейин-чи?

— Шу.

Мамат ҳали ҳам унча тушунмади. Бу жулдуурвоқиларнинг покизалиги соллотларга нима учун зарур бўлиб қолдийки?

— Кейин-чи? — деди яна.— Кейин ўз кийимимизни қилиб чиқиб кетавёрамизми?

— Тўрт томонинг қибла, йўлка-палка! — деди Новча. Ҳадеб суришираверганига жаҳли чиқди шекилли. — Дезинфекция дейилади! Қарантин! Тушундингми? Шаҳарда тиф бор. Сенинг мана бу йиртиқ яхтагингу, мөғор босган хуржунингни деб қазак солдатлар тифдан қирилиб кетсинми? Йўлка-палка!

Э-ҳа... Аҳвол Мамат ўйлаганчалик жўн эмас экан шекилли. Наҳотки шу ерга келиб ҳаммаси тамом бўлса?. Маматни совуқ тер босиб, ўйларичувалиб кетди. Хуржуни тагига босиб ерга ўтириди-ю, худди карахт бўлгандай, бир фикрнинг ипини тутолмай, қалтирай бошлади. У ҳали ҳеч қачон бундай қўрққан эмас эди. Шу лаънати қутини деб кўрмаган азоби қолмади. Салим чорва ҳам щунинг дастидан хор бўлган эди-да. На еб бўлса, на ташлаб кетиб бўлса! Ёпишган бир дарди бедаво. Маматнинг-ку олиб борадиган манзили бор, буни бир умр ўзи билан олиб юрадиганларининг аҳволи не кечаркин?

— Ҳай, сув бўлиб кетибсан... — деди боши қўтири бола унинг ёнига чўккалаб, сўнг овозини пасайтириди: — Терлама бўлсанг, қалтираганингни билдирма. Саллотлар олиб кетади. Кетгандар қайтиб келмаяпти...

Мамат тетик тортиди. Ҳақиқатан ҳам, бўшашиб, тақдирга тан беришига озгини қолган әкан. Ўйлаш керак, ўйлаш керак, наҳотки йўли топилмаса?

У саллотларга қаради, йўқ, бу томон мустаҳкам, соқчиilar зич. Ишни бузиб қўйиш мумкин. Орқада девол ҳам баланд, тешик-тирқиш йўқ. Кечаси бўлса экан... Бирдан-бир очиқ йўл ҳаммом томонда эди. Лекин у ерга кириш.. қутини ўз қўли билан топшириш деган сўз.

Олти кишидан киргизяпти, ҳали навбат катта, вақт бор. Ўйла, Мамат, каллани ишлат!

Бир киши албатта, ҳеч нарса қилолмайди. Шерик тошиш керак. Лекин бу жулдурақиларнинг қай бирига сир айтиш, қай бирига ишониш мумкин? Бири жонини олдирган, бири муғамбир ўғри, бири мишиқи... Булар билан тил топишга уринишнинг ўзи хавфли. Лекин бошқа йўл борми?

— Менга қара,— деди Мамат ҳалиги болага,— бу... ўзимиз ташлаймизми кийим-бошни.. ҳалиги темир сандиққа?

— Сандиқ эмас, камера! — қўтири бошли бола ўрнига Новча жавоб берди: — Дивизиондан олиб келишган. Сени яқин йўлатмайди. Ейдиганинг борми? Нимага кўтариб курибсан бу хуржунни?

Маматнинг сақлаб қўйган икки тишиламгина қотган ноҳни бор эди, хуржун ҳақидаги гапни чалғитиши учун, дароров олиб берди.

— Менга қара, сен ўрисчани қаёқдан биласан?

Новча нонни кирсиллатиб, мақтана кетди:

— Казак соллотлардан ўргандим. Ҳов бирда ҳам ке-лишган эдию, эсингдами? Шаҳар ёнган иили. Ёз эди ўшанда. Битта фельдфебель билан ошна бўлиб олган эдим. Ҳар куни эрталаб келаман квартирига. Отини менга ишонарди, Миниб бориб, Ўзгансойда чўмилтираман. Йилт-йилт қила-ди жонивор! Тўрт ойдан қейин қизиллар келиб, булар жуфтакни ростлаб қолишиди.

— Ҳозир қани ўша?..

— Ким?

— Уша... фибил?

— Фельдфебель дегин! Э, ҳозиргилари бошқа-да. Бўл-маса мен бу ерда сенлар билан ўтирармидим, йўлка-пал-ка!— Новча «чирс» этиб туфлаб қўйди.

Йўқ, бу тўғри келмайди, деди ичиди Мамат, бу сотади. Отини чўмилтирганмиш, йўлка-палка. У шаҳрингга ўт қўйса-ю, сен унга малайлик қилиб... Тиш орасидан чирсийла-тиб туфлашни ҳам ўша фибидан ўргангандирсан?

Хўш, буларнинг қайси бири билан иш қилиш мумкин?

Мамат болаларга бир-бир разм солар, вақт ўтиб кета-ётганини ўйлаб, шошар, бир қарорга келолмас эди. Бу ер-га тўплангандарнинг ҳаммаси ориқ-тириқ, касал, заҳил, оч-юпун болалар. «Шаҳарликлар-да, дала кўрмаган», деб ўйлади Мамат. Унга пишиқроқ, чайир, эслироқ шерик ке-рак эди. Унақаси эса — битта, ўша найнов. Энг муҳими — унинг бўйи керак эди Маматга.

Вақт ўтятти. Болалар олтита-олтитадан бўлиб кириб кетишияти ҳаммомга. Саллотлар олазарак, пойлаб, санаб туришибди. Маматга ҳам навбат яқинлашиб қолди. Тавак-кал қилиш керак.

— Менга қара,— деди шомга борганда Мамат ёнида очликдан мудраб ўтирган Новчага.— Қўрқоқ эмасми-сан?

— Нима-нима?— деди Новча керилиб, лекин бир гап борғлигини сезиб, эгилди. Мамат овозини пасайтирди:

— Сир сақлашни биласанми?

— Очиқ мозорман! Тупроқ ейми?

— Йўқ, сен ўғрилик деб ўйлама. Мана шу хуржунни бу ердан олиб чиқиш керак. Ҳаммомга киргизмасдан.

Новчанинг оғзи очилниб қолди. Ингичка бўйини чўзид атрофга аланглади.

— ...Хўш, қандоқ қилиб?

— Мен олдин кираман ҳаммомга. Сен бир иложини қи-либ, кирмай турасан. Мен чиққанимдан кейин деволнинг нарёзида қурвақа бўламан. Ўнгача қош қорайиб қолади.

Қурбақани эшитишинг билан деволдан ошириб отасан.
Уқдингми?

Новча буни эшитгандан кейин қошларини чимириб, Маматга, хуржунга шундай разм солиб тикилиб қолдики, Мамат унга ёрилиб хато қилганини дарров англади, вужудига титроқ тушди.

— Бу нима ўзи, йўлка-палка? — деб Новча хуржунга ёпишди. Мамат унинг қўлларини кескин четлатди. Бу ҳаракатдан Новча Маматнинг ўзидан кучлироқ эканини чамалаб, сал паст келди:

— Менга нима наф бу қалтис ишдан?

— Жим.. Мана, этик бераман. Эски эмас, чангини артсанг, йилтиллаб кетади.

Этикни кўриб Новчанинг кўзлари мойланди-ю, лекин хуржундаги сир, ютқизиб қўймайманми, деган ўй ором бермас эди унга. Анчагача индамай ўтириди. Нималарни ўйлаяпти? Маматни борган сари ваҳима босарди. Жуда қалтис кетди лекин...

— Хўш, Новча? — баландроқ келишга қасд қилди Мамат.

— Нималигини айтмасанг, юрмайман,— деди у ҳам. Энди орқага қайтишнинг иложи йўқ эди.

— Тилла...— деди Мамат секин.

Новча аввал тиржайиб кулди. «Гапингга ишонишимга сал қолди, зўр ҳазилкаш экансан, йўлка-палка!» деб, Маматнинг елкасига туртиб, туриб кетди. Лекин бирпасдан кейин қайтиб келиб, Маматнинг жиiddийлигини кўргач яна чўйкалади.

— Энди ростини айтиқол, ниманг бор?

Мамат уни имлаб, қўлинин хуржунга тиқди-да, узоқ ивирсиб, қутини узоқ тиқирлатиб, кейин қирс этиб қопқоғини ёпгач, бармоғига илинган бир нимани хуржун оғзи-дан Новчага кўрсатди. Лўли зирақ йилт этди-ю, йўқолди. Иккаласи ҳам ҳеч нарса кўрмагандек, атрофга қарашиб. Навбат кутаётган ирискни болалар пашша қўрар, ошиқ ўйнар, зериккан саллотлар эса тамаки тутатишар, атроф тинч, осойишта эди.

— Хўш?— деди Мамат четга қараб.

— Сенга тилла-ю, менга эски этикми?— деди Новча ҳам четга қараганча.

Яна жимлик чўкди. Новча туриб кетмаяпти. Шуниси ҳам Маматнинг ютуғи. Туриб кетса, ўзини қаёққа қўярди? Новча ўтирибди. Илинди.

— Нима дейсан бўлмаса?

— Ушани берасан,— деди Новча.

Йўқ, бу осонликча илинадиганга ўхшамайди. Лекин эн-

қотгандай, ям-яшил қурбақасалла устига ўтириб қолди. Қизиқ, ҳар қандай ҳолатда ҳам хуржунни пайпаслаб, қутини сал қимирлатиб қўйиш унга тұрма бир ҳисдай бўлиб қолган эди. Бироқ бу сафар шунга ҳам улгурмади.

Ҳалиги «давай-давай»чи саллотнинг хирқироқ, палағда товуши эшитилди:

— Стой, долговязый!

— Қўйвор, йўлка-палка!— деган чинқириқдан кейин бир нима «гуп» ётиб ерга тушди.

Қарахт бўлиб балчиқ устида ўтирган Мамат бирдан ҳушёр тортиб, хуржунни қучоқлаганча ўрнидан турди-да, ўзини қандайдир қоронғи дараҳтзорга үрди. Қаёққадир пастлаб бораркан, ҳансирағани; оёқ остидаги қуруқ акас кўқакларининг шилдираши узоқларгача эшитилаётгандай эди. Йўл танлашга ҳам қурби кёлмай, фақат югурап, уни ўз қадамининг даҳшатли товуши қувлаб борар эди. Сал ўтмай, йўли қандайдир жарликка тушиб кетди, қуриб қолган сой ўзани эканми, ҳар қадамда тошга қоқилиб йиқилар, яна туриб югурап эди. У ҳеч нимани ўйлаётгани йўқ, фақат бир нарсани билади: югурибми, судралибми, ишқилиб жони-ҳолича бу ерлардан узоқроққа кетиши керак.

У то саҳаргача тўхтамай югуришга қасд қилган эди. Аммо бунга ҳоли келмади, бир жойда оёғи қизил жар балчиғига ботди-ю, йиқилиб, ўрнидан туролмай қолди. Бутун оламни унинг қадам товуши тутган эканми, ҳозир атроф жимжит эди. Шунга қулоқ солиб ётиб, миясига ўйлар кела бошлади: қаерда ётибди? Шаҳардан чиқиб кета олдими? Дала жой шекилли, шаҳарда бундай сангзор жарликлар бўлмайди. Наҳотки қутулган бўлса? Новча уни бошлайман деб ўзи панд еб қолди, чамаси. Бадтар бўлин, очофат, деволдан осонгина ошаман деб қўлга тушди. Туядай бўй бергандан, тугмадай ақл берсин, деб шуни айтади-да...

Жиндак нафас ростлагандан кейин, оёқларини базур суғуриб, қизил балчиққа беланганд этигини жуфтлаб, хуржун устидан елкасига ташлади-да, фира-ширада яна пастлаб кетди. Анчадан кейин, тонг ёриша бошладими, жилдираб оққан тоғ жилғаси бўйлаб кетаётганини англади. Жилға уни бир меъорда шовуллаб оқаётган сой ёқасига олиб чиқди. Заҳкаш соҳилда кўм-кўк майса кеч кузда ҳам сақланиб қолган эди, Мамат буни қизиб кетган товоnlари билан сезди. Майсанинг муздек шабнамини тўкиб, сой ёқалаб бораркан, тонг ёруғи салмоқ билан оқаётган сой сувини шундай тиниқ қилиб кўрсатди, Мамат тун бўйи югуриб чанқаганини энди пайқади, кўксини ерга бериб ётиб, тўйиб-тўйиб ичгиси келди.

Муздек сой суви шундай ширин эдикى، Мамат яйлов булоқларида ҳам бундай сув ичган эмас. Наҳотки, фақат қаттиқ ташналиктан бўлса? Йўқ, бу аломат сув, Мамат ичиди сира тўёлмади, ичган сари ичгиси келиб, ҳордиги чиқиб, кўз ўнги ёришиб кетди. Қирғоққа кўксини бериб ётибди-ю, сира бош кўтаргиси келмайди. Сал нарироқда, қирғоқдаги қизғиши тошга читтак келиб қўнди. Маматни кўрди-ю, ҷўчимади, бир фурсат жойнинг азмойишини олаётгандай, ўзун оёқларида тебраниб-тебраниб турди-да, кейин сув ҳўплаб тумшуғини осмонга кўтарди, ютди. Яна шундай қилди, яна маза қилиб ютди. «Ширин, ширин» деди Мамат қушчага қараб жилмаяркан. Тонг ёришиши билан унинг кайфияти ҳам кўтарилиб, ҳамма кечирган азобларини бир зумда унугандай, читтак кетидан осмонга қараб қолди. Ўтириб олди. Осмон ҳам тиник, сой суви сингари кўм-кўк, сокин эди. Фақат кўк гумбаз қаърида нимадир чинғиллайди, бир разм солса — узоқда тўрғай сайраётгандек, бир қулоқ тутса — нарироқда қовоғари учайтгандек. Лекин Мамат биладики, куз эртаси бу иккаласининг ҳам маврути эмас. Шунчаки, жимликдан қулоги зинғиллаётган бўлса керак. Аммо бу — куй эди. Дам ҳазин, дам қувноқ. Лекин бетиним. Мамат Заррагулни, унинг қамиш баргидек қошлирини, аллақандай айтилмаган орзудек гоҳ балқиб, гоҳ ёлвориб тургувчи кўзларини эслади. Ва бирдан англадики, бу куй унинг лабларидаги чанқовуз куйи эди. Чанқовуз куйи қулоқларига ўрнашиб қолган экан...

Бир маҳал бу куй ҳам, Маматнинг ўйлари ҳам бирдан бўлинди: узоқда одам шарпаси кўринди. У сойнинг нарити соҳилидан эшакда келяпти. Чол. Оқ салла, оқ яктақ, оппоқ соқол. Одам зотига кўринмасликка аҳд қилган Мамат негадир ундан қўрқмади, ўзини четга олмади. Қайтага, сеҳрлангандек талпиниб, тикилиб қолди. Яйловдаги кекса чўпонлар ҳазрат Хизир тўғрисида гапиришарди. У ҳам шундай оппоқ кийимда, оппоқ соқолли бўлармиш, кимга дуч келса, ўшанинг кўнглидаги ҳамма орзу-умидлари ушалармиш, дейишарди. Ҳаэррат Хизир шу бўлса-я! Чиндан ҳам у тонгдек оппоқ...

Маматнинг кўнглига аввал Заррагул келди. Елкасидаги тиллани эгаларига элтиб топшириб, тавқи лаънатдан қуттиса, аввало Заррагулдан хабар олади. Чилвир еочларини силаб туриб, сеҳрли кўзларига тикилиб, уни яхши кўрганини айтади. Лекин, йўқ, дастлаб Заррагулни энг яхши табибларга кўрсатиши керак. Бунинг учун аввал ўқиб, ишлаб, пул ҳам обрў топиб, шаҳарликлардай ясаниб кириб бориши керак. Ҳа, шундай қиласи, етимхонадагилар, Ҳуларнинг мураббийлари, балки нўғай муаллим ҳам ўша

ёрдадир, унга албатта ёрдам беришади, ахир ўшалар учун азият чекиб юрибди-ку.

...Лекин сой ёқалаб келаётган Хизир бува эмас эди. Мамат буни аввал унинг эшагидан билди: эшак оқ эмас, қайтага, анча жайдари, рангини билиб бўлмайдиган дара жада туллаб кетган, қари, ҳорғин эшак экан. Оппоқ бойнинг ўзи ҳам, эски кавушини қўлига олиб, яланг оёғини узангига тираганича чух-чухлаб келяпти. Йўқ, Хизир эмас. Лекин шундай бўлса ҳам Маматнинг димоги чоғ, ёрқин хаёллари ўчмади. Унинг дилига қандайдир сўнмас умид, Заррагулнинг хаёлдаги чеҳраси чироқ ёққан эди.

— Ассалому алайкум, ота!— деди у саҳархез йўловчи-га.

— Ваалайкум ассалом, ота ўғли, жўлинг ўнгсин!— деди чол нариги соҳилдан эшагини йўртиб ўтаркан.

— Ўт араванинг йўли йироқми?

— Жақин қолди-ғў,— деди бобо,— ҳо-ов Кўгарт кўп-ригидан ўтганингдан сўғин чапга жур, ота ўғли, тўпгачанин жетасан, иншоолло.

— Қуллуқ... бува...

«Хизир бува» дейишига сал қолди. Ўзи ҳам кулиб қўйди. Хизир бувадан нимаси кам, эзгу хабар бўлса шунчалик бўлади-да: темир йўл яқин! Ҳаммаси ўйлаганидек — галамислардан қутилдигина эмас, манзилнинг ҳам нақ ўзидан чиқди.

Оппоқ бобо ўтиб кетганидан кейин, Мамат ҳамма орзу-лари ушалгандай бемалол ўтириб, яна жимликка қулоқ солди. Кўм-кўк осмон ҳамон «чинғ-чинғ» қиласр эди. Жил-майиб бош чайқаб қўйди Мамат. Этигини тиниқ сувга ювиб сирқитгандан кейин, пайтавани яхшилаб ўраб кийди-да; йўлга тушди.

Чиндан ҳам, Кўгарт кўппригидан ўтиши билан, олислар-гача тўлқин-тўлқин бўлиб тизилиб кетган, чангли йўллар тилкалаган тепаликлар оша, узоқдан қадоқ кафтда турган ўйинчоқдай бўлиб темир йўл станцияси кўринди. Мамат озгина юргач, темир йўлга ҳам чиқди. Ростакамми, дегандай, совуқ рельсни негадир икки қўллаб ушлаб кўрди-да, қора мойга беланган шпаллардан ҳатлаб, станция томон төзлаб кетди. Димогига яна ўша таниш куюк иси урилди. Лекин бу сафар ис қандайдир ёқимли эди, кечадан бери оғзига бир ушоқ ион олмаганини ёдига солди. Очлик ичи-ни сўра бошлади. Шунинг учунми, ҳеч нарсага қарамай станцияга ҳадиксиз кириб борди. Жимжит, ҳеч кимса йўқ, йўлларда пачоқ қизил вагонлар тартибсиз уймалашиб ётар, ҳаво бузуқ, офтобшувоқдаги ахлат уюмларида кузнинг хира пашласи ғужғон уради. Мамат уёққа югу-

риб, буёққа югуриб, йилтироқ соябонли шапка кийган, уст-боши қора мойга беланган бир стрелкачини топди.

— Ўт аравага қаерда ўтиради, амаки?

Стрелкачи қорамой тұла пақирини рельсга қўйиб, болага разм солди.

— Поездми? Поезд йўқ. Ана, мастрраплардан сўра... қамма ёқни ёнди рвориши.

Чиндан ҳам, нарироқда ёниб кул бўлган вагонларни, қора қурум босган бинолар, куйиб қовжираган дараҳтлар, тутаб ётган эшелонларни энди кўрди. «Мастрраплар!» Демак бу ерда ҳам... Мамат ажойиб хаёлларини ҳам, очлик азобини ҳам бирдан унуди, елкасидағи юк яна вужудини ёндира бошлади. Таниш совуқ тер қуйилди баданидан. Атрофга аланглаб боқди-да, бош эгиб орқага қайтди.

— Ҳой, бола!

Мамат қайрилиб қаради. Стрелкачи ўша ҳолатда уни кузатиб туради.

— Қаёққа борасан ўзи?

— ... Симга,— деди Мамат.

— Сабр қил. Уч-тўрт кунда... балки поезд ҳам бўлиб қолади.

Унинг сал пасайган овозида қандайдир сир, шу билан бирга яширин бир ишонч, қатъият бор эди.

Демак, уч-тўрт кун... Уч-тўрт кунга Мамат чидайди. Бир йўлини қиласди. Фақат аввал мана бу худо урган қутини яшириб, шунчаки кўча-кўйда саргардон бўлиб юрган етимча бўлиб олиши керак.

У ёнган-кўйган вайроналарни оралаб, пастқам йўлларга, четроққа ўзини урди. Анча юргандан кейин қовжироқ буталар орасидан ўтиб, ёввойи тиканак босган дўнгликлардан чиқди. Ҳавони бирдан булат қоплаб шом тўшмасданоқ кун қоронғилашиб кетди. Мамат дармондан қолаётганини сезар, қуруқ тиканзорларни оралаб, ҳансираганча ҳамон юрар эди. Бир вақт қорайиб турган кўхна мозорнинг рўпарасидан чиқиб, қўрқиб кетди — қабристон оралаб юрибдими, нима бало?! Кош қорайганда-я?

Ўтириб қолди. Энди нима қиласди? Қаёққа боради? Тун чўкяпти, буёқда гўристон, уёқда мастрраплар... Шу ерга келиб, қонига ташна бўлиб кетди Мамат. Тиззаларида дармон йўқ. Лекин нима бўлса ҳам бу ердан жўнаб қолиши керак. Гўристонда ухлаб-нетиб қолса, ажина чалиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас.

У бор кучини йиғиб, қаддини ростлаганда калласига бир фикр келди. Сал нарироқда чўкиб ётган бир қабр устига борди-да, атрофига қараб, жойнинг азмойишини олди, кўхна мозор билан қабр оралигини қадамлаб ўлчади.

Кейин чўккан қабрнинг оёқ томонини икки қўллаб шомашпиша очди-да, хуржунни икки буклаб, лахатгами, чўкиб қолган бўшлиқами — ичкарироқقا тиқиб, устидан тупроқ тортди. Хас-хашак ташлаб қўйди.

Бошини кўтарганида, қош қорайиб қолган эди. «Таваккал!» деди Мамат қабрдан сал нарироқ бориб, атрофни яна бир яхшилаб кузатгач, жойни пухта ёдлаб қолиш керак эди. Яна бир нафас турди. Енгил, ҳам ғалати сезди ўзини. Шунча чифириқлардан олиб ўтган бу сеҳрли юқдан биринчи марта узоқлашиши эди. Бу фавқулодда қўрқинчли бўлса ҳам, Мамат ўзига таскин беришга уринди: тўрт кун, поезд келгунча туради. Бу ташландиқ гўристонга зоф ҳам ўйламайди ҳозир..

У пастликка, темир йўл томонга тушиб кетди. Ҳалиғи иштаҳали куюк ис ўша томондан келар, Маматни ўзига тортар эди. Станциядан нарироқда ағдарилиган вагонлар, темир йўл устида қоп-қора тепаликлар тутаб ётарди. Яқинлашганда Мамат ўша тепаликларда қандайдир шарпалар кўрди. Энди одам зотидан қўрқадиган жойи йўқ, дадилроқ яқинлашди. Тепаликлардан бирига оёқ қўйса иссиқ, тутунидан нон ҳиди келади. Ушлаб қараса — дон, буғдой. Тоғдай-тоғдай буғдой хирмонлари ёниб, аста тутаб ётибди. Мамат, қўллари кувишига қарамай, пайпаслаб, ҳовучидаги иссиқ донни тишлаб кўрди. Куйган бўлса ҳам нон мазасини берарди. Мамат ёпишиб кетди, куймаганларини кавлаб тошиб, кппалар, шошиб чайнар эди. Гоҳо оғзига тамом ёнган донлар, кул-кўмир кирса туфлаб ташлар, яна пуфлаб кппалар эди. Худо берди, бундай бўлса Мамат оч қолмайди. Лекин.. Лекин бу нимаси? Нега вагон-вагон буғдой ёниб ётибди? Шунча очлар, очликдан шишиб ўлаётганлар бор-ку?! Нўғай муаллимнинг етимхонадагилар ҳақидаги ҳикоялари ёдига тушди. Оғзидаги кул-қурумни туфлаб ташлаб, иссиқ «тепа»дан тушди-да, бекордан бекорга хўрлиги келиб, йиғлаб юборди. Бу нима бўляпти ўзи? Мамат ҳозир ўзининг нимага йиғлаётганини ҳам тушунмай қолди.

— Нимага йиғлаяпсан?

Чўчиб тушган Мамат қайрилиб қараса, қоронғида ўзига ўхшаган жулдур-юпун бола вагон соясида турибди.

— Буёқса кел, ҳозир ёмғир ёғади.

Унинг ёнига борганида, ҳозиргина йиғлаб турган Мамат пиқирлаб кулиб юборишига сал қолди.

— Ҳай, ажина эмасмисан?

— Ўзинг ажина.

— Башарангни қара, қурумга беланиб кетибсан.

— Ўзинг-чи!

Мамат қўлларига қараса, чиндан ҳам... Бунинг устига, ҳали шошиб кўз ёшини артганида қора қурумни юз-кўзига шуваган бўлса керак, тупурган тупуги ҳам қоп-қора эди. «Ўзинг ажина» деганича бор. Кулиб юборди. Бола ҳам қўшилиб кулди. Биргалашиб кулдилар. Мамат, кўнглидан бир ғашлик кўтарилгандай, бирдан енгил тортди.

— Ёмғир ёғмайди, юр дон терамиз,— деди у янги танишига.

— Юр, бу ерда нима қилиб юрибсан, охирги вагонларда қурумсизи бор, энди ўт оляпти, пишган, лекин ёнмаган. Тандирдаги ноннинг ўзи. Бугун болалар бари ўша ерда.

— Улар кимлар?

— Узимизникилар. Сен қайси стансадансан? Ҳозир бу ерга бошқа стансадан ҳам келишяпти. Уларда ҳам бор экану, керосин ҳиди келаркан. Керосин сепиб ёндиришган. Бизники ўзидан ўзи ёниб ётибди. Ёнгунча тўйиб оламиз, бизга етади.

— Ким ёндирияпти?

— ... Сен қаёқдан келгансан ўзи? — анқайиб қаради бола.— Ким ёндириарди, саллотлар-да! Большевиклар Симга олиб кетмасин деб!

— Махлуқлар!— деди Мамат қурумли қўли билан пенонасини сидириб. Улар тез юриб боришар, ҳаво димиқиб, ёмғир гўё ёғолмай қийналар эди. Охирги вагонга етиб боргунларича уфқнинг бир чети ёришиб қолди.

— Ҳа, бизга бир вагони ҳам етарди,— деди бола,— ҳам масини ёндириб нима қиласди, махлуқлар!..— у, кичкина, бўйни ингичка, қорни катта бола, Мамат ёқди шекилли, унга ўхшаб юришга, унга ўхшаб гапиришга уринар эди.

— Махлуқлар!

Охирги вагондан тўкилган буғдои уюми энди бир четдан биқсий бошлаган, уни ҳали ўчириш ҳам мумкин эди. Мамат билан унинг шериги яна олтита жулдуровоқи кутиб олди. Улар ичida Маматдан каттаси ўйқ, ҳаммасининг башараси қурум. Сал очилган уфқ ёғудусида уларни кўздан кечириб, Мамат ўзининг катталигини ҳис қилди.

— Нима қилиб турибсанлар!— деди дўқ уриб.— Ейсанлару, ёнишига бамайлихотир қараб тураверасанларми? Одамни ризқи-ку?

— Биз нима қиласдик, барibir ёнади...— деди бир бола.

— Нима қиласдик эмиш... Еб кетаверасанми? Ажрат буни ёнаётганидан! Қўлинг билан, оёғинг билан! Таёқ билан, тахта билан!

Мамат ўзи бошлаб берди. Хирмоннинг ёнаётган қисмини ҳали ўт олмаган қисмидан ажратиш кераклиги болалар-

га тушунарли эди. Қўл билан, вагондан синдириб келинган тахта билан, эски тунука билан буғдой курай бошладилар. Ўлар жуда қизиқиб кетишиди, қоринлари тўқ, зарурат тушинарли — бақириб-чақириб, кулиб-ҳазиллашиб ишлашар эди.

— Менга қара, Чўтири, зўр экансан, фаросатинг жойида!

— Ёмғир ёғмади-да, бари ўчиб қоларди.

— Ўчган билан энди на тегирмонга, на уруғлику ярайди.

— Эҳ, ҳозир сув бўлсайди!

Мамат қаддини ростлаб, кир енги билан пешанасини энди артмоқчи эди, унинг билагидан кимдир маҳкам ушлади. Бу болалардан эмас, катта одам, кучли қўл. **Маматнинг димоғига қандайдир** таниш ҳидлар ҳам урилди. Фира-ширада бу қўпол қўлни кўрди: сариқ жун босган сепкилли қўл! Ялт этиб юзига қаради, жингалак сочи шапкасидан тошиб чиқкан чиройли офицер ўша жезмўйлов турарди илжайиб. Бурқсиган тамаки ҳиди шу заҳоти **Маматнинг кўнглини ағдарди**.

13. КУТИЛМАГАН УЧРАШУВЛАР

— Сеники яхши баланчук, ўтири! — деди жезмўйлов скамейкани кўрсатиб. Ўзи тўрдаги шалоқ, исқири стол ортига ўтиб ўтирди. Бу ер собиқ станция бошлигининг хонаси бўлса керак, деволда йиртилиб, сарфайиб кетган поезд жадвали, синиқ деразаларда занглаган темир панжара, Мамат ўтирган скамейка эса қора мойга беланиб, йилтилаб кетган эди.

— Саники зачем бу жерда гулять, а? — билиб олган беш-ўнта ўзбекча, қирғизча сўзни аралаштириб гапираётган чиройли офицер негадир ўзича жуда мамнун, гўё Мамат билан учрашганидан ниҳоятда хушнуд эди. Мамат эса ичидан зил кетиб ўтирибди: наҳотки таниган бўлса? Йўғ-э, атиги бир марта кўрган ахир. Бўлмаса кўчада юрган бир бола нима учун керак бўлиб қолди бу «мастррап»га?

— Саники яхши баланчук... Қайда этот... как его... — уелкасига бир нима ташлагандай ҳаракат қилиб кўрсатди:— хурджум?

Маматнинг юраги шув этиб кетди. Демак хуржунда нима борлигини билади. Қаердан, қандай қилиб? Нима бўлса ҳам, иш пачава. Изидан кузатиб келган бўлмаса

Эди. Лекин хуржунни Маматдан сўрайти-ку, бундан чиқди — қаерда эканини билмайди.

Мамат бу фикрдан дадилланиб кетди: «Овора бўласан, мен шунчаки кўча-кўйда юрган қаровсиз боламан».

— Сиз янгишаша писиз, амаки, мен сизни танимайман, қанақа хуржун? — деди у тик туриб.

Офицер беозор жилмайди. Чамаси, у қутини қўлга туширганига амин эди.

— Санники хитрий-митрий... — деди яна кулиб. Шапало-гини қулоқ қилиб, силкиб кўрсатди: — Қулоқ оғриган, санники эшак қулоқ бўлган, помнишь?

— Менинг отим Митрий эмас, мен Маматман.

Офицер яна босиқ кулди.

— Ҳа, Мамат, Мамат! Санники дезинфекция, ҳаммом, посёлок Благовешенск тоже не помнишь? — деди ҳазиллашаётгандай ер остидан кулиб қараб. Демак ўша фалокат босган шаҳарча Благовешенск деган жой экан-да. Таниб қолибди лаънати «мастррап».

— Билмайман, амаки, — деди Мамат.

Офицер яқинроқ келиб енгини шимариб кўрсатди. Унинг жундор билагида Маматнинг тиш излари ҳали битмаган, қўтири яллиғланиб турарди.

— Санники буни-да не помнишь?! Но я помню! Санники калла совсем тешик!

— Билмайман, — деди Мамат ўшанда бу абраҳминг қўлини тишлиганига энди пушаймон еб. Лекин энди оғир бўлиш, маҳкам туриш керак. Тирикчилик шунаقا ўргатар экан одамни, пишитар экан. Маматни энди мана шу «садда»лик ҳолатидан чиқарип бўлти бу талончи. Минг илжайсин, минг товлансин, овора бўлади.

— Слыщ, чўтири, где хурджум, давай гапир, маклаш будет! — деди офицер жиддийлашиб.

Мамат ўзидан хафа бўлиб кетди — шу чўтирилиги бир куни бошига етмаса-да. Қаерга борса, лақаб бўлиб чиппа ёпишади. Бу жезмўйлов ҳам шу чўтирилигини эсида сақлаб, шундан таниб қолган. Чўтирилик ҳам бир бало экан — юздан сидириб ташлаб бўлмаса...

— Қанақа хуржун — билмайман.

— Маники биламан! — деб шапалоқ тортиб юборди офицер. Кўли чириб тушсин, тарашадек қаттиқ экан, Маматнинг кўзидан ўт чиқиб кетди. Майли, Мамат бунга чидайди, биринчи тарсаки ейиши эмас. Лекин ҳозир «садда»лигидан қолмаслиги муҳим, шунинг учун бегуноҳ боладек йиглай бошлади. Офицер ҳам негадир юмшаб, ялинишга тушиди.

— Кечир, санники яхши баланчук, маники аҳмоқ... — Ма-

матиниғ бошини силаб, тамаки ҳиди анқаган ифлос кафти билан унинг кўз ёшларини ҳам артди.— Саники сирота, мавики санга папашка, яхши папашка бўлади, рубашга, этик янги беради, ақча беради, много-много, шаҳар борасан, конфет, много хўроизқанд нишалда покупай... хўпми? — чиройли жингалак соч офицер Маматнинг олдида тиз чўкди, унинг қора қурум бўлиб кетган жулдур яктагини бармоқлари билан қоқиб, нималарни дир пуллаб гапирди. Пешанасини жийирар, ширин-ширин сўзлар топишга қийналиб, чучмал ва аянчли илжаяр эди,— истайсан: генералга айтаман, саники солдат бўлади, командир бўлади, тўлпонча бор, қилич бор, хайт-два, хайт-два! — у хонанинг чирик тахта полини титратиб тантанали ҳарбий юриш қилиб кўрсатди. Ҳансираб яна Маматнинг ёнига келди:

— Всё будет! Неси хурджум!

— Меники хуржун йўқ, билмайман,— деди Мамат ҳам унинг «тили»га ўтиб.

Жезмўйловнинг тиши фижирлаб кетди. Пешона терини сидириб-сидириб артганча, хонада асабий юрди. Кейин сийик деразадан ташқарига қараб қичқириди:

— Рядовой Юхнов!

Бу тевушдан ташқарида, яланғоч акацияга осиб қўйилган станция қўнғироғи остида солдатлар жонланиб қолди. Кўп ўтмай, бесўнақай солдат кириб, жезмўйловнинг имоси билан, Маматни нўқиб олиб чиқиб кетди.

— Подъ голубчик!

Елкасидаги милтиқ оғирлигидан букчайиб қолгандай ҳорғин, ювиқсиз солдат уни олдига солиб, вокзалнинг нарёғидаги деразаси ғишин бинога олиб борди. Қизилга бўялган темир эшигини очганида ичкаридан совуқ зах ҳиди юзга урилди, икки томонга фанер яшиклар қалаб ташланган, цемент полига хашак тўшалган баланд хона эшик ёпилганда зимистондай қоронги бўлиб кетди. Шифтга яқин жойдаги панжара туйнукдан сал ёргу тушиб турарди холос. Бу — вокзалнинг почта омбори бўлса эҳтимол, эски яшиклардан сўрғуч, елим, сиранч, мумланган каноп ҳиди келиб турибди. Эшикка ташқаридан тамба тушиши билан Мамат ўзининг қаерда эканини тушунди: авахта, мастерлар омборни қамоқхонага айлантиришган, чоғи. Тўғри қилишибди, бундан мосроқ жой топиш қийин: ғишт девор, темир эшик, цемент пол, панжара туйнук...

Мамат пайпаслаб бориб, оstonадан сал наридаги хашакка ўтирди, хонага яна бир кўз югуртирди. Хўш, «кучада юрган содда бола» бундай ҳолатда нима қилиши керак? Уша-ўша гўллигича қолиши керак.

Ҳа, қанча қийин бўлса ҳам, ўзгармаслиги шарт. Жезмўйлов энди авахта билан пўписа қиляпти. У ҳеч нарсани билмайди, билолмайди ҳам.

Лекин ҳали у кўп тобланса керак, осонгина қўйвормайди, бу — аниқ. Ҳар нарсага тайёр бўлиши зарур, олтиннинг нуқси кўзларига уриб қолибди, дам айёр ялтиллайди, дам даҳшатдан қизаради. Ҳеч нарсадан тап тортмайдиганга ўхшайди.

Мамат захданими, дилидан қувган ўйларданми — бехос титраб кетди. Шу қулфлаганча кетиб қолишса, нима бўлади? Бу тош тобутда каламушларга ем бўлиш, ёки зулматда ёлғизликдан жинни бўлиб қолиш, ё бўлмаса очдан ўлиб кетиш ҳеч гап эмас... Дилидан қувиб турган ўйлари шу эди. Бунинг устига, худди шу маҳал нимадир «шитир» этди. Чиндан ҳам каламушми? Йўқ... бу бирорнинг нафас олишига ўхшайди-ку? Одам... Одам бор!

Маматнинг кўзи қоронғуликка, қулоқлари жимжитлика сал ўргана бошлаган, ҳар шарпага сезгир эди. Ростдан ҳам қоронғида кимнингдир нафас олгани аниқ эшитиляпти.

— Ким? Ким бор?!— деди Мамат хавотирда, айни пайтда негадир сал енгил тортиб.

Еруғ тушиб турган девор тагига зўр бериб тикилди. Шарпа қимирилади. Ҳа, кимдир бор. У индамай ўтирибди, Мамат энди аниқ кўряпти, кўзлари қоронғуликка тугал ўрганди: ҳамхонаси қоронғи бурчакка қараб ўтирибди. Мамат аввал уни «занжирлаб кетишдимикин» деб ҳам ўйлади. Кейин разм солса, кекса одам, намоз ўқияпти экан, қиблага қараганча сужутга кетиб, бор дунёсини унутибди.

Юрагига балли-е, ким бўлса ҳам! Шу зимзиёда ҳам намоз, кириб келган одамнинг овозига қайрилиб қарамаса-я! Ана чидам! Мамат бўлса...

Лекин бу шўринг қурғур нима қилиб ўтирибди авахтада? Маматнинг-ку лаънати юки — олтини бор. Бу чолдан нима керак экан бу «мастррап»ларга.

Мамат сал яқинроқ силжиб ўтириб, индамай намозхонга разм солди. У кимса ияги билан чап елкасига қайрилиб «Вораҳматулло!..» дея пи chirлаганида Маматнинг вужуди музлаб қолди. Жинни бўлиб қолмадимми, тушим эмасмикан, деган фикрлар йилт этиб хаёлидан ўтди, биқинини чимчилаб кўрди, йўқ, уйғоқ, тирик. Наҳотки... Намозхон ияги билан ўнг елкасига қайрилиб яна пи chirлаганда Маматнинг совуқ бадани сув бўлиб кетди. Салим чорва! Ҳа, бу — ўша эди. Маматнинг хўжайини, бой буваси...

Нима бўляпти ўзи? Хўш...

Шошма, Мамат, ўзингни бос, оғир бўл, ўйла. Айни кал...

лани ишлатадиган пайт келди. Ўйла: бордию, қути маса-ласида ҳамма нарса буларга аёну, шунинг учун буни ҳам тутиб келишган бўлса-чи? Унда нима бўлади?

Маматнинг фикрларичувалиб кетди. Йўқ, ҳозирча бу чигални ечиб, калаванинг учини топиш мушкул.

Намозхон ўша-ўша, индамас эди. Ё бу кар бўлиб қолганми? Уриб эсини сўдириб қўйишдими? Бой буваси... бир кепатада, кўзлари киртайиб, юзи ориқлаб, кўксини оппоқ соқол босиб кетибди, чеҳрасида тирикликнинг нуқси йўқ. Ё жинни, ё тарки дунё қилиб художўй бўлиб қолгани аниқ; бошида хажкулоҳ, эгнида кир яктак, ҳожи бўлиб ҳожи эмас, дарвиш бўлиб дарвиш.

Нима бўлса ҳам, у билан гаплашиб, аҳволни ойдинлаштириш, ҳар қандай кор-ҳолга тайёр бўлиб туриш керак.

Мамат хашакни шитирлатиб, яна яқинроқ силжиб, энди «бой бува...» дейишга оғиз жуфтлаган эди, темир эшикнинг тамбаси жаранглаб тушди.

— Эй, ўенок,— деди кун ёруғида оstonада пайдо бўлган ҳалиги бесўнақай Юхнов,— подъ!

Маматни турткилаб олиб чиқиб кетди. Куннинг иссиқ тафтида уст-бошидан зах кўтарилиб, танасига илиқлик югуриб бораркан, калласи зўр бериб ишларди: ҳозир ҳамма нарса ойдин бўлади, жезмўйловнинг ҳар бир саволига, ҳар бир қарашига эътибор бериб, унинг сиёсатини билиб олиш керак. Бой нега бу ерда, бунинг Мамат билан, қути билан алоқаси борми, умуман «мастррап»лар бир нимани билишадими ёки бари тахмин...

— Ну,— деди солдат,— познакомился с муллой?

— Мулла?

— Ну, с этим... со шпионом?

Мамат ҳеч нарса тушунмади. Лекин анча енгил тортиди. «Танишдингми?» деяпти. Демак Салим чорванинг бу ерда пайдо бўлиши Маматга алоқадор эмас. Қутини бу ерда Маматдан бошқа ҳеч ким билмайди. Ҳеч ким...

Маматнинг хаёли бўлинниб, оғзи очилиб қолди. Эрталаб сўроқ бўлган хонанинг очиқ эшиги олдида муттаҳам Новча турарди.

— Ҳа, йўлка-палка, шу ерда экансан-ку! — деди тиржайиб.— Қочиб қаёққа ҳам бораардик сен билан биз. Мана, оёқнинг сингани қолди,— у тиззасидан танғиб боғланган чап оёғини кўрсатди.

Ичкарида уларни жезмўйлов кутар эди. Соқчи солдат иккаласини ҳам ичкарига итариб, эшикни ёпди. Собиқ вокзал бошлиғининг столида ўтирган жезмўйлов Новчага қаради:

— Шума?

— Шу-да, йўлка-палка. Ўзингиз ҳам танийсиз-ку!

— Вот... — деди офицер елкасини қисиб қўлларини ёяркан, — менини билади, зачем отпираться...

Э-ҳа-а... гап буёқда экан-ку. Новча чаққан экан, Маматнинг шунга ақли етмабди, қаранг. Албатта! Ўзи қўлга тушиб, қуруқ қолганидан кейин, аламидан жезмўйловга бориб чаққан: ундоқ-мундоқ, қутисида у бор, бу бор, тутиналар, нон урсин! Ҳа муттаҳам, бундай яшасанг ёғинг тугул бўйнинг ҳам синади ҳали... Яна гувоҳликка келиб ўтирибди, абраҳ.

— Ну, — деди офицер Маматга қараб.

— Мен билмайман, тушунмадим, бу болани танимайман! — деди Мамат. У бир оз дадилланди, чунки уни, бутун воқеани бой буваси билан боғлашаёттани йўқ. Салим чорва, нима бўлса ҳам, бу ерда тасодифан учраб турибди. Аҳвол илгаригича қолипти: қутини Маматдан бошқа ҳеч ким билмайди, Мамат кўчада юрган қаровсиз бола, Новчани эса танимайди, вассалом.

— Танимайсан? — деб Новча хонани янгратиб кулиб юборди. Бу жаҳли чиқиб турган офицерга негадир ёқмади.

— Йўқот! — деб бақирди у соқчи солдатга. Гувоҳни дўқиллатиб олиб чиқиб кетдилар, Новча чўлоқ ёғини осто-надан олиб ўтолмай, бесўнақай солдат устига гуп этиб йи-қиларкан, соқчининг милтиги беҳосдан отилиб, ҳаммаёқ гумбурлаб кетди. Ташқарида яланғоч акас шохларидаги тўда-тўда қарғалар қагиллаб учиб, осмонни қоплади. Бу бемаъни, ҳозир жуда кераксиз, кулгили машмашадан офицернинг бадтар жаҳли чиқиб, Маматга дўқ уриб кетди.

— Биласан саники! Хурджум топасан! Топмасанг — ана, битта ўқ, бабах — и аллах учасан! — деб қарғаларни кўрсатди.

Мамат кейингисини тушунмади, ҳай майли, бу жезмўйлов ўзи оғзига келгани гапирияпти: дам генерал бўласан дейди, гоҳ отаман, қарға бўласан, дейди. Ҳаммаси ожизликдан. Ҳеч нарса қилолмайди.

Бу маҳал қарс этиб лунжига мушт тушди, гандираклаб, бирпас эсини йиғмасдан яна бир мушт қулоқ чакка-сида янгради. Мамат полда ётар, боши деворга суялиб қолган эди, оғзи-бурнидан иссиқ қон келди.

— Юхнов! — деб бақирди офицер. — Хушига келтир буни!

Кейин Маматни ўша бесўнақай Юхнов урди. Устидан совуқ сув сепди, яна урди.

— Шомполом! Шомполом! — дер эди офицер ғазаби

ортган сари ваҳшийлашиб, иккалалари қора терга ботди-лар, иш бадтар бўлаётганини, бу аҳволда бола умуман гапиролмай қолаётганини кўриб, аламдан яна урдилар. Ҳолдан тойиб, ҳафсалалари пир бўлгандан кейин, Юхнов ча-лајон болани омборга олиб бориб ташлади.

14. САЛИМ ЧОРВА

Мамат кўз очганида атроф зимзиё эди. Мўматалоқ бўлиб кетган аъзои бадани зирқираб оғрир, бош кўтариб ўёқ-буёққа қарашга мажоли йўқ, айниқса ўнг биқини ловуллаб ёнаётгандай, қимирласа оғриғи миясигача чиқиб борар эди. Жигари ээилганми, қовурғаси синганми — пай-паслаб буни билолмади, фақат қон юқи йўқлигини кўриб, «хайрият» деб қўйди ичидা. Қаерда ётганини биларди: почта омборхонасидаги сичқон, каламуш ҳиди кечеаёқ димоғига ўрнашиб қолган. Уша таниш ҳид ҳозир очликни ёдига солди. Очлик ҳамма дардлардан ҳам ёмон нарса, эсга тушдими — ёпишиб кетган ичаклар гўё бир-бирини илондай сўра бошлайди, очлик азоби қаердадир курак суягининг тагида сезилади. Мамат оғриқдан инграб, қўлини пахталикининг чўнтағига узатди: шукурки, кечаги куйган дондан ҳали бир ҳсвучча қолган эди, олиб, тишсиз жағи билан эзғилаб чайнади. Азиз нон тами баданига яйраганда Салим чорва эсига тушди. Балки у ҳам очдир... Дарвоқе, ҳамхонаси борми ўзи ё йўқми? Е «мастррап»лар олиб чиқиб кетишдими шўринг қурғурни? Олиб чиқиб кетишмаган бўлса, энди Мамат у билан ҳайиқмай гаплаша олади: унинг бу ерларда пайдо бўлиши Маматга ҳам, лаънати қутига ҳам дахлдор эмас экан.

Шу маҳал худди кечаги жойда, панжара туйнук тагида шарпа эшитилди. Мамат оғриққа ҳам қарамай, бор кучини йигиб, бошини кўтарди-да, туриб, яшикка суюниб ўтирди. Кўнглида тушуниб бўлмайдиган қувонч, далда сезди. Чайнаётган буғдой доналарини қуруми билан аралаш ютди-да, ўша томон тикилди. Туйнукдан тушган тонг ёруғида Салим чорванинг жуда ўзгариб кетган, ғалати қиёфасини аниқ кўрди. Кўрдию, баданига илиқлик югурди. Чол аллақандай, жуда ҳам ёт, бегона кўринса-да, Мамат талпинди — гўрдай заҳ, зимзиё бу омборда номаълум қисмат, ёлғизлик даҳшатли эди. Бу эса, ҳар ҳолда тапиш, тирик жон. Гаплашса — гаплари бор.

Мамат азобли оғриқларини ҳам унутаёзди. Сал яқинроқ силжиди. Қизиқ, бу одам соғми ўзи: кеча ҳам индамади, кириб-чиқсан кимса билан ҳам иши йўқ, инграб ёт-

ған ҳамхонаси билан ҳам... Соқолини селкиллатиб бир нималарни пицирлагани пицирлаган. Соядек...

— Бой бува!... Эшиятпизми, бой бува, менман, Мамат...

Салим чорва бир сесканиб, бошига бир нима тушишини қутган одамдай, қимир этмай қолди. Анча жимликдан кейингина қайрилиб қараб, тикилганча турди. Ишондими—ишонмадими, узоқ тикилди. Фира-ширада Мамат унинг сўник кўзларини кўрди. У жуда қариб, ориқлаб, боши қалтираб қолган, афти-башарасидан — тамоман бошқа дунёга ўтиб кетган одамдай туюлар эди.

Худди кўрмаётгандай, Маматга узоқ, жуда узоқ қараб турди-да, гуппи чопонини ёзиб, бомдодга ўтириди... Оббо, энди яна анчагача гап олиб бўлмайди бундан. Маматнинг эса гали кўп.

— Бой бува, нега индамаяпсиз? Мен Маматман... Ё кетиб қолганимга шунчалар хафа бўлганмидингиз?

Салим чорва бир ракаатдан кейин намозни ўқиб бўлди-ю, Маматга эмас, ерга қарди.

— Нима қилган бўлсанг — ўзингга, бўтам. Мен эса, бандаси билан ҳисоб-китобимни қилиб бўлганман.

Бу гапнинг маъносига ҳам, нечун мунча ғамгинлигига ҳам унча тушуниб етмаган Мамат ҳамхонасининг ниҳоят гап қотганига суюнди. Суҳбатдошининг ер тагидан чиқаётгандай бўғиқ, заиф товушига эътибор ҳам бермади.

— Бу ерга қандай тушиб қолдингиз ахир?

— Банияти савоб, ҳажга отланганман, бўтам, бу жонинг тинчимагурлар бўлса, мени айғоқчими, васвасчими деб, ҳибса олишди.

— Мастрапларми?

— Ким бўлса ҳам осий гумроҳ, ҳукм юргизаман дейдиганлар. Аммо Або Муслими соҳибқирон ҳам дунёга устун бўлмаган, бўтам... Хўш, сен нима қилиб юрибсан бу ерларда?

— Бошим оғиб келиб қолдим, бой бува, доми ризқ...

— Ҳа, бандасининг боши — тақдирнинг тоши, бўтам. Бирорни бирорга сабаб қилиб қўйибди худойим...

— Мени ҳам, мана, бекордан бекорга қамаб қўйишиди, уришди...

— Ўзига қилади, бўтам. Сен худо дегин, олло-таоллонинг минг бир муборак отига ҳамду сано қўшиб санаб чиқ.

Маматнинг бу одамга бирдан раҳми келиб кетди. Ўзи вуф деса ўчадиган шамдай пирпираб ўтирибди, гаплари бўлса...

— Хафа бўлманг, сизни қўйиб юборишади, айфоқчиси нимаси, қари одам... Лекин ҳаж жуда узоқ йўл дейишади.

— Бу — ниятингдай оқу ойдин йўл, бўтам. Бу ердан ўшга бир қадам. Ундан нари Эргаштанг довонидан ошиб. Ёркентга, кейин Қорағулжа йўлига ўтиб олсам... Рамазон боши Хўтандан Аматохуннинг карвони жўнайди, ўшанга улгуришим керак.

— Оҳҳо... Сиз бўлсангиз бу аҳволда... на ион, на дармон дегандай...

— Бу йўлда нону жон қайғуси бўлмайди, бўтам. Жон омонат, ўлим ҳақ. Ҳаж сафарида ўлим оллонинг иноятидир.

Мамат чўчиб кетди: бу дунёни, тарк этиб, ўлимни бўйнига олиб қўйган бу шўрлик ўша Салим чорвами, ё бошқами? Унинг мол-мулки, хонадони, оиласи, болалари бор эди ахир. Баридан кечиб, бу қадар тушкунликка тушиш, бир гадо халтаси билан, кулоҳ кийиб рўй-рост ўлим йўлига чиқиш учун қандай фожиалар бўлиб ўтган бўлиши керак.

Маматнинг қишлоқдан чиқиб кетганига неча ҳафта бўлди ўзи. Наҳотки шу қисқа вақт ичида шунча ўзгаришлар юз берган бўлса? Ё бу одам... шунчаки касал... ақлдан озганми? Ундай деса, гаплари текис... даҳшатли бўлса ҳам равон, тушунтириб гапиряпти.

— ...Жуда ўзгарибсиз. Уйда нима гап, бой бува? Отарлар бутми? Олим акам келмадиларми? Ҳалим акам...

Боши кўксига тушиб ўтирган Салим чорванинг елкалари титрай бошлади. Қария унсиз йиглар эди. Мамат баданидаги зирқиравшларни унугиб, хашак устида гавдасини судраганча у томон яна бир оз силжиди.

— Тилга олма у лаъйиннинг отини... Оқ қилганман, лаънатлаганман!

Мамат унинг қоқ суюқ энгагидаги яккам-дуккам соқоли тамом оқариб кетганини энди пайқади. Ҳа, бандаси билан ҳисоб-китоб қилиш сиз айтгандай осон эмас чофи, бой бува...

— Гапиринг, ҳаммасини гапиринг, ичингизни бўшатсангиз, енгил тортасиз...

— ...Авваллари ҳар кеча орқа оғилхонадан бўридай ошиб кириб келаверди у лаъйин...— босиқроқ сўзлай бошлади Салим чорва катта ўғли Ҳалим бойваччанинг отини тилга келтирмай.— У укасини пойлар, Олим акангни қидирар эди. «Қани у? Бугун топмасам, мени итдай отиб ташлайдилар!» деб ёқамдан олар, бурчакка улоқтириб тепкилар эди. «Ҳар куни Бекдан жонимни тилаб олиб торибман, бугун нима дейман? Ўз болангизни ўз қўлингиз

билан бўғизлаяпсизку, имони йўқ чол!» деб бақиради, астафирулло. Кошки мен нариги итваччанинг қаёқдалигини билсан. Билганимда ҳам уни бу қашқирга тутиб бериш учун виждоним йўл қўядими, бўтам... Отаман-а, бу иккала оқпадарга, аттанг отаман, ота эдим...

— Ийғламай галиринг, бой бува, бўлар иш бўлибди...
— Мамат аллақаерига занглаған мих санчилгандай, биқинини ушлаб инграб юборди. Дардли хаёллари узоқларда юрган Салим чорва буни пайқамай шифтнинг қоронғи бурчагига тикилганча, соқолини селкиллатиб ҳикоя қиласади.

— Келганида укасини тополмай, «Бекнинг ғазаб тифини шу билан қайтариб туарман» дея, уйдан ҳар сафар бир нималар олиб кетарди. Буюм, кийим, аравада дондун, бир уюр қўй... Охирги отларни ҳайдаб, рўзгорни остин-устун қилиб кетганида онаси шўрлик останада ийқилиб жон берди. Азобу гуноҳлардан қутилди, жойинг жаннатда бўлгур... Дунёда ҳеч бир ота-она бошига тушмаган гуноҳ-шумлик кўргиликлар бир ўзимга қолиб кетди. Ўзгарибсиз дединг, бўтам. Кўтардимда ўша кўргиликларни, кўтариб юрибман. Оллога шукурким, яқин фурсатда барини елкамдан ташлайман.

«Алҳазар...— деди Мамат ичида,— ўз ўлимининг фурсатини ҳам белгилаб қўйибди...»

— Галиринг, бой бува...

Салим чорванинг ҳикояси Маматга ўз оғриқларини сал унугашга ёрдам берарди.

— Галиринг, кейин нима бўлди?

— Азадан кейин ҳам ҳувиллаб қолган қаровсиз ҳовлида бир ўзим қақшаб-қалтираб ўша модоркушни кутардим. Бундан кўра гўр азоби афзал. Ўша лаъянин туфайли ҳамқишлоқларимиз ҳам, сенинг яйловдаги улфатларинг ҳам хабар олмай қўйишган, онасини учта буқчайган қари ҳассакаш билан бориб ерладим.. Куз кечалари узайган, уйқу йўқ, дам Олимни қўмсаб, келиб қўяқолсайди, дийдорини бир кўриб қолардим, деб худодан тилайман, дам акаси ёдимга тушиб, бу кўнглим учун ўзимдан жирканаман. Жинни бўлиб қолишдан қўрқаман. Рўзи рамазон қаёқда эдинг, билмайман, кечаси қаттиқ довул бўлди, бостирма-ларни, қирда янчилмаган хирмонларни, орқа ҳовлида хашак, ғўзапоя ғарамларини учирив кетди, барини кўриб-билиб туриб, ғуломгардишнинг бурчагида пусиб ўтирибман. Бир нимани сезгандай қалтираб, калима келтираман. Энди менинг кутадиган нарсам йўқ эди. Бир илинжим — Олимжон. Охирги илинжим. Унинг келиши фожия бўлишини билиб турибману, ҳамон қўзим тўрт. Кўрай дейман,

кейин нима бўлса бўлар. Гуноҳ эди бу, оғир гуноҳ эди. Е олло, ўзинг кечир бандангнинг заифлигини!

Кўнглим сезганича бор экан: Олим аканг пайдо бўлди. Ярим кечада. Худди довулнинг қаъридан чиқиб келди. Лекин юзида қувонч бор эди. «Дада!» деди, мен қўрқиб, оқариб кетдим. «Бекор келибсан, болам!» дедим қучоқлаб. Акасининг ният-важоҳатини гапириб бердим. Кетгин, дедим, бағримдан қўёлмай. Йиғладим. У кулди: «Акамдан қўрқаяпсизми? Довулда келоммайди, деди, бордию келса ҳам, онаизори қазо қилибди, сал тушар, ота остонасида сиз айтган ёмонликни қилмас... Бунинг устига, уларнинг энди шашти пасайиб қолган, дада».

«Кимларнинг?» деб сўрагани оғиз жуфтлаганимни биламан, айвон томондаги дераза шарақлаб очилди-ю, хонанинг ўртасига ойна синиқлари билан бирга сачраб ўша лаъйин даррэндадай учиб тушди. Кўрмай қолибман, кўз очиб юмгунча укасини арқон билан чирмаб ташлабди. Ерга йиқилиб ёлбораман, қани энди қулоқларига кирса! Бу итваҷчаси ҳам бир гапдан қолиб, «ака» дея қолса, икки оғиз яхши гап айтиб муросага келса бўларди-ку, қаёқда, «Газандасанлар, биттангни қўймай қирамиз! — деди.— Сўзак бўлиб, бурнигача чириб кетган ўша Бегингнинг ювиндисини ичиб, битга ем бўлиб юрибсан, қайт, ўзим ора кираман жонингга, бу қирғинлар тугайди, қўш ҳайдаймиз! — деди.

Йўқ, қоронғуда бир нима ялт этди, нимадир шарақлади, гурсиллади, кимдир хунук товуш билан бўкирди, қўланса ҳид чиқди...

Салим чорва ҳибсонанинг цемент полига юзтубан ётиб қолган эди. Мамат унинг ёнига боришга, тўлғанаётган гавдасига қўл тегизишга қўрқди.

— Бой бува...

— Чопиб ташлади!.. Лаънат! Чопиб ташлади... Лаънат, лаънат, лаънат... — чол бу хитобларни ётган жойида юзини ерга уриб-уриб айтди, қичқирди-да, кейин дармондан кетиб, жим бўлди.

Мамат нима қилишини билмай, «кейин-чи, кейин нима бўлди?» деб қисталанг қилди-ю, ҳамхонаси бу гапларни эшиштаётганини кўриб, ўзининг саволлари болаларча синчковлик эканини пайқагач, хижолатда ўтириб қолди.

Хаяжон ва ғазабдан бадани қизиб кетган эди. Сув қидирди. Чолнинг кичкинагина таҳорат қумғонидан ҳовучига жичдак сув олди, лекин ўз лабини ҳўллаш ўрнига нам кафтини қариянинг пешонасига босди. Сув илиб қолган, пешона эса муздек эди.

Фожиали ҳикоядан иккаласи ҳам анчагача ўзларига

келолмай жим ўтиришди. Салим чорва яна илгариги ҳолатга тушди. Индамайди. Эшитмайди. Кўрмайди. «Мастрап»лар уни терговга ҳам чақиришмаяпти. Афтидан, унтиб юборишган эди. Пешинда, дарчанинг панжарасига соя тушгандагина чол дармон топиб, жойнамозга чўкиди. Унинг юпқа лаблари ҳамон «Лаънат! Лаънат!» деяётгандек эди. Мамат бу жонсиз, қонсиз қиёфага узоқ тикилиб ўтириб, тоқати тоқ бўлди, оғриқларига қарамай, ўзида бениҳоя ғазаб кучи сезди. Иккита ҳўкиздай саллотнинг шафқатсиз тепкисини еб, ўласи бўлиб ётган Маматда ҳаёт иштиёқи жўшар, бу соппа-соғ одамнинг эса дили бўм-бўш, кўз қарашлари маъносиз, ҳаётда бир умиди, илинжи йўқ, инсон тамом тугаган, мисли кўланкадек ўтирас эди. У ўлимига кўнган, муддатини ҳам ўзи белгилаб олган, аста ўлаётгандай, бошқа бир нимани кутмайди ҳам, тоқати чексиз, ўтмиши ҳам, келажаги ҳам йўқ, дамлари маъносиз, гўё атрофидага жон эгаси, ҳаёт асари йўқ, руҳи тамом у дунёга ўтиб кетган эди.

Одамнинг тирик ўлишини кўриб ҳайратга тушган Мамат титраб кетди.

Шу пайт эшик очилиб, зах қоронғиликка лоп этиб офтоб тушди.

— Эй, малый, подь сюды! — деди бесўнақай солдат. Маматнинг қўлтиғидан кўтариб, судрагандек олиб чиқиб кетди.

15. ҮҚ ОВОЗИ

Бу сафар Маматни ярим кечада, кўпкаридан чиққан қора улоқдай қилиб келтириб ташлашди. Бир қоп гўшт бўлиб шалвираб ётган Мамат қонли қовоқларини кўтариб кўзини очолмаса ҳам, яна авахтага келиб қолганини тушунар, қонталаш бадани, зирқираган суюклари энди ваҳшиённа тепкилардан жиндак дам олиши мукминлигини ҳис қилиб, ингроқ билан дард ва хўрликлардан аста-секин аримоқчи бўлар эди.

Аммо дард босилмади, шунча калтакдан йиғламаган, энди хўрлиги келиб, ингроқ аралаш хўнграб юборди. Титроқдан аллақаерлари лов-лов ўртаниб оғрир, бутун вужуди гўё ўт ичиди эди. Бориб-бориб, йиги титроғи уни этик тепкиларидан ҳам бадтар ҳолдан тойдирди, аъзои бадани чўғдай қизиб, ҳатто тўлғанолмай қолди.

Кейин бориб ҳушини йўқотдими, уйқу элитдими, ўчоқка биқсиган кулдай сўниб қолди.

Шу заҳотиёқ босинқирай бошлади. Тушида сувга чў-

киб кетаётганмиш. Ҳаммаёқ сув эмишу, ичи ёниб, нуқул: «сув беринг, сув!» деб қичқиравмиш.

— Сув... сув... — деган ўз товушидан уйғониб кетди. Тонг ёруғида докадай оқариб, бошида Салим чорва ўти-рар эди.

— Бой... бува...

Салим чорва қийиғининг учини хўллаб, унинг қуруқ-шаган лабларини артди. Чолнинг қўллари қалтира, дар-монсиз эди. Дарҳақиқат, уни бу ерда бутунлай унугашганга ўхшайди. Ҳа, улар ҳозир Мамат билан овора, бир қути тилла турганда, бир мункайган чол билан шуғулланишар-миди, қариядан нима наф. Майли, унугланлари ҳам тузук, бу муомалаларга бобой бир кун ҳам дош беролмасди. Ма-мат сабаб бўлиб, чол шўрлик балки бир кун тирик чиқар бу қора гўрдан...

— Бой... бува... — Мамат қийналса ҳам аниқ, оғир, бит-та-битта гапирав эди,— мени яна чақиришса... чидаш бе-ролмайман. Ҳа... улар буни билмайди, мен биламан... Шу-нинг учун, сирли гап ўзим билан бирга кетмасин... Сизга айтаман... Худо одил экан, сизни менга ўзи рўпара қилди. Балки, гўдак гуноҳини ювиб кегсин дегандир...

Мамат тез толиқиб, бутун баданидан тер чиқиб кетди, ундан ҳовур кўтарилар эди.

— Садаф қутингиз бор эди-ку... дуржи-бекунж... ўша-ни... Мен олганман. Ўша менда.

Салим чорва буни эшишиб заррacha ўзгармади, қонсиз юзида Мамат кутган ҳайрат ифодасидан асар ҳам йўқ эди, қарашлари ўша-ўша маъносиз.

— Эшиздингизми, бой бува... нега индамайсиз? Олтин-ларингиз менда, деяпман.

Чол анчадан кейин жавоб берди:

— Дунё моли дунёла қолади, бўтам. Бандаси фақат гуноҳларини олиб кетади.

Мамат тарки дуне қилиб, дарвишга ўхшаб қолган Салим чорванинг бундай мулоҳазаларига даставвал парво-сиз қараётган эди. Ўзининг ҳаёти қил устида турганини сезгач, бу гапларга диққат қила бошлади, улардан маъно қидирди, энди уларда тубсиз ҳикмат борга ўхшар эди. Мамат ҳам ўз гуноҳлари ҳақида ўйлайдиган бўлди. Бой бува-сига ўша босмачилар келган кечаси чордоқдаги хашак ичи-да ётиб, қутини қандай қўлга туширгани, кейин уни узоқ вақт яшириб юриб, кимга бериш ҳақида ўйлаб қийналган-лари, барча саргузашлари, Новча, жезмўйлов, «Хизир бу-ва»гача ҳаммасини гапиради, гуноҳларидан кечишини ўти-наётгандай, ёлвориш оҳангида узоқ қийналиб сўзлаб берди.

— Бой... бува... биласиз, менинг ҳеч кимим йўқ... Симдаги уч юз етимчадан бўлак ҳеч кимим йўқ... Қутини ўшаларга, ўшаларнинг қорни тўйсин деб, Симдаги етимхонага олиб кетаётган эдим... Бўлмади.

— Менга йиглама, бўтам, барига худо гувоҳ...

Салим чорва боланинг пешонасига теккан қўлинни бирдан тортиб олди. Кафтига муздек тегди шекилли, чўчиб юзига тикилди.

Маматнинг аҳволи ночор эди: нафаси калта-калта, ўзи совуқ терга ботган, юзидағи чўтирлар кўкариб кўринди.

Лекин унинг ҳуши жойида эди, сўнгги дармонини йириб, тишини тишига босиб, кўксидан кўтарилиб келган ингроқни енгди-да, яна гапирди:

— Бой бува... Мен сиздан узр сўрамайман. Мен сизга сиримни охиригача айтиб улгурishim керак. Сиз менинг ягона, балки охирги гувоҳимсиз... Улар ҳозир дам олиб бўлишди, шу топда яна келиб олиб кетишади мени. Олтин деб кўзлари қонга тўлган, ҳеч нарсадан қайтишмайди...

Мамат гапини бўлиб, бир оз нафас ростлади.

— Бой бува... агар бу сафар қайтиб келмасам, қулоқ солинг, ёдингизда бўлсин... эшитяпсизми?

Салим чорва ўша-ўша ҳолатда, оппоқ оқариб, сийрак соқоллари селкиллаб, телбадай бурчакка тикилганча ўтирап, фақат заиф, сарғиш бир қўли Маматнинг ёниб ётган кўксисда эди.

— Эшитиб олинг: авлиё мозорининг пастида, кунчиқишига йигирма бир қадам... Йигирма бир қадам... ўпирилган қабринг... сафанаси, хашак тагида... хуржун... эслаб қолдингизми? Нега индамайсиз, нега гапирмайсиз? Сизнинг ҳам... менинг ҳам захматим сингган... тупроқда бенаф қолиб кетмасин... эгасига буюрган экан...

Худди унинг гапи тугашини кутиб тургандай қизил эшикнинг темир тамбаси шарақлаб тушди-ю, ўша бесўнақай солдат ёнида шериги билан кирди. Иккови хушсиз Маматни қўлтиғидан кўтарганча судраб чиқиб кетишди. Улар ҳар кирганда Салим чорвани гўё кўрмайтгандай, унга қайрилиб ҳам қарамай чиқиб кетишарди. Бу гал унинг мурдадай қимир этмай турганини кўриб, бир-бирларига қараб олишди. Салим чорва эса болага қараб қолди: назарида Мамат оёққа туриши билан қандайдир тетик тортгандай, ҳатто оstonада уни суюб кетаётган солдатларни икки ёққа туртиб, дадил юриб кетгандай кўринди кўзига...

Улим олдидан куч йиғди бола, деб ўйлади. Қаёқдан олди? Давангидай саллотларни нўқиб ташлаш учун... Улимга тикка бориш учун...

Салим чорва нуқул Маматни ўйлай кетди. Мамат унинг

миясида ҳам, кўнглида ҳам гўё лаҳча чўғ бўлиб ёнаётган эди. У ҳам ўлимини билар, ўлимини сўйлар, бўйнига олиб қўйган эди-ю, лекин ич-ичида қўрқар, жуда қўрқар эди. Шу зимзие авахтада ўлиб кетмасам бас, дер эди кўнглида. Кейин-чи? Кейин, бошқа шароитда ҳам, бошқа жойда, бошқа вазиятда ҳам шундай деб тилашини ўзи олдиндан билар эди. Ўлим ҳақида гапиришлари эса...

У бирдан сесканиб кетди. Қаёқдантир пақ-пақ ўқ овозлари келди. Узоқдаги вагонларнинг гумбурлаб бир-бира га урилгани эшитилди. Яқингина муюшда ҳам якка ўқ узилди, вокзал биносини янгратган бақириқ-чақириқнинг акс садоси, от дупури, турс-турс қадам товушлари туйнуқдан ёриб кирап эди. Ҳатто яшиклар орқасидаги сичқон-кала-мушлар ҳам патур-путур қувлашиб қочишли. Узоқда ҳамон ўқ овозлари янграр, ҳавони тутун, дуд, порох ҳиди тутган, қаердадир қарслаб дараҳт йиқилар, дераза синар, айюҳаннос кўтарилаш эди.

Салим чорва калима келтириди, у бундай даҳшатли ғала-ғовурни қишлоқни босгани босгандা ҳам кўрган эмас. Маҳшар бўлса-чи? Бу зиндонда Салим чорвага нойил бўлган бола Мамат бўлмаса-чи?.. Унинг айтган сирли гаплари... авлиё мозори, қабр сафанаси... Булар бари тасодиф бўлмай, бир нишонаи замон бўлиб...

Бу пайт ташқарида турс-турс қадам товуши, гунгур-гунгур овозлар эшитилди.

— Қулф экан!

— ОЧ! Буз!

Эшикни шарақ-шуруқ уриб, қулфини буза бошладилар. Эшик қарслаб ошиқ-мошиғи билан қайрилиб тушганда, милтиқли киши кириб, аввал негадир яшикларни тепиб кўрди, шифтгача терилган бўш яшиклар шовқинсурон билан қулаб тушди. Омборхонада чанг кўтарилиб, эшикдан тушган қуёш нурида унинг оқиши-заррин гужғони акс этди.

Бу одамларга нима керак экан, бурчакда қути учигутирган Салим чорвани кўрмадилар ҳам, шошиб, милтиқларини шарақлатиб ўз йўлларига жўнаб кетдилар. Улар аскар эмас, лекин милтиқлари бор эди. Фақат орқароқда қолган бир ёшгинаси ярим ҳарбийча кийиниб, энли камар боғлаган; хонада чанг босилгандан кейин чолни кўриб қолиб, «Кимсиз?» деб сўради. Қўлтиғидан кўтариб, етаклаб ташқарига олиб чиқди. Чиқди-ю, шошиб, бир нарсаларни гапириб, «бораверинг, уйингизга боринг, бобой», деганча, шериклари орқасидан югуриб кетди.

Салим чорва қуёшда анчагача кўзини очолмай, салқиган қовоқлари оғриб, деволга суюнган ҳолда узоқ турди.

Мана ёруғ дунё... У Салим чорвага керакми, йўқми? Бу одамларнинг биронтаси буни ундан сўрамади ҳам... Бу нарса ҳозир фақат Маматга боғлиқдай бўлиб туюлди унга, Мамат... қаерда экан? Бормикин? Тирикми?

У деволни ушлаб юриб кетди. Қаёққадир бориши керак ахир. Зимзиё хонада ёлғиз ўтириб, сужутга кетиш мумкин. Лекин бу ёруғ, кенг дунёда... Одамларни топиб бориш керак. Ҳалигилар ким эди? Салим чорва илгариларн ўзиға бундай савол бермасди. Ким бўлса ҳам, осий банда, дер эди. Энди эса ажратадиган бўлиб, ажратгиси келиб қолди. Бу ҳам Маматга боғлиқдай бўлиб туюларди. Мамат... Қаерда экан? Бормикин? Тирикми?

Деволни ушлаб муюшга етганида, тартибсиз сочилиб ётган тошлар, фиштлар орасидан чиқди. Фишт уюми ёнида офтобда чалқанча тушган Мамат ётар эди. Салим чорва узоқдан, нечукдир дилдан сезиб, таниди ва ўша томон юрди. Бориб, бошида тўхтагач, боланинг оғзидан қон келиб ўлиб ётганини пайқади-ю, гурсе этиб ёнига йиқилди.

Маматнинг юзи шунча қийноқлардан кейин ваҳшиёна отиб ўлдирилган одамнинг юзига ўхшамас, нечукдир, кўп азобдан кейин ором топгандай сокин, кимдандир гуноҳини ўтиниб, «Розимисиз?» дея билинар-билинмас жилмайиб тургандай беғубор эди.

Югуриб этиб келган милтиқли кишилар чолни қўлтифидан олиб оёққа турғизишга уриндилар, лекин Салим чорва турмай, чўккалаб бориб, яна Маматга ёпишди, қалтираган бармоқлари билан сарғиш қовоқларини сийпаб, ёпди. Ўзининг нурсиз кўзларида илгаригидай бўшлиқ эмас, маъно, биргина маъно — изтироб пайдо бўлган эди.

— Ҳа, бобой, ўғлингизми? — дейишиди одамлар.

Салим чорва гапни эшитмагандай, Маматнинг бошини кўтаришга, тиззасига олишга уринди, кейин бир ўликнинг юзига, бир одамларга илтижо билан қараб, ёшсиз, унсиз йифлади.

— Ким ўзи бу, бобой? — деб яна сўрадилар.

— ... Қўйчивон... — деди Салим чорва эшитилар-эши-тилмас, — қўйчивон эди.

Бу вакт вокзал биноси ёнидаги дарахтзорда музика янгради. Духовой музыка. Жез асбоблар куз офтобида йилт-йилт этар эди. Оғир, чўзиқ, юракни эзадиган мотам куйи гўё бутун дунёни ўзгартириб юборди, ҳамма жим, ҳатто қушлар ҳам учмас эди. Бўлиб ўтган қисқа жангнинг қурбонларини бир-бир олиб ўтишди. Икки... тўрт... олтита тобут. Милтиқли кишилар бош эгиг, оркестр кетидан эргашдилар. Фиштлар орасида, Маматнинг ўлиги устида Салим чорва қолган эди, холос.

— Қўйчивонни ҳам олинглар биродарлик мозорига! — деб қичқирди бўрк кийган бирор. Бошлиқлари бўлса керак. Бу милтиқли кишилар шошқалоқ, айни пайтда ишчан эдилар. Учтаси келиб, чолни ҳурмат билан четроққа чиқаришида, рухсат сўрагандай унга қараб олгач, марҳумни ечинтириб, иккита тахта устида ювиб, бирпасда кафандаб, тобутга солишди. Мажолсиз чолнинг жаноза ўқиб бўлишини сабрсизлик билан бўлса ҳам кутиб турдилар. Кейин тобутни кўтариб, олдингиларга етказиб олдилар. Салим чорва оломонга эргашди.

У биродарлик мозорининг нима эканини ҳам, бу одамларнинг кимлигини ҳам аниқ билмасди. Оломонга зўрға етиб юрди, олдинга ўтолмади. Оёғини зўрға олар, йиқилиб қолмаслик учун бутун кучини тиззаларига тўплаб борар эди.

Бир маҳал ўқлар овозидан сесканиб тушди. Қараса — ҳеч ким ҳеч қаёққа қочмаяпти, у ҳам тураверди. Яна ўқлар узилди, яна, яна... Фақат шундан кейингина одамлар секин, бош эгиб тарқала бошладилар. Бориб-бориб, қабристонда ҳеч ким қолмади, Салим чорва ўзини каттагина инги қабр теласида кўрди. Оёғига хас илашдими, дармони тугадими, қабрдан анча берироқда тиз чўқди... «Маматкул...» деб шивирлади.

Бояги ёшгина милтиқли йигит қайтиб келиб, сўради:

— Бобой, ёрдам керак эмасми, ҳолингиз етадими? Майли, бирпас ўтиринг, қурбонларни дуо қилиб, дардингизни ёзинг... Аммо-лекин, қибла бу томонда,— деб кун оғаётган ёқни кўрсатди-да, милтигини елкасига олиб юкурди. Чолнинг жавобини эшилмади.

«Етса ҳолим, етмаса жоним — шу боланинг нияти менга қибла», деб пичирлади Салим чорва. Узоқ ёлғиз ўтириб, оят ўқидими, мудрадими, ишқилиб, нафасини ростлаб олди.

Саҳарда ҳаво салқин, шабнамдан чанглар босилган, олисдан вагонларнинг тарақлагани, паровоз гудоклари эшилилар эди. Неча ҳафтадан бери ҳувиллаб ётган вокзал харобаларида жонланиш, шошқалоқ йўловчилар, ҳарбийлар, юклар пайдо бўлган, яланғоч теракларда зағча галалари бу жонланишдан безовта, тинмай шовқин солишар эди.

Салим чорва издан чиқиб ётган вагонлар орасидан, қоқина-туртина темир йўл бўйлаб юрди. Аzonда шаҳар кўчиб чиққанми, нима бало, юзлаб одамлар ёнган буғдой уюмларини кураб, замбилларда ғишт-тупроқ ташиб, йўлларни тозалар эдилар. Баъзи вагонларга қорамол юкланган, баъзиларига замбарак ўрнатилган, бирида ёш аскарларнинг хушчақчақ сурони эшилилар эди.

Елкасида куржун, бошида қулоҳ, жулдур кийимда, чорғини судраб ўтаётган қарияга ҳамма қараб қолар, шпал кўтариб қора мойга беланган милтиқли кишилар шўклик билан гап қотар эди:

— Ҳа, бобой, ҳажга отландиларми?

— Ҳа, рамозон тугаяпти, булар ҳам энди турнақатор бўлиб йўлга чиқишади, Қашқар қайдасан, деб.

— Савобнинг осон йўли-да, қон кечиб юрмайди сен билан менга ўхшаб!

— Бу дунёниг айшини сурган, энди у дунёлигини ўйлади!

Салим чорва бу жойлардан ўтгунча терга ботиб кетди. Вокзал биноси ёнида от-ара ва, қоп кўтарган ола-қуроқ одамлар, саф тортган ёшлар, югур-югур, йифи-сифи, ғовур, сурон авжида эди.

Салим чорванинг ёнида от етаклаган киши пайдо бўлди,

— Салом-алайкум!

— Ваалайкум...— қараса, кечаги ярим ҳарбий, камарбаста ёш йигит. — Ваалайкум ассалом.

— Йўл бўлсин, бобой? Поездга ўтирасизми?

— Ҳа, болам. Қайсииниси Симга юради?

— Симга? Ҳов ана, товарнийга ўтириング,— деди йигит эшиги очиқ, одам тўла қизил вагонни кўрсатиб.— Хуржуни қоқиб олинг! Қабристонда тунаб қолдингизми, нима бало? — деди кулиб, отини етаклаганча шошиб узоқлашаркан.

Ўз олтинларини елкалаб, Салим чорва нурсиз кўзлари билан атрофга ўғридай аланглади-да, кафти билан хуржунинг тупроғини аста сийпаб қоқди. Қути эшитилар-эшитилмас шақирларкан, чолнинг дилида узоқ-узоқларда ҳолиб кетган бир оғриқ-аламми, қониқиши — ишқилиб таниш бир туйғу қўзғалиб қўйди. Бу маҳал олисда узун чинқириб паровоз кетма-кет гудок берди. Салим чорванинг кўпдан сўнник руҳига аллақандай фулғула тушиб, тиззаларига қувват келиб, қадамлари тезлашди.

ХОТИМА

... Салим Аҳмедов хўжалик мудири бўлиб келгандан кейин, етимхонада биз қорнимиз тўйиб овқат ейдиган бўлдик. «Торгсин»дан қоп-қоп оқ ун, шакар келди. Мен фабриканинг суратли печеньесини биринчи марта ўшанда еганиман...

Лекин энди у кунларни ҳеч ким эсламайди. Илигимиз тўқ, кўнглимиз шўх. Аҳмедов aka ҳам бизга ўша берган

иону қанд-қурси билан эмас, болаларға беҳад меҳри билан қадрли бўлиб қолган.

Назаримда, у ҳали ҳам елкасида қандайдир юқ олиб юрар, уни ташлаб ҳам юборолмас, хотиржам, енгил рух билан яшай ҳам олмасди. Бошидан ўтган ўша воқеалар энди ўтмиш бўлиб узоқларда қолгандан кейингина, биз билан суҳбатларда бир оз ўзига келар, йўқотган оромли дамларини қайта топгандай бўлар эди. Биздан узоқлашиб ёлғиз қолганида эса, уни яна қандайдир хаёллар қийнаганини сезар эдик: Хотирасида ўтган воқеалар жонланиб, у ўшаларни виждон тарозисида қайта-қайта тортиб кўрар, ўз кўнглига қулоқ солиб, нималардадир ўзини қаттиқ айблар эди шекилли. Фақат атрофини биз қуршаб, одатдаги гурунг бошлангандан, пешанасини силаб болалар ҳақида гапира бошлаганидагина руҳи енгил тортар, бизга Маматнинг саргузаштларини яна қайта ҳикоя қиласар эди. Аммо ўшанда ҳам, биздан кўра кўпроқ ўзига, ўзи учун, ўзи ҳақида гапираётгандек туюлар эди.

— Мен ҳам ҳамавақт бой бўлган эмасман, болалигимда қўй боқар эдим,— дерди у.— Отадан беш ўғил, бешовимиз ҳам қўйчивон эдик. Отамиз раҳматлик бадавлат бўлсалар ҳам, қурумсокроқми, ёки эътиқоди шундайми, қўйчивон ёлламас, «қўй кетидан ўзинг юрмасанг, биринг икки бўлмайди», деб яйловга бизларни ҳайдар эдилар. Акаларим бўзахўр, ялқов, ўтовдан чиқмай майшат қилишар, қўй кетидан эса мен юрар эдим.

Чиндан ҳам, уларнинг бири икки бўлмади. Мен эса... Кимсан, Салим чорва...

Ҳай, ҳозир гаш бу ҳақда эмас. Шундай қилиб, қўй боқар эдик. Бир куни яйловда кечаси бирдан қаттиқ довул, бўрон турди. Чайлаю хашак ғарамларимизни гирдибод чирмаб осмонга олиб чиқиб кетди. Чанг-тўзондан олам зимистон бўлиб турганда шундай жала қуйиб бердики, тепамиздаги қоп-қора булат бирдан яйловга тўнкарилиб тушгандай эди. Қўй дегани ғирт аҳмоқ бўлади, худди жалдан қочиб қутиладигандай, сурув сурувга эргашиб, бош оққан томонга қараб оқаверди. От солиб сурувларнинг бошини қайириб келинмаса, ўзини қаёққа урганини, қаёқларга улоқиб кетганини билмайди махлук. Акамларни топиб боришга вақт йўқ, қозиқдаги бедовни яйдоқ миндиму, қоронғи тун қўйнига ўзимни урдим. Момақалдириқдан ҳуркиб, сапчиб турган от ҳам бир қамчидан учди кетди. Яйлов чексиз, тун зимзиё, бўрон, жала қутургандан қутуряпти, мен сурувларнинг бошини қайтаришни мўлжаллаб, таваккалига йўл солиб кетяпман. Отнинг қуюндай бебош ҳаяжони менга ҳам ўтди, туёғидан сачраган ўт кўз-

ларимдан чиққандай туюлади. Бир маҳал еру қўкни ларзага солиб шундай қалдироқ гумбурладики, қоп-қора осмон тарс ёрилгандай бўлди, кетидан булутларни қайчилаб чақмоқ чақди. Қути ўчган бедов олдинги оёқларини тикка кўтариб осмонга сапчиганида, бир зумлик чақмоқ ёғдусида худди отнинг оёғи остида... тубсиз жарлик ўпқондай қорайиб ётганини кўриб қолдим. От ҳам буни вужуди билан сезганми, чақмоқ ёритган бир зумда кўриб қолдими, ишқилиб, орқа оёқларида тикка турганча нечукдир четроққа қайрилди. Мен унинг ёлларига ёпишганча, кўзими чирт юмиб... ҳалокатни кутар эдим... Йўқ, оламни ёритган бир зумлик чақмоқ бизни охирги лаҳзада қутқазди. Агар у бир лаҳза кечикканда бедов билан биз тубсиз жарлик қаърига учган бўлардик...

Маматнинг ҳалокати ҳам мен учун мана шундай чақмоқ бўлди. Мен жар ёқасида турган эдим, у чақмоқдай ёниб ўчи-ю, мен тубсиз ўпқонни кўриб, тирик қолдим. Жасорат изсиз йўқолмас экан. У биргина ялт этиб ёниб ўчса ҳам, шуъласи одамларнинг йўлини ёритар, гоҳо ўлимдан ҳам сақлаб қолар экан.

Мамат... у ҳали на сизни, на даврни, на Шўро ҳукуматини билар эди. Юрагида эзгу ўт бор эди холос. Ўша далда берди дадил ишларга, хатарли йўлларга ўша бошлаб чиқди. У сизга интилди. Мен эса...

Мен шундай замоннинг кишиисиманки, бир умр жамғарган бойлигимни бировга беминнат топширишим сира мумкин эмас эди. Аммо мен топширдим. Мен ўзгардим. Бунга оғир, шафқатсиз йўл билан, беомон қурбонлар воситаси билан келдим. Мен бунга сиздек бир ўсмирнинг қаҳрамонона ҳалокати орқали келдим. Жасорат унга унинг ўзи учун эмас, бошқалар учун керак эди.

Сергаплигимни айбга буюрманглар, болаларим, жар ёқасидан қайтган, қайта тирилиб, қайта инсон бўлган одамнинг бировларга айтадиган гапи кўп бўлар экан...

1981—1982-йиллар,

ИЛДИЗЛАР

Улар ёшлар уйи рўпарасидаги гавжум хиёбоннинг бетон йўлкасидан қўл ушлашиб келар эдилар. Баҳорнинг охирги кунларидан бири, осмон тииқ, нафас енгил, момотолининг қизғиши момиқ гуллари нафис атрини таратиб тегранади. Бу обод хиёбондан байрамдагидек ясанган ёшлар кўп ўтиб турса ҳам, мана шу жуфтга ҳамма бошқача эътибор ва ҳавас билан тикилиб қолар эди. Иккаласи ҳам баланд бўйли, қадди расо, хушбичим: қизнинг эгнида тўпиқдан келадиган узун оқ ҳарир кўйлак, кичкинагина кўк баҳмал нимча эса, ихчам сийнасини таранг тортиб турибди; йигит қимматбаҳо кулранг костюмда, сал кўтарилган пошналар бетон плитада «тўқ-тўқ» этади, қуюқ қора сочи янги модага мувофиқ елкасига тушиб, чиройли қайрилган.

Одам ёшлидаги бундай бахтли онларини ўша дамнинг ўзида унча англаб етмайди, уни кўпинча улгайгандагина қўмсаб эсламиз. Лекин булар бахтли эканликларини ҳам, бир-бирларига муносаб эканликларини ҳам, ҳамманинг ҳавасини келтираётгандикларини ҳам ҳозироқ яхши билар эдилар, чамаси. Бу уларнинг мағрур юришларидан, ошкора фаҳр ҳисси билан бир-бирларига қараб қўйишларидан, ёниб турган кўзлари-ю, чеҳраларидаги қувонч жилваларидан билиниб турар эди.

Офтобда кўп қиррали билур қадаҳдай товланиб кўринган Санъат саройи олдида сершовқин жойдан ўтар эканлар, танишлардан кимдир ишора қилиб кинога таклиф этди шекилли, йигит қизнинг юзига савол назари билан қаради. Қиз жилмайиб бош силкиганида, елкасида иккни ўрим сочи аста тўлғаниб қўйди: «йўқ».

Чиндан ҳам, улар ҳозир кинотеатрнинг қоронғи залига сифадиган эмас эдилар. Ҳаяжонли кайфиятларини атрофдагиларга ҳам юқтириб, бамайлихотир кенг проспектга чиқиб бордилар ва қўл ушлашганча машиналар орасидан югуриб, нариги тротуарга ўтдилар. Хайрлашиш пайти келди чоғи, бир-бирларига қараб тўхтаб қолдилар.

— Ажрашиб кетаверамизми, шундай куни-я, Муҳсина? Ҳеч бўлмаса, бир рюмкадан шампань...

— Вой, ана! — деди Муҳсина ҳазилакам ҳайрат билан кўзларини катта очиб.— Бунақада синовдан ўтолмай қоламиз-а.

Улар кула-кула яна қўл ушлашиб, янги кварталнинг торроқ кўчасига кириб кетдилар. Бу кўча камқатнов, иккенига ёш чинорлар экилган, нариги боши кўп қаватли оп-

пок биноларга бориб тақалар эди. Улар баланд овозда бе, малол чақчақлашиб, ўша бинолар томон юрдилар.

— Синоз муддати... алмисоқдан қолган янгилик! — деди йигит.— Синалмаган отнинг ёнидан ўтма, деган гап бор. Отни синайди, молни синайди, одамни синаш эса... айниқса севган кишиングни атай синаш... Бу — камситиш, хўрлашга ўхшаб кетади, ўлай агар!

— Кўрқаётган бўлманг яна, Марат ака? — деб чиройли кулди Мұҳсина.

— Ўзингиз ўйланг, севиш учун ошкора синаш... одамнинг иззат-нафсиға тегмайдими?

— Йўқ,— деди Мұҳсина узун, чиройли оёқларига ўзи ҳам суқ билан қараб, равон-равон одим ташларкан,— мен қаердадир ўқиганман: бир одамни чинакам севсанг, уни ҳар қадамда янгитдан кашф этаётгандай бўларкансан, янги-янги фазилатлари очилавераркан. Одам, умуман — сир. Севган кишинг эса — айниқса! Чексиз мўъжиза!

— Бу тўғри,— деди Марат,— мана, сиз менинг учун, синасам-синамасам, бари бир ажойиб мўъжизасиз! — Улар ушлашган қўлларини сиқиб қўйдилар.— Лекин бу бошқа нарса. Гап синов ҳақида. Синов... одамни худди тарозида тортиб олаётгандай... Кейин, бир ойлик синов билан иш битадими? Сиз бир умр синанг мени, Мұҳсина!

— Олдин бир ойлигидан эсон-омон ўтиб олинг!

Иккалари ҳам қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбордилар, рўпарадаги тўққиз қаватли бинолардан акс садо келди.

— Ўтаман, шону шараф билан ўтаман, Сина...— Марат севгилисининг бундай эркаловчи номини ўзи тўқиган, ёлғиз қолганларидагина шивирлаб айтар эди.— Шу бир ой ичиди фақат яхшилик, фақат яхшилик қилганим бўлсин. Намунали йигитча бўламан, сизни иззат-ҳурмат билан қўлимда кўтариб юриб ўтказаман бир ойни!

У ҳазиллашибми, чинакамигами, қизни қўлларига кўтариб олмоқчидай интилди.

— Вой ўлай, одамлар нима дейди! — деб қиз шўхлик билан ўзини олиб қочди. Улар яна роҳат қилиб кулдилар.

— Сиз жуда хийлагарсиз! Бир ой иззат-ҳурмат... ҳа, кейин-чи?

Марат бирдан жиддий тортди:

— Ана, кўрдингизми?! Ким, қаердан олиб белгилабди синов муддатини? Балки бир ой эмас, бир йил керакдир, балки ўн йил керак бўлар? Умуман, бемаъни гап — синов!

Мұҳсина тўрсиқ лабларини чўччайтирди — қаттиқ ётироz билдиromoқчи эди, йигит терак соясига келиб қолганларидан фойдаланиб, уни қучиб олди.

— Синаш эмас, севиш керак!..— деди шивирлаб.

Қиз унинг бағридан юлқиниб чиқди-ю, лекин бўшашиб, паришонроқ бўлиб қолганини ўзи ҳам пайқади; тўққиз қаватли бинонинг подъездида лифт ёпилиши билан эса яна ўзини йигитнинг бағрида кўргач, унинг эҳтиросли бўсасига ёниқ лаблари билан жавоб қилди, тийиб юрган ҳисснётларига биринчи марта эрк берди.

Мана, бешинчи қават ҳам... бир бўсалик йўл экан...

Маратнинг бир хонали уйи деярли бўш: рулонлар, ўралган ватман ва тахта-тахта қофозлар билан тўла очиқ шкаф, дераза томонга қийшайтириб қўйилган чизмакашлик столию, бир янги дивандан бўлак ҳеч нарса йўқ.

— ...бирор йўғида... ўғирлик экан-да. Иккинчи бундай қилманг, Марат ака,— деди қиз ҳали ҳам юз-кўзини қаёқ-қа яширишни билмай, жиддий зарда билан. Диванга ўтигандарига Маратнинг уни энди кўраётгандай тикилишини кўриб, чўчиброқ яна такрорлади:

— Иккинчи бундай қилманг. Синовимиз энди бошланяпти.

— Шу биринчи кунни нима биландир нишонлаш керак деб ўйладим, бўлмаса эсда қолмайди, кечиринг, Мұҳсина.

Жимлик чўқди. Чиндан ҳам тарихий кун. Улар энди бир-бирларига ҳар қачонгидан ҳам кўра яқинроқ... Лекин бу жимлик...

— Чой қўяйми? — деди қиз сапчиб туриб. Бирдан ҳаммасини кечиргандай очилиб кетди.

— Кофе бор.

Мұҳсина ошхонага ўтди. Бу уй унга унча-мунча таниш. Марат билан энди танишганларида унинг илтимоси билан келиб, конкурсли бир лойиҳасини оқقا кўчириб берган эди. Ўшанда ҳам шу кухняда чой дамлаб, бирга ичган эдилар. Кейинроқ қандайдир баҳона билан яна бир кириб, иккигина минут ёлғиз қолишган эди. Мұҳсина келгандага Марат негадир доим қаттиқ ҳаяжонланади, қувонганидан шу бўм-бўш кенг уйда ҳам нимагадир қоқинади, нимадир қилмоқчи бўлади-ю, бесўнақай ҳаракат билан албатта бир нарсани афдаради ёки синдиради. Ҳозир у катта хонада дераза пардаларини очяпти. Мұҳсина уни кўрмаса ҳам, шошқалоқлигини сезиб турибди. «Шу тонда гулдонни тушириб чилпарчин қилади», дея ўйлаб, пиқ этиб ҳовучига кулиб қўйди.

Йўқ, Марат бу гал ҳеч нарсани синдирамади. Мұҳсина кофе қайнатиб чиққанида чизмакашлик столига оқ қофоз ёйилган, икки бўлак торт билан иккита фужер қўйилган, уй эгаси шампань шишасини очишга уринар эди. Мұҳсина кофе билан чашка ва ликобчаларни столга қўйибօқ, бармоқларини тишлади.

— Нима бўлди? — деди Марат ҳовдиқиб.

— Қўлимни куйдириб олдим...

Марат дарров келиб унинг бармоқларини лабига босди, пуллади, яна лабига босди.

— Мен янги лойиҳаларимда шу кухняю плиталарни йўқ даражага келтироқчиман! — деди у қизни стол ёнига ўтқазиб. Ишчанлик билан, кўпиртириб шампань қуя бошлади.

— Қандай?

— Шундай. Одам корхонада ишлайдими — бас. Уйда ҳам ишламасин-да энди. Ҳозирги одамлар ижтимоий фаол, доим банд, иш билан яшайди, уйга дам олгани, ухлагани келади, холос.

— Кухнисиз...

— Кухнисиз уйнинг ҳавоси мусаффо, уй эгаси ортиқча жиз-биз, ҳид, ис, лаш-лушу ташвишлардан холи бўлади. Шундоққина пастда ресторон, ошхона, кафе... Уларни чиройли қилиб нега қуриб қўйибди?

— Уйники бошка-да...

— Ўша ерда ҳам уйникидай қилиб тайёрлаш керак! Шу ҳам муаммоли?

— Оила, болалар... — қиз ерга қаради.

— Гап келажак лойиҳалари ҳақида. Бориб-бориб оиласларда болалар... камаяди. Статистика шуни кўрсатяпти. Замонавий тенденция шунаقا. Мен лойиҳаларимда турмушдаги асосий тенденцияларни, айниқса, техноэволюцияни кўзда тутишман, Мұҳсина. Қани, ичайлик,

Фужерларга қўйилган шампаннинг дами чиқиб кетяпти. Мұҳсина ушлаб қўяди-ю, фикри-бўлинниб яна ичмайди.

— Тенденция деганингиз ўз йўлига, баъзан камчиликлар ўсишларнинг давомидан иборат бўлади. Мен, масалан, оиласда болаларнинг кўп бўлишини истайман... — деди у. Деди-ю, қизаринқираб кўзини пастга олди. Марат унинг стол устидаги қўлини ушлаб, кулди:

— Сиз ўзингиз боласиз, кичкинам...

— Ҳазилга олманг, жиддий гапирияпман. Мен уй ишидан ҳам қўрқмайман, ҳозир аёлларнинг рўзғор тутиши осон бўлиб қолган, машина...

— Ҳа, бундан эллик йил аввал буюк Корбюзье айтган: келажакда уй тирикчилик машинасига айланади. Мана, унинг айтгани келди: ҳозир оддийгина хонадонда ҳам камида йигирма хил мотору агрегат ишлайяпти — кир юғиҷ, чанг юғиҷ, ҳаво тозалайдиган, уй совутадиган, соч қутиладиган, кофе майдалайдиган, ахлат шиббалайдиган, майса тарашлайдиган, соқол оладиган, шарбат сиқадиган, овоз кучайтирадиган машиналар, холодильник, телевизор, радиоприёмник, магнитофон, электр дазмол, электропли-

та... Кичик ЭҲМ ўрнатилган электроплита бир юз йигри-
ма хил овқат тайёрлаш программасини қабул қила олади.
Терморегуляторли това ҳозир сотиляпти...

Осон бўлиб қолган, дейсиз. Буларни сотиб олиш, жой-
лаш, бошқариш, ремонт қилиш осон эканми! Уй бекаси
эмас, доимий ўсиб, мураккаблашиб борадиган бу техноло-
гияни эгаллаган инженер бўлишингиз керак. Бу машина-
ларнинг техноэволюцияси қўл-оёғингизни чамбарчас бор-
лаб қўяди. Бунинг устига, булар бари буюм ахир. Ҳар бир
буюмга жой керак, буюмга қарашиб, уни асраш, оҳ-ҳо-о...
Одам ўзига қулайлик яратаман деб, буюмга қарам бўлиб
қолади.

— Нима қилиш керак?

— Ҳаётнинг ўзи кўрсатяпти нима қилиш кераклигини.
Уйларни иситиш марказлашди — печка-танчадан қутилдик.
Уйларни ёритиш, газ, бошқа коммуникациялар марказлаш-
ди — яна қанча ортиқча лаш-лушдан холи бўлдик. «Мой-
додир»ни болалигимизда ўқиган эдик. Эсингиздами? Қани
ўша «ичкари хонадан лапанглаб» чиқиб келадиган қўупол
«Мойдодир»? Унинг деворга кириб кетганини сиз билан
биз сезмай ҳам қолибмиз! Бундан буён ҳам шундай бўла-
ди. Мана, телевизор. Жиҳоз сифатида у бизга керакми?
Иўқ. Бизга унинг инфомрацияси керак. Қелажакда девор-
да унинг экрани қолади. Мана, холодильник. Бизга унинг
бир ярим метрлик гавдаси эмас, совуғи керак, шундайми?
Келажакда совутиш агрегати марказлашади, токчада фа-
қат бизга керак даражадаги температураси қолади. Уй-
ларни бўғиб турадиган барча жиҳоз ва ташвишлар май-
ший хизмат комбинатларига кўчади.

— Китоб...

— Катта кутубхонага китоб буюрасиз, унинг варакла-
ри истаган вақтингизда уйдаги экранингизда акс этади. Уй-
да буюм эмас, пульт тумачалир... тушуняпсизми? Энди-
ликда янги лойиҳалар мана шу йўналишларда ишланниши
керак, мен бунга аминман!

Муҳсина унинг қалин қошларини чимириб, берилиб га-
пиришига маҳлиё эди. Бир оз ўйлаб туриб, деди:

— Шундай экан. Марат ака, нима учун лойиҳаларини-
гизнинг душманлари кўп? Улардан нолиганинг нолигац,
ҳар мажлисда сизнинг жанжалингиз...

— Янгилик ҳеч қачон дарров тушунилмайди.

— Мана, мен ҳам тушунмаяпман. Сезяпманки, сиз айт-
ган уйлардан... фаришта қочади.

Марат қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Яна бир душман! — фужерни қўлига олиб тағин кул-
ди у.—Ҳамма душманларим сиздек бўлсин, олинг, Муҳса-

нат— у ичинб юбордй. Қиз ҳам лабига теккизиб, қўйиб қўйди. У негадир безовтә, эътирози кўпу, топиб айттолмаётганга ўжшар эди. «Фаришта»... чиндан ҳам, кулгили далил. Марат эса ўз фикрларидан рафбатланиб, гапида давом этди:

— Агар шу сафар атиги битта экспериментал микрорайоним лойиҳаси кўргазмага қабул қилинса, душманларим икки баробар камаяди! Бироқ комиссияда ҳар хил одамлар бор, Мұхсина...

— Яланғоч уйларда туришни истамаганларми?

— Яланғоч уй?

— Яланғоч ва совуқ.

— Мұхсина, илиқлиқ буюму машинада эмас, илиқлиқ қўёш нурида, жоним. Менинг уйларим тўла қўёш бўлади! Қўёш ва ҳаво! Келажак уйлари бу. Уларда одамни қарам қилиб қўядиган эмас, одамга хизмат қиласдиган ихчам ва қулай жиҳозларгина қолади. Одат бўлиб кетган нарсалардан воз кеча билиш керак. Биз ҳаммамиз негадир оёғимиздаги кишанларни яхши кўрамиз.

— Уйга фақат ухлагани келадиган одамлар бориб-бориб оиласи ҳам, хусусий ҳаётни ҳам, ҳис-туйғуларни ҳам кишангачиқаришмасмикин?..

Марат ўрнидан туриб, қизга яқинроқ келди.

— Жонгинам,— деди аста Мұхсинани доим таслим эта-диган қуюқ, ширали овози билан. Мұхсина ҳам ўрнидан турди.— Сизга аталган ҳис-туйғуларим кишан бўладиган бўлса, мен уларни бир умр судраб юришта тайёрман. Лекин... Сизга абадий муҳаббат ваъда қилган кишига бу гапнингиз... ўринли эмас. Ҳис-туйғу эса...— у қизни бағрига тортиб, соchlари билан бўйинларини қитиқлади, лаблари билан ёнокларини, лабларини қидирди. Мұхсина юзини пастга яшириб, бошини аста унинг кўксига қўйди. Шу ҳолатда анча турдилар. Қиз соchlарининг атридан меҳри товланган Марат шундай куни азиз меҳмони билан «ўринсиз мавзуда ўринсиз гап» очгағига узр сўради.

— Гап унда эмас, сиз лойиҳангизни бари бир ҳар қарерда ҳимоя қилишингиз керак...— деди Мұхсина.— Аксинча, мен сизга қўпол гапирдим, кечирасаниз. Лекин ҳалигиндай лойиҳаларингиз менга тушса, олмайман, бошқа қизлар кўчирсан,— юзини кўтариб кулиб қаради у.— Мени кузатиб қўясизми?

Икки кундан кейин чертёж залининг жимжит йўлагида телефон жиринглади.

— Мұхсина! — деб қичқирди навбатчи аёл.

Чизмачи қизларнинг ҳаммаси бирдан қайрилиб қаради: эрталабдан Мұхсинани ҳеч ким телефонга чақирмас эди,

німа гап? Мұхсінаның үзи ҳам ҳайрон — Марат унга ғақат ишдан кейин телефон қылар: «Софиниши ҳам сира биласиэми?», «Кечқурун німа ишлар қиласиз?», «Қозатиб қүядиган борми?» каби ҳазіл-хузил билан ҳол-ақвөл сүраб қүяр эди. Бу әрталабки құнғироқ кимдан бўлди?

Борса — Марат экан. Овози қандайдир бошқача, нотаниш туюлди. Худди жуда узоқдан гапираётгандек.

— Німа гап? Институтдан гапиряпсизми? — Мұхсінаның күнглига негадир «лойиҳасига бир німа бўлган» деган фикр келиб кетди. Марат ишхонасига бундай барвақт келмасди.— Тинчликми?

— Тинчлик. Қишлоққа бориб келишим керак. Мирзачўлга! — деди Марат яна узоқлардан қичқиргандай.— Аям чақирибидалар, тоблари йўқ экан.— Марат фарғонача одатга кўра онасини «ая» дер эди.

— Німа бўлибди?

— Қаттиқроқ ётганмишлар, бормасам бўлмайди.

Трубкада анчагача жимлик давом этди.

— Менга қаранг, Марат, ака, мен ҳам бораман сиз билан,— деди Мұхсина,— қачон кетасиз?

— Йўғ-е, мен тезда қайтаман. Биласиз-ку, комиссия ишлайпти, мен шу ерда бўлмасам бўлмайди.

— Йўқ, мен бораман.

— Жинни бўлманг, ишдан ким жавоб беради сизга, ундан кейин...

— Сиз ўзингизда бўлинг, мен ҳозир етиб бораман, телефонда битмайдиган гапга ўхшайди.

У трубкани қўйди-ю, шошқалоқлиги билан чертёж залидаги синчков дугоналарини ҳайратда қолдириб, сумкасини қўлтиқлаганча югуриб чиқиб кетди.

Лойиҳачилик институти шундоққина муюшда эди. Мұхсина кўчага ҳам чиқмай, ҳовлини кесиб ўтиб, хизматчилар юрадиган ички подъезддан кирди-да, зинадан учинчи қаватга югуриб чиқди. Қизил пояндоз тўшалган коридорлар бўм-бўш, илмий ходимлар ишга кечроқ келишади, Маратнинг эшиги эса очиқ. Мұхсінани оёқ товушидан таниб, пешвоз чиқди. У безовта ва паришонроқ. Мұхсина уни сочи таралмаган, галстуксиз, бундай «хонаки» холатда илгари учратмаганмиди, ўзини йўқотган ёш йигитчадай кўриниб кетди кўзига.

— Німа гап? — деди Мұхсина ҳам ташвиш билан.

— Билмадим, лекин сиз «бораман»ингизни қўйинг, мен тезда қайтаман.

— Тезда қайтолмасангиз-чи?

— Мен бугун кетаман, соат иккидаги экспрессда, сиз эса ишдасиз.

— Мен ҳозир бориб, ўз ҳисобимдан жавоб оламан, бир ҳафта етадими?

— Бу ортиқча ташвиш кимга керак, Мұхсина?

— Баҳона билан мени ойнгизга күрсатасиз. Еңсам, тузалиб кетадилар.

Марат шу ножұя ҳолатда кулиб юборишига сал қолди, лекин қараса, қызы жуда ҳам жиддий гапирыпти.

— Сиз албатта ёқасиз, Мұхсина.

— Бүпти-да, ана шунда тузалиб кетадилар.

— Бироқ «күрсатгани» олиб бориш... Буюмни күрсатадилар...

— Майли, мен буюм бўлай, мол бўлай... Қани бундай ўтириинг-чи,— деди Мұхсина ўзи юмшоқ креслога чўкиб,— архитекторнинг шундай чиройли кабинетида тикка туриб гаплашмайлик. Гап ота-онага кўриниш бериш ҳақида кетяпти. Боболардан қолган удум, Марат ака.

— Ҳа, кўҳна урф. Зарур эканми? Эски вақтда зарур эди: хонадон бир, қозон-товоқ бир, тирикчилик бирга. Ҳовир энди... сиз билан мен бирга яшаймиз, шуниси мұхим.

— Бир хонадонда яшамасак ҳам, бегона бўлмаймиз, ку. Ота-она боласини умид билан, азоб билан катта қиласди. Оқибатда эса, бегонадай... Үзингизни ота ўрнига қўйиб кўринг.

— Менинг онам ёлғиз, биласиз...

— Демак, у киши сизга ҳам ота, ҳам она. Шундай бўлгандан кейин...

— Очиги, ўша сиз айтгандай, олдиндан кўриниш берганларни ҳам биламиз. Ҳамма гап ёшларнинг ўзига боғлиқ, қанча мустақил бўлсалар, иш шунча пишиқ. Ота-она га боғлиқ эканми? Олтмиш фойиз ажрашганлар қайнона-келин жанжали туфайли. Үзингиз ҳам айтган эдингиз, ҳов чизмачи дугонангиз... Умидамиди?.. Эри «ё онангни дейсан ё мени» деб кеткизворган экан-ку. Кўриниш берган билак, баъзилар бари бир бегонадан баттар бўлади.

— Менга қолса,— деди Мұхсина ўйчанлик билан стол таҳтасидан ниманидир тирноқлаб,— менга қолса, қайнона-сига рўйхуш бермаган келин ўз онасига ҳам муносиб эмас.

Марат бу босиқ гапга дарров жавоб қайтаролмай, қизнинг қўлини кафтига олиб, ўйлаб қолди.

— Ҳар ҳолда...— деди кейин,— муҳаббат, тотувлик аввало икки севишганинг ўртасида бўладиган гап. Учинчи киши ким бўлса ҳам бегона.

— Биз она ҳақида гапирыпмиз, Марат ака. Мени бормагин деяпсиз... Шуми?

— Жуда ҳам шарт бўлса...

— Мана, меникилар билан танишмиз,— дея севиниб,

юмшаб давом этди Мұхсина.— Қандай яхши. Уларнинг юзидаги ишончни, мамнунликни күрдингиз. Доим баҳт-саодат тилашади, ҳар күрганда қувониб дуо қилишади. Оқ фотиҳа бердилар. Бунда қандайдир эзгулик бор.

— Наҳотки дуога ишонсангиз? — деб кулди Марат.— Дуо-ю фотиҳа билан баҳтли бўладиган бўлса — сҳҳо!

— Тўғри, балки бунга боғлиқ эмасдир-ку, лекин ҳар ҳолда, кўнгил...

Маратни ҳамиша тўлқинлантирадиган бу овоз қандайдир сирли, уни доим мана шундай муросага келтирас эди. Йигит бир талпиниб ўрнидан турди-ю, лекин қизни қучишидан ўзини тийди — ҳар қалай, идора жой.

— Вой соддагинам-эй,— деди қизнинг тубсиз чашмадай сеҳрли кўзларига қараб,— майли, боринг, отланаколинг, кетамиз.

Қиз очилиб, чехраси чараклаб кетди.

Эшик кесакисига суюниб қолган Марат шивирлар эди:

— Шириним...

Совхоз шаҳарчасининг клуб майдонидан кириладиган халта кўчада кўк эшикни Марат узоқдан таниди. Дарвона заҳонада уларни қизил «Запорожец» билан овора бўлиб ётган кенг ёноқли хипча йигит қувончили сурон билан кутуб олди.

— Марат ака! — деб қичқирди у қўлидаги мойли латтани ташлаб қулоч ёзаркан.— Ҳой, ким бор? Марат ака! Марат акам келиб қолдилар! Ҳой... — акасининг ёнида нотаниш қизни кўриб босиққина саломлашди-да, ёш боладай қизариб, меҳмоннинг костюмига доғ юқтирамадимми дегандай бир оз эсанкираб тургач, яна «Ҳой!» деб қичқирганча ҳовли томон югурди. Марат уни:

— Латиф, Латиф, менга қара! — деб чақирса ҳам, йигитча буни эшифтади.

Ҳовли жуда кенг, саришта, боғдай серсоя, обод эди. Қўча томонда баланд пойдеворга қурилган айвонли уйдан ташқари, ўнг қўлда ҳам қатор эшиклар, ундан џари — омбор, ўчоқбоши, қазноқ, кўмирхона, оғил. Этакда эса яна безатиғлик янги уй, кичкина ойнавонли айвони билан. Ўртадаги катта сўри атрофига гулу райҳон экилган, ариқ бўйларида қовжираб тўкилган олма гули ер билан битта бўлиб ётибди. Мұхсина қошларини чимириб, тикилиб қолди: бу жойлар азал-азалдан бордай, қадимий қишлоқ ҳовлиларига ўхшайди, Мирзачўлда бундай катта, тегли хона-донлар қачон пайдо бўлиб улгурди?

Бироқ ҳовлида ғалати жимлик ҳукмрон эди. Латифнинг қувончили сурони ҳам унчалик кор қилмади шекилли, оғ

тиқча жөнланиш бўлгани йўқ. Мұҳсина ҳижолатда тугун-часиши қаёққа қўйишини билмай, нуқул ўзини Маратнинг соясига оларди. Йўл бўйи «Унинг яқинларига қандай кўринаман, нима дейман, ўзимни қандай тутишим керак?» деган ўйлар билан бўлиб, борадиган ҳовлисида оғир касал борлигини хаёлидан чиқараётган экан. Ҳозирги жимлик, ўйлаган ўйларини аллақаёққа учирив юборди.

Фиштин йўлакда Марат бирдан «Тоға!» дея олдинга интилди. Сўри томондан чаккаларига оқ тушган, чақмоқ мўйловли, кўйлак устидан энли камар тортиб, эски этик кийган, чап қўли протезли, лекин ирғайдек чайир, бақувват одам чиқиб келди. Марат билан босиққина қучоқлашиб, ёнидаги зебо қиз билан аста бош эгиб омонлашди-да, ичкарига бошлади.

— Қани, қани, зап келибсизлар-да. Савоб иш бўлибди келганингиз, Маратвой. Аячам йўқламайдилару, кўз тикканларини сезамиз. Қани, қизим, дадилроқ босаверинг.

Улар қозиқчаларга боғлаб кўтарилиган эртаки помидор жўяклари бўйлаб бориб, насосли водопровод ёнида тўхтадилар. Тоға насос дастасини босиб, шариллатиб сув тортид. Елкасига гулдор сочиқ ташлаб айвондан тушган юм-юмалоқ, семиз аёл — тоғанинг хотини — ёшларнинг кифтига қоқиб, қувониб омонлашди.

— Ёшарив кетибсиз, Файзинисо келинойи! — деди Марат, сал шўртакроқ артезиан сувини сачратиб ювинаркан. Ҳазиломуз гапни унча қувватлашмади. Файзинисо келинойи ҳам ҳол-аҳвол сўраб, шаҳарларни жиндак суриштиргандан кейин, ўзоқ томонга ўтиб кетди.

Йўл чангини ювиб, артинишгач, тоға катта уйнинг айвони томонга йўл кўрсатди:

— Аввал аянгизнинг дуоларини олайлик.

Катта-катта деразалари айвон томонга қараган ёруғ хона жуда саришта (Файзинисо келинойи шу уйдан кечикиб чиқди), ёнидаги каравотда ётган бемор ҳам хабардор қилинган экан чофи, боши оқ ёстиқлар билан кўтарилиган, интизор кўзлари ёшланган эди. Девордаги қизил чаман гул палак олдида оппоқ чойшаблар, онанинг оқ оралаган сочлари, кўпдан бўён кун юзини кўрмаган рангпар чеҳраси айниқса, янги келганларга оғир таъсир қилди. Марат беморнинг бошига бориб тиз чўкди, онанинг заиф қўлларини олиб юзига боғди. Унинг ёнида тоға турарди, Файзинисо келинойи билан Мұҳсина — пойгакроқда. Улар она-боланинг кўришишига ҳурмат билдириб, курсиларга ҳам ўтирамай, узоқ жим қолдилар. Фарзанд нафасига қонган она бир манзилга етгандай қўз юмиб ором олди, кейин ўғлининг дийдорига яна бир тикилиб, қайта кўзини юмди.

— Баракалла, болам, келибсан, тан-жонинг омонми? Уртөқларинг, ишинг... Шаҳар қураман деган эдинг; қурднингми?..

Марат маъюс кулимсиради-да, шаҳардаги ишларидан тирикчилигидан қисқа гапириб, сўради:

— Аяжон, қаерингиз оғрияпти, юрагингизми?

— Кексалик, болам. Юрак оғримаса, бошқаси оғририди. Биз қарияларнинг иши шунақа, ҳечқиси йўқ... Ўзингдан гапир.

Мұхсина Марат учун ҳижолат тортиб, қўрқиб турган эди. «Касал бўлмасам, келиб хабар ҳам олмайсан» дея дашном беришини, учрашув, терговлар, изоҳлар, важлар билан дилхираликка айланишини кутган эди. Йўқ, она ҳеч қандай таъналар қилмади. Қайтага, уни деб одамлар келиб турганига, ҳатто узоқлардан ҳам кимдир йўқлаб келганига хижолат тортгандай, уйда тикка турганларга ожиз бир назар билан қаради.

— Айтгандай... ая,— Марат Мұхсинанинг ёнига бориб, уни олдинроққа етаклади,— мана, Мұхсина... бизнинг институтнинг чизмакашлик корхонасида ишлайди. Биз... ЗАГСга ариза берганмиз.

Тоға билан Файзинисо келинойи бунинг шундай эканлигини ҳалиеқ тахминлашган эди. Она эса бу хабардан ҳаяжонланиб, бир оз қўрқитди: дард тутган пайтларида гидек кўзини юмаркан, қовоқлари ўта сарғайиб кўринди. Бирпастдан кейингина дармонсиз қўлларини қиз томон ёйиб, бутун ҳаётини кутгандай интизор талпинди. Марат Мұхсинани туртди. Мұхсина ҳам юбкасининг еллигичдай этакларини ёйиб каравот олдидা тиз чўқди-да, онага кифтини тутди, бўртиб турган иссиқ лабларини юзига текизди. Онанинг унга тикилган кўзлари ёшга тўлди. Унинг юзкўзи ҳам, товуши ҳам Маратниги шу қадар ўхшар эдичи, Мұхсинага худди эски қадрдондай туюлди.

— Бир-бирларингга ёққан бўлсанглар, мингдан-минг розиман, болам, қўша қаринглар... Бу кунларга етказганига шукур.

Бўлғуси келин тоға билан Файзинисо келинойига ҳам ёқди: қадди зебогина эмас, одобли, оқила ҳам экан. Унинг меҳр тафти билан беморга ҳам жиндек ранг юргургандай бўлди, она ҳақиқатан ҳам баҳтиёр эди, чамаси, фақат қувончини изҳор этишга қурби етмаяпти. Ширин туйғулари билан иссиққина бўлиб, анчагача жим ётди. Шундан кейингина, соғ вақтларида гидек, анча тетик товуш билан:

— Файзинисо, меҳмонларга ош осдингизми, ўзингиз қа-ранг уларга, яхши дам олишсин...— дея, ҳаммага жавоб

берди. Охирроқда ҳолган тоға унинг кўрпасини тузатаркан, пастроқ овозда:

— Ана энди опоқ бўлиб кетасиз, аяча, келин муборак, во! — дея, соғ қўлининг бош бармоғини кўрсатиб, опасига солдатча шўхлик қилиб чиқиб кетди.

Она чиндан ҳам кейинги вақтларда ҳеч қачон ўзини бундай енгил сезгани йўқ эди. Толиқдими, негадир ёлиз қолгиси келди. Ширин хаёлларнинг опоқ парқу ёстиқларида сузиб кетаётгандай, роҳатдан бўшашиб, уйқуга кетди.

Ташқаридаги қоронғи тушган, дам еган ош ҳиди анқир эди. Учоқбошидан Латифнинг товуши келди:

— Чорпояга жой қилақолинг, дада.

Тоға сўри тепасидаги чироқни ёққанида маълум бўлдики, Файзинисо келиноЯи аллақачон сўрига янги кўрпа-чалар ташлаб, дастурхонни эртаки гилосу қулупнайлар билан чўғдай безатиб қўйган экан, беташвиш пайтлар бўлганда, роса очилиб чақчақлашадиган оқшом эди-ю, ҳозир... Афсус, ўшандай пайтларнинг қадрига етмаймиз. Марат болалигини, дадаси барҳаёт йилларини эслади. Армиядан янги қайтган тоғаси шўх, ҳали хипчагина келинчак Файзинисонинг қўлида Латиф, рўзгорни измига олган «аяча» ошни ҳамиша ҳафсала билан ўзи дамлар, эркаклар ночоргина ҳовлидаги мана шу сўрида «қиттак-қиттак» қилишиб, ярим кечгача иноқ гурунглар бўлғувчи эди. Энди у пайтлар қайтиб келмайди. Хонадоннинг оғирини енгил қилиб турган аяжони бу аҳволда... Ҳовлиниңг файзи қочгандай нимадир етишмай турибди...

Латифнинг катта лаганда кўтариб келган зарчавали оши сўрида буғланиб анча турди, эркаклар руҳсизгина бир-бирларини қистаб, чиқиб ўтиришгандан кейин ҳам Латифнинг овозидан бўлак сас чиқмади. Латиф «меҳмон опасини дастурхонга қистар эди. Файзинисо келиноЙи ичкаридан чиқмагани учун, Мұҳсина даврага қовушолмайроқ турди. Кейин эса:

— Мен... ичкарига кирай,— деб илтимос қилди. Гапсўзи оғирлиги ёкиб қолган бемор она кўз ўнгидан кетмас эди.

— Ҳозир ухляяптилар, нима қиласиз...— деб Марат эътиroz билдирган эди, тоға қиз боланинг кўнглини тушуниди:

— Ўйқулари қуш уйқу. Қиринг, майли, келиноЙингиз ўша ерда, кирақолинг сиз ҳам, қизим.

Уларга ошни ичкарига беришди.

Сўрида эса гурунг юришмай, ош ҳам совиб, ахир гап барни бир ўша кутилган кўнгилсиз мавзуга бориб тақалди.

— Докторлар нима деяпти? — сўради Марат.

Тоға негадир индамади. Латиф шунча қувониб дамлаган оши увол бўлаётганига алам қилиб, иштаҳасиз бўлса ҳам ўртадаги тогора билан овора эди: дам гўштни майдалайди, дам устихонни ликопчага олиб, меҳмон томон суради.

— Касалхонага ётсалар, балки тезроқ тузалар эдилар,— деди яна Марат. Унга овқат татимади. Онасини бу қадар ночор алфозда деб ўйламаган эди, гарангсиброқ қолди.

— Ётдилар... узоқ ётдилар касалхонада,— деди тоға.— Касалхонамиз яхши, янги, ёруғ. Аммо зерикдилар, уйга олиб кетинг деб туриб олдилар.

— Докторлар...

— Докторлар ҳам кўнишиди.

— Нимага?

— Уйда даволанишларига.

— Вақти-вақти билан яна ётқизилса... врачлар назоратида, ҳар тугур...

— Кўп уёқ-буёққа уринтириб юришнинг ҳосияти йўқ экан, юрак...

Марат назарида тоға нимадир яширяпти, ниманидир билади-ю, очиқ айтгиси йўқ, индамайди, айлантиради.

— Улар нима дейишяпти ахир? — яна сўради Марат.

Тоға, бу саволга нуқул чап бераётгани ўзига ҳам аён бўлиб қолгач:

— Улар... улар ҳеч нима дейишмаяпти,— деди. Оҳангига қараб бу жавобнинг маъноси чуқурроқ эканини пайқаш мумкин эди.— Эркакча гап мана шу, ўғлим. Ноумид шайтон, умид билан яшаб турибмиз. Қани, ошга қаранг.

Улар онда-сонда ошга қўл узатиб, сўнинкина суҳбатлашишар экан, кўнгилсиз мавзудан четга чиқишга уринишар, лекин шаҳар тирикчилиги, у-бу ҳақда яккам-дуккам гапдан кейин турунг яна тўхтаб қолар, ўрганилмаган жойнинг тунги жимлиги Маратга аллақандай ёт туюлар, тепадаги катта лампанинг зириллаши юрагини сиқар эди. Шунча йиллардан бери энди учрашиб турган қон-қардошларнинг айтгани гап тополмай бир-бирларига тикилиб ўтириши ўзларига ҳам ноқулай, турган-битгани азоб эди. Латиф тоқатсизланиб, туриб чой дамлаб келди. Чойдан кейин сўридагилар шу ернинг ўзига жой қилиб, ётиб қолишиди, ичкаридагилар — ичкарида. Кечаси билан гап бўлгани йўқ, эҳтимол — уйқу ҳам.

Эрталаб Марат юз-қўлинин чайибоқ, онасининг олдига шошли.

Аёллар ухлашмаганми, нима бало, худди кечагидай гу-

РУНГЛАШИБ ЎТИРИШАР, БЕМОРНИНГ ЧЕХРАСИ ТИНИК, ЛАНГ ОЧИК
ДЕРАЗАДАН АЙВОН ЎСТУНИГА ОСИЛГАН ТЎРҚОВОҲДАГИ БЕДАНА-
НИНГ ЧАҚ-ЧАҚИ ЯНГРАБ ЭШИТИЛАР ЭДИ.

— Кел, айланай болам, яхши дам олиб олдингми? — деди онаси тетик овоз билан.

— Қуллуқ. Ўзингиз тузукмисиз, ая? — Марат каравот ёнидаги курсига ўтириди. Файзинисо келинойи «вой ўлай, кун кўтарилиб қолибди, тоғангизни ишга кузатиб қўяй» деб, ишчан қиёфада чиқиб кетди.

— Хўп яхши гаплашиб ўтиридик, болам, меҳмон қизимга уйқу бермадиму, жуда ёзилдим аммо,— деди она андижон шевасида,— сенинг ҳам қулоғинг зап қизигандир.

Марат билан Мұҳсинанинг кўзлари тўқнашди: йигитнинг қарашидаги илиқ миннатдорликни пайқаган қиз кўзларини аста қўйига олди.

— Сени шу кеча жуда соғиндим, болам. Илгарилари ундан эмасдим... Оқшом кўрдиму, келбатинг кечаси билан кўз ўнгимда турди... Мана, Мұҳсина қизим ишларингни қувониб гапириб берди, энди унинг кўзи билан кўр-япман сени...

— Кўп гапиряпсиз, аяжон, чарчаб қолманг тағин,— деди Мұҳсина ораларига райҳон қистирилган ёстиқларни тузатиб.

— «Аяжон» деган тилларингга жоним тасаддуқ...— деди она унинг қўлини ушлаб.— Қизим менга жуда маъқул бўлди, айланай болам, худоё бахтиларингни тугал берсин.

— Ая, чиндан ҳам сиз бугун кўпроқ гапиряпсиз, дорингизни ичдингизми? — деди Марат гапга чап бермоқчи бўлиб.

— Сизларнинг баҳт-толеңгизни кўриш бизга энг яхши дори, болам. Мана, келдинглар, туппа-тузук бўлиб қолдим. Энди анави Латифнинг ҳам иши бир ёқлик бўлса эди... Файзинисо ҳам ичига ютиб юрибди-ю, куйиб адо бўлди шўрлик.

— Латиф? Латифга нима бўлган?

— Сизларга айтишмабди-да, бундан чиқди...— деди бемор кўзини четга олиб. Бир оз нафас роствлади.— Нима бўлганини ўзим ҳам билмайман. Қичкина тўй қилиб, уйлаб қўйган эдик.

— Латифни-я? Қачон? — ҳайрон бўлди Марат.

— Тўрт ой бўлди. Ўзи хоҳлаб олган эди...

— Кеткизиворди. Эртасига ёқ.

— Хўш?

— Нимага ахир? Емон қиз эканми?

— Лоладеккина қиз эди, ана у пастдаги янги совхоздан,

— О, Латиф тушмагур-э, индамайди-я! Тўйга айтмагани майли, кечадан бери индамагани-чи,вой, писмиқ! — деб сонига урди Марат.

— Бизларга ҳам гапирмайди. Ҳайдади-қўйди, вассалом! Бу қанақаси, болам? Ўзинг бир акалик қилиб, қўйнига қўл солиб кўр, балки сенинг маслаҳатингга кўнар, йўл топарсизлар, бош кўтаролмай қолдик-ку!

— Бизнинг жиян шунаقا сирли шахс дeng ҳали? — Марат кулди.— О, писмиғ-е! Албатта гаплашиш керак у билан. Ҳамманинг кўзига кул пуркаб юраверадими. Сиз бу аҳволда бўлсангиз. Айтгандай, отаси-чи, тоғам?

— Отаси — солдат. Гапирганга шартта жавобини бериб кетаверади. Қелин туширган биз хотин-халажга қийин. Гаплаш, болам, уканг бўлади, йўлга сол...

— Ҳаммаси ўрнига тушади, хотиржам бўлинг,— деди Марат қўлларини бир-бирига ишқалаб ўрнидан тураркан.

У онанинг топширигини бажариб, унинг кўнглини тинчтиши учун астойдил бел боғлади. Лекин Латиф ҳали далада эди. Марат ҳовлида айланиб юрди, бетоқат бўлди, зерикди. Муҳсина беморни уҳлатиб чиққанида безовта ўйларини унга гапирди:

— Кўрдингизми! Булар ҳам бир ойлик синовлардан ўтишган, албатта. Лекин оқибат... — қўлларини ёйди у.— Севдим дедингми, бир-бирингни ҳурмат қил. У ҳам шахс, бу ҳам шахс. Ҳайдавориши нимаси?

— Сабабини билиш керак, Марат ака, унгача бир нима дейиш...

— Сабаби! Сабаби — қишлоқилик-да!

Бу вақт Латифнинг ўзи келиб қолди. У «Запорожец»ни дарвозахонага киргизиб, устини ёпди-да, илжайиб келди. Акасини кўриши билан бир нимани сезди шекилли, юзида кулгиси қотиб бирпас тургач, ошхона томони ўтмоқчи бўлди.

— Қани, буёқса юринг-чи, тракторчи! — деди Марат ҳовли этагидаги янги уй томонни кўрсатиб.

— Овқатимни еб олай.

— Овқатни кейин қиласиз.

Латиф ноилождан эргашди. Улар келин-куёвнинг ясатиғлик уйинга бирин-кетин кириб кетдилар.

Муҳсина хавотир олиб, берироқдаги ўрик соясида ўша эшикка тикилганча туриб қолди. Марат Латифдан олти ёшча катта, тергаса ҳаққи бор, албатта. Лекин важоҳати бир хил бўлиб кириб кетди, бу нозик ишда қош қўйман деб, кўз чиқариб қўймаса бўлгани.

Ака-уканинг «музокара»си анча узоққа чўзилди. Лекин

иҷкаридан ади-бади, у-бу товуш эшилмади ҳайрият. Ётиғи билан гаплашиб, муросага келишсин, ишқилиб.

Муҳсина шундай деб турганида эшик бирдан тарақлаб очилиб, Марат чиқиб келди. У қизариб кетган, соchlарини панжаси билан асабий тароқлар, ўзининг одатдаги зиёли қиёфасига ярашмаган товушда қичқирап эди:

— Тракторчи эмиш тағин! Механизатор! Аравакаш экансан, механизатор эмас!

— Ака, ахир... — деб гап қотмоқчи бўларди унинг кетидан ранги оқариб чиқиб келган Латиф. Лекин Марат унга сўз бермади:

— Тағин ўзини оқлади бу! Йигирмага кириб-кирмай ота-боболарнинг алмисоқдан қолган бидъатини қаёқдан юқтира қолдинг? А? Менга қара...

— Ота-боболарнинг айби йўқ... Нима қилса, яхши бўлсин деб қилган.

— Менга қара, қайси замонда яшаб турибсан ўзи, шуни биласанми?

— Замон яхши, қизлар унга муносиб бўлишлари кепрак,— Латиф журъатсизроқ бўлса ҳам босиқ овозда жавобини қайтариб турарди.

— Бундай ашаддий қолоқ тушунчали сендек нодонга хотин ҳайф! Бир каминг — қиз чиқмади, деб шўринг қурғуни кўча-кўйда сазойи қилиш қолибди.

— Ака, ахир, мана ўзингизни қўйиб кўринг менинг ўрнимга... — Латиф шундай деди-ю, сал нарида турган Муҳсинанинг кўзига кўзи тушиб, бирдан чўчигандай тўхтаб қолди. Бир дам ғалати қараб туриб, беҳосдан юзини ёлқин ямлагандай, кўзини енги билан тўсиб, йиғлаганча шартта орқасига қайрилиб, уйга кириб кетди.

Марат Муҳсинанинг ҳаяжондан нурланиб, яна ҳам чиройли бўлиб кетган кўзларига қаради-ю, бош эгди.

— Нима қилиб қўйдингиз Марат ака... — деб унга яқинлашди Муҳсина,— кўрмаяпсизми, изтироби ўз бошида ошиб ётибди. Ич этини еб, билдирмай юрган, яхши кўради қайлигини... Сиз бўлсангиз, ўлганнинг устига тепган қилиб...

Муҳсина Латиф кириб кетган эшикни тақиллатди, аста очиб, ичкарига қадам қўйди.

Бу маҳал тоға ишдан қайтиб, узоқдан Маратга кўз солди-ю, дарвозахонада дук-дук этиб этикларининг чангини қоқди. Кейин водопроводда соғ қўли билан юзини чайиб:

— Нима гап? — деб сўради. У нима гап эканлигини, бўлиб ўтган шовқинни пайқаган эди.

— Ҳеч гап йўқ. Латиф билан жиндек гурунглашиб ол-дик... — деди Марат.

— Хўш?

— Ҳайронман, сиз ота бўлиб, нега индамай юрибсиз. Шундай ашаддий бидъатга йўл қўйиб...

Тоға қора чарм қўлқоп кийган протезли қўли билан сочиқни олма шохига иларкан, Маратга чимирилиб қараб қўйди.

— Аянгиз тузукмилар?

— У кишининг ётиб қолишига ҳам сабаб бўлганга ўхшайди бу боланинг нодонлиги.

Тоға секин бориб сўрига чиқди, сочиқ бостириб қўйилган чойнакни ёнига олиб, чой қайтарди. Марат ҳам келиб кўрпачанинг четига омонат ўтирди.

— Бундан чиқди, бизнинг астарпахтамизни роса ағдарибсиз-да, «қишлоқилар», у-бу, деб... — салмоқланиб гапирди тоға, — Латифни уришмадим эмас, уришдим ҳам, ўгитладим ҳам. Лекин... менга қолса, бола ҳар ҳолда тўғри қилган.

— Ана холос! Сиздек жаҳонгашта солдат, Европагача кўриб келган одам-а?

— Биз Европага ҳар хил модаларни кўргани бормаганимиз, жиян. Мана чой ичинг,— тоға унга пиёла узатди.

— Қанақа мода?

— Мода эмишку ҳозир... ўрта мактабдаёқ... — тоға сўз тополмай қийналиб қолди.— Унинчи синфгача ифратни сақлаб юриш қолоқлик, маданиятсизлик ҳисобланармиш.

— Извогарларнинг гапи... Сизга ярашмайди.

— Бўлса бордир. Лекин сиз ҳимоя қилаётган замонавий келиним тўққизинчини энди битирган эди.

— Ана, кўрдингизми, ёш! Алданган бўлиши мумкин.

— Латиф уни алдангани учун эмас, алдагани учун жазолаяпти.

— ... Бу қадар шафқатсизликни унга сиз ҳам эп кўриб-сиз-да?

— Шафқатсизлик... Ота-боболаримиз бунинг учун қизларни тош-бўрон қилишган. Мен буни маъқулламайман, албатта, лекин номусни шу қадар баланд қўйишларини маъқуллайман. Ор-номусни ёшлиқдан ардоқлаган ота-боболаримиз. Эплаганча ардоқлаган. Сиз Европани гапирдингиз. Тўғри, кўрдик. Европа ҳам ҳар хил экан. «Озод севги» деган чиркинларни ҳам эшитганимиз. Лекин ҳар бир юртнинг ўз ахлоқий ақидалари бор, жиян. Биз ота-боболарнинг яхши удумларини ҳурмат қиласиз. Бунинг устига, муҳаббатни улуғлайдиган катта-кичик, эски-янги китоблар

бор, ўқигансыз. Биз унча күп ўқиёлмадигу, лекин турмушда, урушда бунинг нима әканини билдик. Эзгу, ўтли түйғу. Қызлик иффати ана шу эзгуликнинг бир бўлаги эмасми? Виждон, имон ҳаётда ёш қизлар учун шундан бошланмайдими?

— ... Энди... шундай бўлиб қолган бўлса-чи, нима қилиш керак? Бир умрга шарманда қилиш шартми?

— Бу гапингиз қалтис, жиян. Уни ҳар томонга бураса бўллади. Мана, биз яшириб кетсак, бошқа бирор кешириб кетса, сизга ўхшаган яна бирор «нима бўпти?» деса... Бундан бу ахлоқий иллатнинг ёппасига авж олишини қўллаб-қувватлашга биргина қадам қолади-ку?!

— Энди унинг ота-онасининг аҳволини ҳам кўз олдингизга келтиринг, тоға. Қудаларингиз, бу қишлоқ жойда...

— Шаҳарми, қишлоқми — ахлоқ бир. Ота-она эса, шунчаки сўз эмас. Унинг масъулияти бор. Яъни жавобини ҳам беришга тўғри келади. Севги шундай кучли эҳтирос экан, унинг қасоси ҳам ўзига яраша-да. Биз нима қилайлик?

— Латиф... яхши кўрар экан шекилли, орада сиз айтган ўша эзгу ўт — муҳаббат ҳам қурбон бўлиб кетяпти.

— Яхши кўрса, бориб олиб келади. Беш болали хотинга ишқи тушганлар ҳам бор. Севса, олаверсин. Мен сиз ўйлагандай тақвадорлардан эмасман. Гап турмушимиzinиң энг чиройли руҳий бойлиги ҳақида — ёшлик иффати,номус, ибо ҳақида кетяпти. Иффат — севгининг онаси. Ахлоқий, нопоклик жазосиз қолмаслиги керак, мен шуни биламан.

— Мен ҳам шуни биламанки, шахсий туйғулар — даҳлизиз, тоға. Ҳозир баъзан буни «интим» дейдилар. Ҳар нарсанни оммалаштириб, маҳрам ҳисларга қўпол аралашиш шахсга ҳурматсизлик бўлади. Ўтмишга эмас, келажакка қараш керак. Айниқса хотин-қиз масаласида. Жазо, қасос деган гапларингиздан сарқитнинг ҳиди келади.

— Ҳай... тушунтиrolмадим,— деди тоға бўшаган чойнак-пиёлани нари суриб. У ишдан келганида анча тетик эди, энди юзлари салқи, чарчаган кўринди. Ажинларига оқшом сояси тушди.— Аммо менга ҳам сингмади гапларингиз, жиян. Ёшимиз ўтиб қолганга ўхшайди. Фақат ўша «интим»ларингиз ачиб кетмаса деб қўрқаман.

Бу пайт этакдаги янги уйдан Мұхсина чиқиб келди. Үбояги ҳаяжон, безовта ҳолатдан қутилган, юз ифодалари сокин, майнин, ўзини босиб олган эди.

— Саломалайкум, тоға, яхши келдингизми?

— Қуллуқ, қизим, қани, чой ичинг.

Қиз раҳмат айтиб, айвон томон юрмоқчи эди, Марат уни тўхтатди.

— Гаплашдингизми?

— Ҳа....— деди Мұхсина ўйланиб туриб.— У жуда ба-
мъни йигит экан.— Қомати расо қыз шу май оқшомидай
сөхрли, сұлым қарашлари билан тоғани ҳам суқлантириди.—
Сұхбати ширин. Ўн түртта мамлакат филателистлари
билан хатлашиб туаркан. Коллекциясини күрсатди.

— Марка томоша қылдым денг ҳали? — кесатди Марат.

— Ҳа,— деб Мұхсина соддалик билан давом этди: — у
сиз айтгандай... нодон йигит эмас Марат ака. Биласизми,
жақон океанларида сизнинг исмингиз билан боғлиқ икки-
та кема сузиб юрибди экан... Маркаларда ўша кемаларни
күрдим. Қани, топинг-чи, у қанақа кемалар?

Йигит истеңзолироқ жилмайиб, деди:

— Инқиlobчи Жань Поль Марат номидаги кема...

— Иккінчиси-чи?

— Иккінчиси...

— Билмайсизми? Ана, Марат бўлсангиз ҳам билмай-
сиз. Жан Поль Маратнинг қотили номига қўйилган кема
ҳам, афсуски, бор экан,— деди Мұхсина йигитни «мот»
қилганига болаларча қувониб. Унинг дуркун қаддига ер
остидан ҳавас билан қараб, «Наҳотки бу қыз ҳам ёшлар
ахлоқи ҳақида Марат билан ҳамфикр бўлса?» деб галати-
роқ разм солиб турган тоға ҳам энди сал очилиб, жилма-
йиб қўиди.

— Ҳа энди, қотилни ҳам билиш шарт эмас,— деди Ма-
рат. Сўридан тушиб, қизни айвон томон бошлади.— Ҳўш,
уни қўйинг-буни қўйинг, Латиф масаласида аямга нима
деймиз?

Улар ёнма-ён юриб, бемор ётган уйга кириб кетишди.
«Ҳаммаси жойида бўлади, арзимаган гап экан» деб юпа-
тишиди. Лекин онанинг кўнгли ҳамма нарсани сезиб, билиб
турар, тасаллилар шунчаки кўнгил учун эканини тушуниб
ёпар эди. Қирди-чиқди, яқин-йироқдан кўнгил сўраб кел-
ганилар, хастадан хабар оловчилар кўп, ҳаммаси тасалли
учун бир гап айтади, лекин беморнинг аҳволи ўша-ўша.
Одам киргандагина заъфарон қовоқларини аста очади, ик-
ки гапдан толиқиб қолади, кузги япроқдай узилишга шай
булиб ётибди. Лекин у ҳамиша озода, соchlари таралган,
рўмоли бегижим, юзи мармардай соф, чойшабу болиш
жилллари сутдай оппоқ, рўмолчасигача дазмоллаб, ёнига
қўйилган. Файзинисо келинойи унинг табиатини билади:
она ҳамиша шундай озода эди, ҳозир ҳам, гўё бир маърака
тарафдудини кўраётгандай, ўзи ҳам, ётган жойи ҳам са-
ришта бўлишини истайди.

Бемор билан кундузлари кўпинча Мұхсина қолар эди.

Унинг назаридаги, она бирорларни кўп ташвишга солаётганидан ҳижил, «тезроқ омонатини олақолса», деяётгандай беҳаловат. Одамлар узоқлардан келиб кетишяпти. Мана, бугун бешинчи кун, Марат ҳам ҳовлида бетоқат уёқдан-буёққа юриб турибди. Одам узоқ кўришмаса бегоналашади шекилли, кирса гаплашгани гап тополмайди. Шунинг учун онаси ёнида узоқ ўтиромайди ҳам: ҳадеб касаллик ҳақида гапириш, ҳадеб тасалли қидириш... Яна нима? Яна нима... Чиқиб ҳовлида юради.

Муҳсина уни баъзида беихтиёр кузатиб туради. Ана, юриб, чарчади. Сўрига бориб ўтирди. Чекмас эди, ҳар замонда Латифнинг сигаретидан олиб тутатяпти ҳам. Зерикяпти. Соатига қаради...

Муҳсина ғалати бўлиб кетди: нега соатига қарайди? Нимани кутяпти?

Унинг бетоқатлигини тушунса бўлади, албатта: биринки кунга деб келган эди. Энди онани бу аҳволда ташлаб кетиб бўлмаса... Шаҳарда муҳим ишлари қолиб кетди. Лойиҳасини конкурсга топширган, комиссия нима қарорга келди? Тақдирни ҳал бўладиган кунларда у ипсиз боғланиб буёқда юрибди. Бир ўйлаганда, унинг аҳволини тушунса бўлади.

Лекин... унинг соатга бетоқатлик билан бир қараб қўйиши ҳозир Муҳсинанинг кўнглига бир муз парчасини ташлагандек бўлди. Наҳотки...

Марат яна турди, қўлинин орқасига қўйиб, гуллар орасидаги йўлкада тағин уёқ-буёққа юра бошлади.

— Зерикяпсизми, Маратжон? — деб сўради ошхона томонга лапанглаб ўтаётган Файзинисо келинайи.

— А? Иўғ-е... — деди Марат, бир тўхтади-ю, қаердалигини аниқламоқчи бўлгандай атрофга аланглаб, яна юра бошлади. Муҳсина зўр бериб хаёлидан қуваётган фикр яна муздек бўлиб дилига қоқилди: кутяпти, тезроқ бир ёқли бўлишини...

Муҳсина пешанасини совуқ деворга тираб, юрагининг хунук «гуп-гупи»га қулоқ солиб турди. Беихтиёр югуриб бемор ёнига кирди. Она оқ чойшаб, оқ ёстиқларга кўмилгандай, кўзини юмганча, юпқагина бўлиб ётар, унинг зайн юраги ором олар эди. Муҳсина эса хонадондаги жимлини бутун вужуди билан сезиб, яна ўз юрагининг «гуп-гупи»ни эшилди-ю, бир нимадан қўрқандай югуриб чақиб, Маратнинг ёнига борди. Марат қайрилиб унга қаради. Киз ўзича унинг бир хабар кутаётганини кўзидан тахминлади-ми, яна даҳшатга келди.

— Нима гап, Муҳсина?

Унинг овози илгариgidек таниш, қадрдан эди. Алла-қандай совуқликни кутган Мұхсина ўзига келди, күнгли дар галгидай меҳр ҳисси билан илиди.

Марат ҳақида ёмон ўйлаганига ўзи ҳам хижолат. Онасининг тузалиб кетишини кутади-да. Кутмай қаёққа боради? Қолаверса, шундай бекорчиликда вақт ўтказишнинг ўзи ҳам бир нимани кутишга ўхшайди. Маратга ҳам осон эмас. Бу азобларнинг охири борми, деб ҳар ким ҳам ўйлади ахир. Лекин... шундай бўлса ҳам, «бир нимани кутиш...» Ҳозирги вазиятда мана шунинг ўзи... Нима қилиш керак бўлмаса?

— Ҳеч гап йўқ, ухляяптилар...— деди Мұхсина. Лекин ўзининг товушида қандайдир бегона бир оҳангни бари бир пайқади-ю, яна таъкидлаб қўйди:— Яхши, чамамда, анча яхшилар.

Бу ясамароқ чиқди. Умуман қиз сөздики, уларнинг муомалаларида биринчи марта аллақандай сунъийлик қалқиб қўйди: ўйлаганларини бир-бирларига тўла айтмаяптилар. Маратнинг бугун айниқса руҳи сўнник. Нега? Онанинг бу аҳволигами, ёки ўз режаларининг бузилганигами? Мұхсина Марат ҳақида бу хилдаги қутсиз саволни ҳеч қаҷон кўнглига келтирган эмас эди.

Эртасига улар беморнинг олдида узоқ ўтиридилар. Уларга қараб, онанинг нурсиз кўзлари бир оз жонланар, боласининг баҳтини кўриб тўймас эди.

— Шу ярашган қадди қоматларингни даданг раҳматлик кўролмадилар...— деди товуши товланиб.—...Бугун гира-шира саҳар палласи тушимгами, ўнгимгами келиб, кўриниш бердилар, чорляяптилар, чамамда...

— Ая!...— деди Марат бир қалқиниб, норози оҳангда.— Қўйинг қаёқдаги гапларни...

— Хўп, болам. Лекигин, бари бир ўлимни алдаб бўлмас экан,— деди она чўзинчоқ юзини Мұхсина томон бўриб. Очиқлик билан, соддагина гап бошлади.— Бу ерларга янги кўчиб келган пайтларимиз қазо қилганлар. Баданларида иккита темир парчаси билан қайтган эдилар урушдан. Қамишзорни қуритамиз деб, кузни куни созликда сув кечиб...— ўша кунларнинг оғир хотираси бутун вужудини совутиб, она анчагача гапини давом эттиrolмади.— ...Уч кун ётдилар холос. Атрофда уч-тўрт капаю ертўла қамишу шўр шамолдан бўлак нарса йўқ... Бу ерларга ҳали меҳнатимиз сингмаган, теримиз томмаган. Қабристон тугул, биронта дўмпайган тўр ҳам йўқ. Бегона жойда қолдиргимиз келмади... Туғилган қишлоғимизга олиб кетдик. Ўша ерда ётибдилар...

— Ая... бошқа гаплардан гаплашайлик,— деди яна Марат, у бошқа мавзуга ўтишни чин кўнгилдан хоҳлар, лекин ўзи туэукроқ мавзу ҳам, гап ҳам тополмас эди.— Мана, тузылиб кетганингиздан кейин, биз...

— Мұхсина қизимнинг кўнглини оғримтма, болам, ҳеч қачон, нима бўлсанглар ҳам. Мана, мен нима учун дадангни эслаяпман? У киши кўнглимга чироғ ёқиб кетганлар. Бошлаган ишлари чала қолмади, бу жойларни обод қилдик. У кишига шуни айтиб, димоғларини чоғ қилишим жерак. Мени дадангнинг ёнларига...

— Ая...— деб Марат ўрнидан туриб кетди.

Бемор ҳақиқатан ҳам «икки дунё» оралиғидаги ўз оламидан чиқолмай қолган, унинг гаплари ростга ҳам, иситма пайтидаги бежо гапларга ҳам ўхшар эди. Мұхсина ҳам ўрнидан туриб, унинг ёстиқларини тузатиб, кўрпа қатидан тушиб ётган сўлғин, лекин хушбўй раён шохчаларини жой-жойига қистирган бўлди.

— Аяжон, бунаقا гапни қўйинг дедим-ку,— Марат яна ўтириб, ёлворган товуш билан онасини ёш боладай юпата бошлади,— тезроқ тузалинг, сизни шаҳарга олиб кетамиз, тўйимизнинг тўрида ўтирасиз...

Мұхсина сесканиб кетди. Бундай пайтда тасалли берилади, тасаллилар кўпинча ёлғонга ҳам ўхшайди-ю, лекин бу гал онанинг васиятнамо сўзини бўлиб айтилган бу гап жуда ҳам ясама, совуқ туюлди унга. Ўз тўйи ҳақидаги гап бундай ёқимсиз эшитилишини ким хаёлига келтиради дейсиз.

Лекин бу оғир ҳолатни ҳам яна онанинг ўзи юмшатди.

— Тўй дегандан, қизим, шу сандиқни очинг-а,— она тахмон ёнидаги эски сандиқни кўрсатди.— Энг тагида, бурчакда бир қутича бор...

Мұхсина сандиқ устидаги самовар билан патнисни четга олиб, қопқофини очди.

— Энг тагида, болам.

Мұхсина ялпиз, атир совун ҳиди келиб турган қат-қат оқ сурп, сочиқ, қора баҳмал, яна аллақандай газмол, бурungi камзул, таңгали қалпоқлар тагидан кичкина сирланган тунука қутини топиб, сандиқни ёпди-да, икки қўллаб онанинг ёнидаги курсига қўйди. Она ётган жойида заиф қўллари билан қутини очиб, рўмолчага тугилган қадимий тақинчоқни олди, уни икки қўллаб тутиб, узоқ томоша қилди. Қумуш зебигардон нафис ишланган, лекин оғир, зангламайдиган ўйма гуллари қорайиб кўринар эди.

— Қайнонам раҳматлик, жойлари жаннатда бўлсин, никоҳ куним кўксимга осиб қўйган эдилар. Қелин бўлиб

түшгандаридаги қайналари совра қилған экан. Жуда күх-на мол. Бир умр асададим, ҳеч қаерда бөшқа мунақасини күрмадим.

— Чиройли! — деди Мұхсина ҳам беихтиёр. — Қелин-чаклик пайтингизда сизга жуда ярашган бўлса керак!

— Жуда. Ҳамманинг ҳаваси келар эди.

— Бахтли экансиз,— деди Мұхсина.

— Бахтли эдим.

Улар зебигардоннинг қорайиб йилтиллаган қадимий кумуш нақшларини қайта-қайта томоша қилдилар. Мавзунинг ўзгарганидан мамиун бўлиб турган Марат ҳам уларга қўшилиб, нозик ҳуқра заңжирларини ушлаб-ушлаб кўрди.

— Қани, берироқ келчи, қизим...— она узэк ёшлигининг қадрон ёдгорлигини икки қўллаб ёйиб кўтарди,— эгил,— деди. Мұхсина энгашганида, зебигардонни бўйнидан ошириб кўксига тақиб қўйди. Қадимий оғир тақинчоқ Мұхсинанинг баланд кўксига, ихчам, тарағ сийнасига худди ёпишиб тушди, зебо қоматига шундай ярашдики, она киприкларидаги қувонч ёшларили артмай, кўзини юмганча узоқ ётди. Тиниқ ёш кўз атрофларидаги тарам-тарам ажинлари оралаб ёйилди. Онанинг кўз ўнгига ҳозир ҳаётининг қайси бахтиёр онлари келди экан!

Ёшлар ҳам бир-бирларига қараб туришар, юзларида шу зумнинг аралаш-қуралаш туйғулари жилваланар, вазиятни унутаёзган эдилар.

— Сенга мендан ёдгорлик бўлсин, қизим,— деди она ҳамон кўзини очмай,— оиласизнинг қутлуг мероси.

— Вой ўлай, менгами?! — деб шивирлади Мұхсина ишонмай, икки қўлини кумуш беҳак устидан кўксенга босди.

— Бахтли бўл, болам, умрингдан барака топ.

Мұхсина негадир дилдан қувона олмади. Раҳмат айтиб, онани қучиб, юзларидан ўпди-ю, худди видолашаётгандаги совуқликни сезиб, қўрқиб кетди. Марат ҳам негадир бетоқат, бу ердан тезроқ чиқиб кетгиси келаётгандай, Мұхсинага қарап эди. Қиз тақинчоқни қутичага жойлади-ю, қаёққа қўйишини билмай, кўксига босганча турарди. Марат уни етаклади.

— Толиқтириб қўйдик, дам олсинлар,— деди паст овозда.

Она кўзини юмиб ётганча қолди. У уйғоқмиди, уйқудами, билиш қийин...

Кечқурун одатдагича сўрида чой ичдилар, айвон устунига осиғлиқ тўрқовоқда бедана охирги марта сустгина сайдари-да, тинди. Сўридагилар ҳар хил гаплардан узоқ гаплашиб ўтириб, зебигардонни ҳам қўлма-қўл узатиб томоша қилдилар. Охири эснашиб, эркагу аёллар жой-жойларига тарқалишди, бугун ҳеч қанақа воқеа, бахс, кескин гап бўлгани йўқ, тинч оқшом тубсиз қоронри тунга уланниб кетди.

Фақат тоға ётмади. У зебигардонни этагида ёйиб ушлаганча сўрида ёлғиз узоқ ўтириб қолди. Ҳамма уйқуга кетганидан кейин оёқ учидаги юриб, аячасининг эшигига борди. Бирлас қулоқ солиб туриб, яна орқасига қайтди, Файзинисони уйғотмоқчи бўлди шекилли-ю, тағин тўхтаб, айвон устуни ёнида ўтириб қолди. Ҳорғин қиёфасида кекса солдатга хос бўлмаган саросима бирпасдан кейин бесабр изтиробга, сўнгра аллақандай сўлғинликка айланди. Узоқ кўнгилсиз хотиралар босиб келгандай, салқи юзида қуюқ соялар ўйнади. Эшик тепасидаги фонарнинг кичкина лампаси зириллаб ёнар, зина тагида чирилдоқ чириллар эди. Тоға туннинг жимлигига чидолмагандай ўрнидан турди-да, яна аячасининг эшигига борди. Очиб, остонаядан ичкарига ҳатлади, орқасидан ой шуъласидай енгил оқ эшик секин фирчиллаб ёпилди...

Саҳарда ҳамма бирваракай уйғонгандек, бирпасда ҳовли қўми-қўшнига тўлиб кетди. Одам кўпу, ичкаридаги хотин-халажнинг йиғи-сифисидан бўлак овоз йўқ, ҳеч ким «жони узилди», «қазо қилди» ёки «ўлди» деган гапни оғзига олмади. Тоға, Латиф бошлиқ қўшни йигит-яланг ҳамда қариялар бел боғлаб тараффудга тушган, ҳар ким маросимнинг савоб юмушларига қўл ургиси келар, фақат Марат гангиб, нима қилишини билмай, бир чеккада туриб қолган эди. У чиндан ҳам ўзини йўқотиб қўйди. Марҳумнинг энг яқин кишиси, бирдан-бир жигари ҳамма ташвиши ўз қўлига ололмаганига одамлар ажаблангани йўқ, она акир, онаизордан жудо бўлиш ҳар қандай йигитни ҳам эсанкиратади.

Марат кечагина ўзи узоқ гаплашиб ўтирган хонага кўпчилик қатори шундоқ бош суқиб, онасининг оқ ёстиққа чўйкан кичик гавдасига, сап-сариқ юзига бир қаради-ю, кўзини олди, орқага чекинди. Шу-шу, қайтиб кира олмади. Муҳсина хотин-халаж орасидан чиқиб, унинг елкасига тўн ёпди, кўпроқ унинг яқинида бўлишга ҳаракат қилди. Чунки қараса, ҳамма нима биландир банд, у эса ёлғиз, нимага қўл уришини билмайди. Агар онасининг олдига кирадиган бўлса, Муҳсина у билан бирга бўлиб, далда бериб турмоқчи эди, лекин Марат кирмади, киролмади. Одам-

лар марҳума билан видолашаётганда бир-икки марта эшик томон қадам ташлади-ю, ичкарига кирмай яна қайтди. У худди сөвқотгандай, юзи кўкариброқ турар, Муҳсинага гоҳо бу ердан қаёққадир отилиб чиқиб кетгиси келаётгандай туюлар эди.

Тушга яқин тоға келиб унинг белини қийиқ билан тан-ғиб қўйди, кейин дарвоза томон бошлаб чиқиб, «шу ерда бир оз туриб, келган-кетганни кутинг, таъзиясини қабул қилинг», деди. Марат тоғасининг айтганини қилди, шу ерда бир-икки соат турди.

Ташвишлар ва одамлар сал товшалгандан кейин ҳовли ичкарисидаги гулзор ёқасига қўйилган кичик чорпояда бир-иккита қариялар марҳуманинг эзгу одатларидан, дунёнинг ишларидан гаплашиб ўтиришди. Бири маҳалланинг энг кекса ветерани, бири пенсиядаги муаллим, кейинроқ тоға ҳам келиб қўшилди. Қимdir «ҳозирги ёшлар»дан гап очганда Муҳсина суҳбатга беихтиёр қулоқ тутиб қолди.

— Ўлим кутилган бўлса ҳам, ҳамиша кутилмагандай... — деди оқсоқол, — унинг қархисида ҳамма ҳам ўзини ту-табилавермайди...

— Булар нима, булар бамисоли вокзалга чиққан кузатувчилар-да... Кузатгани келган. Раҳми келади, йиғлайди, ҳар ким эплаганича.

— Нима қилса, нима деса ҳам, ўлим қархисида беўхшов кўринавераркан. Улар учун ҳозир энг муҳими — мусибатдан тезроқ ҳоли бўлиш, бари тезроқ ўтиб кетақолса... Бунинг хунук ҳиссиёт эканини ўзи ҳам билади. Нима қилсин, инсон шу экан-да, тирик тирикчилигини ўйлайди.

— Ўлимга атайлаб шайланмайди-да одам. Худди боқий қоладигандек юраверасан...

— Мен сизга айтсан, домла,— деб аралашди тоға,— бу — ҳозиргиларда бир касал... Биладики, у дунёда ҳеч вақо йўқ, буни ўйлашнинг ўзи даҳшат, албатта. Қўрқади. Ўлимни кўришдан ҳам, ўйлашдан ҳам қочади.

Шунинг учун ўлимнинг ларзаси ҳам суст, аҳамияти ҳам...

— Аҳамияти?

— ...аҳамияти десам ҳам хато бўлмайди. Мана, урушда одам ўқдан, ярадан ўларди. Бордию, шунчаки ўлса... Бир воқеа ҳали-ҳали ёдимда. Хитово деган қишлоқни эгалладигу, эрталаб командиримиз билан ҳовлиларни айланиб юрсак, бир қоронғи даҳлизда кексароқ киши ўлиб ётибди. «Ким ўлдири?» деб сўрадик қўшниларидан. «Ўзи ўлиб қолди», дейишди. Ҳаммамиз ҳанг-манг бўлиб, тикилиб қолибмиз. «Қаранг-а!» деди командиримиз анчадан

кейин, гүё ўз ажали билан ўлган одамга ҳавас қилгандай.

— У даврларда шунаقا эди. Ҳозир...

Ҳозир одам ўқдан эмас, ярадан эмас, ўша урушнинг бутун оқибатларидан, ҳаётдан, унинг шафқатсизликларидан ўлади. Бу — урушда ҳалок бўлишдан кам эмас-ку. Нега унинг ларзаси сусаяди, нега ундан юз ўгириб, тезроқ четлашишга ҳаракат қиласми?..

Дарвозахонада жонланиш сезилди. Ҳовлида дасталари сийқаланиб кетган эски тобут пайдо бўлди. Юраги дукуллаб, негадир ваҳимага тушган Муҳсина одамлар орасидан ўтмаслик учун, қозиқчаларга боғлаб кўтарилган помидор кўчватларини оралаб, Маратни қидириб кетди.

Марат ҳамон дарвоза ёнида кирган-чиққангага қўл қовштириб турарди. Муҳсина уни имлаб четроққа чақирди.

— Нега айтмадингиз, эсингиздан чиқдими? — деди нимранг юзига тикилиб. Марат тушунмади.— Аянгизнинг айтганлари-чи... Дадангизнинг ёnlарига қўйиши...

Марат бармоқлари билан пешанасини сиқди:

— Ҳа энди, айтдилар қўйдилар-да... Мураккаблаштирамаг.

— Ахир, она васияти...

Марат ёнверига қараб, қизни яна четроққа ундали. У жунжуккандай, ранги кўкишроқ, кўзлари қизарган, бугун соқолини ҳам қирмаган, тароқсиз сочи чопон ёқасига тушиб турар эди.

— Қанақа васият? Қанақа васият?! Ўзингиз ўйлаб кўрсангиз-чи, ҳозир Мирзачўлга энди ката тикилган пайтлар эмас ахир. Одамлар кулмайдими?

— Айтганларини қилсангиз, руҳлари безовта бўлмасди дейман-да...— қиз унга раҳми келиб, товушини пасайди, бош эгди.

— Одам ўлди-кетди. Ё чиндан ҳам руҳга ишонасизми?

— Ўзингизнинг кўнглингиз тинч бўларди...

— Қанақасига тинч бўлади: ўликни шундан шуёққа олиб бориш яна уч кунлик ташвиш-ку, биласизми шуни? Ҳали шундоқ ҳам...

Муҳсина ўзи ҳам совқотгандай дийдираб кетди. У бундай маросимда биринчи марта бевосита қатнашяпти. Кўзига ёш келди. «Улик...» Қечагина «ая» эди. «Ая» — қандай яхши, илиқ сўз. Марҳуманинг «қизим менга жуда ёқиб қолди» деб сўлғин жилмайиши кўз ўнгига келди. Ӯлим бу қадар шафқатсиз! Наҳотки одамлар унинг қаҳрини жиндак бўлса ҳам юмшатолмайдилар?

Мана, қабристонга бориш олдидан кўпгина ёшлар ас-

та-секин ҳар томонга тарқаб көтишди. Марҳумани сўнгги йўлга асосан қарияларгина кузатиб бордилар, баъзилари одобга кўра кўзларини артиб қўярдилар, ёшлар эса шуни ҳам ўзларига эп кўришмади. Орада энг ёши Марат, лекин у бу нарсалар ҳақида ўйлаяптимикин ҳозир?

Ҳамманинг хаёли бир жойдан чиқиши қийин, ҳатто иккни киши ҳам бир хил ўйлаши шарт эмас, албатта. Айниқса, бундай мусибатли дамларда фикрларнинг учини тутиш, бир нуқтага жамлаш осон эмас, хаёллар аллақаёқларга улоқиб кетади. Қовоқлари қизарган Марат хассакашлар орасида бош эгиб тураркан, негадир қабристоннинг совхоз шаҳарчасига жуда яқин эканлиги ҳақида ўйларди. Кейин хаёли ўз лойиҳаларига кетиб қолди: янги шаҳар лойиҳаларида қабристонни қаёққа мўлжаллаш маъқул? Узоқроққа, шаҳардан йироққа, албатта. Токи одамлар фақат ҳаётни ўйласинлар. Маратнинг рақиби, шубҳасиз, бунга қарши чиқади: ўлим ҳам тириқларга хизмат қилиши керак, дейди у, қабр шаҳар ичидагулларга кўмилиб ётиши, умр қисқа — дам ғанимат эканлигини эслатиб турishi керак, деб даъво қилади...

Хаёлдаги бу баҳс Маратга атрофдаги мудҳиш жимликтан, бундай вақтда юракка чиркин ҳашаротдек ўрмалаб кирадиган тупроқ шитиридан, гоҳи нарироқда бирдан кўтарилган аччиқ йиғи товушидан холироқ бўлишга ёрдам берарди. У кўзини ерга тикиб турди, ҳеч нарса қилолмади, боя тобутни кўтаришда энди қаторга кирганида Латиф келиб жойини эгаллаган эди, ҳозир белкурак ушлаганида яна Латиф чаққонлик билан келиб қўлидан олди. Латиф ҳар жойда ҳозир, тажрибали қарияларнинг қўлтиғига кириб, ҳамма қора ишни ўзи қилди.

Марат она қабрига бир сиқим тупроқ ташлагач, қўлини барига артиб четга чиққанча қабр томонга бошқа қайрилиб қарай олмади. Негадир, Муҳсинанинг дарвоза олдидағи гапи, кейинги кўз қараши ёдига келди. «Кўнглингиз тинч бўларди...» Қандай тинч бўлади? Ўлимга бирон нима билан бошқа маъно бериб бўлар эканми? Ўлим — ўлим-да. Уни руҳу удум, эски урғу ривоятларга чулғамасдан, одатдаги бор нарса деб қарайвериш керак.

Аза кунлари улар бирга бўлолмадилар. Бу ноқулай ҳам бўлар эди. Лекин гап бундагина эмас. Муҳсина бу кунлари Маратга кўринингиси келмади, у ўзининг ҳолатини биларди. Хотин-ҳалаж орасида ивирсир, қўлидан келганча дастёрлик қилган бўлар, лекин бир нимасини йўқотгандек паришибонҳол эди. Бир-иккита коса, пиёла қўлидан тушиб синди ҳам. «Худди ўз онасидан жудо бўлгандай, шўрлик кўнгилчан қиз экан», дейишар эди хотинлар.

Онанинг «уч»ини ўтказгандан кейин йўлга отланишиди.
Марат фақат шу кунни кутгандай, эрталабдан ошиқиб
нарсаларини йиғиштира бошлади. Сумкалари битта, Мара-
рат кўтариб келган, Марат кўтариб кетади. Мұҳсина ёд-
торлик совғани — қадимий кумуш зебигардан солинган ту-
пика қутини кўксига босиб олиб келди. Марат қўлига олиб,
бир қизга қаради-да, сумкага жойлади.

— Мұҳсина... — деди аста, ерга қараб. У кечадан бери
қизнинг сўлғинроқ юришини кузатиб, унинг олдида ўзини
нима учундир айбдордай, нима учундир узр сўраши керак-
дай сезар эди. — Сизни олиб келмасам бўлар экан... Ури-
ниб қолдингиз. Бундай бўлишини билганимда...

— Ундай деманг... Шундай кунда мусибатингизга ше-
рик бўлганим — сизга ҳам, менга ҳам керак эди, Марат
ака.

Шу билан улар автобусда ҳам йўл бўйи бир-бирларига
деярли гап қотмадилар. Совхоздагилар билан қандай хайр-
лашганлари ҳам ёдларида қолмади.

Фақат, бир соатча юргандан кейин, Мұҳсина бехосдан
сўради:

— Дадангиzinинг қабрларида бўлганимисиз?

Марат унга бир қараб қўйди-ю, кейин деразадан қўзи-
ни олмай, қозиққа ўрнатилган бетон ариқлар соясида қов-
жираб улгурмаган лолақизғалдоқларни томоша қилган-
дай, анчагача жим ўтириди. Қизнинг сумка устидаги қўли-
га кафтини қўйиб:

— Эски гапларни қанча тезроқ унутсанг, келгусидаги-
ларни ўйлаш учун шунча кўпроқ имкон туғилади... — деди
жавобни мужмалроқ қилиб.

— Дадангиз ярадан ўлганлар. У киши шу билан бал-
ки мени ҳам қутқазгандирлар. Мени яхши кўрасиз-ку...

— Чукӯр кетдингиз. Бундай ўйлайвериш... Бундай
яшаш... Узи шундоқ ҳам ҳаёт осон эмас.

Йўлдаги гап бор-йўғи шу бўлди. Нима ҳам дейишсин,
мусибат ёш, нафис туйғуларни ҳам карахт қилиб қўяр
екан. Гапнинг қовушмаганлигини иккаласи ҳам мана шун-
га йўйишиди.

Шаҳарга куннинг тифида етиб келдилар. Тиқилинч кў-
чаларнинг иссиқ, ғуборли ҳавоси, чорраҳалардаги сурон,
мотор, ҳуштак овозлари, тошқин шаҳар ҳаёти Маратни сал
илгариги ҳолатга қайтаргандай бўлди-ю, Мұҳсина
ҳамон ўзига келолмас, ҳорғин кўриниар, камгап эди.
Кўришганда ҳам, хайрлашганда ҳам одамлар қўзини шам-
ралат қилиб тезгина ўпишиб оладиган ёшлар бу гал за-

виятга мувофиқ босиқ ажралишди: «Дамингизни олинг», «Хабарлашармиз», «Телефон қилинг...»

Икки кундан кейин Мұхсина у-бу нарсаларни баҳона қилиб Маратнинг уйига келди, у ҳали ҳам ўша-ўша, сира дам олмагандай, ориқлаб, күзлари янада каттароқ бўлиб қолган эди. Маратнинг бўсасига ҳам илгаригидай эҳтирос билан жавоб бермади.

— Сина... нима бўлди? — деб сўради Марат.

— Ҳеч нима... — дея ҳазинроқ жилмайди қиз.

— Яхшилаб дам олишингиз керак эди,— деди Марат, кўнгли бир оз жойига тушиб.— Нима ўқияпсиз? — у Мұхсинанинг қўлтиқлаб келган китобини олиб кўрди: Чингиз Айтматов, «Асрларга татигулик кун»,— Яхши китобми?

Мұхсина ҳали ўқимаган эди, елкасини қисди.

— Ўқиганингида менга ҳам ҳикоя қилиб берарсиз. Ҳозир вақт шундай зиққи, гирдобга тушиб қолгандайман. Кўргазма комиссияси ишини якунлаяпти, ҳамма шу атрофда гирдикапалак, сизга айтиб қўяқолай: яхши прогнозлар бор!

Мұхсина сафар сумкасидаги ўз нарсаларини ажратаркан, бирдан тўхтаб, ниманидир қидириб қолди. Унинг бу ҳолати Маратнинг қувноқ товушини бўлди.

— Нима?

— Аянгизнинг совғалари...

— Зебигардонми?! — деб қўл силтаб кулди Марат.— Институтда оғзимдан гуллаб қўйган эканман, драм тўгракдаги ҳаваскорлар қўярда қўймай келиб олиб кетишиди. Тарихий-майший мавзулардаги спектакллар учун бебаҳо реквизит эмиш!

— ... Марат ака, ахир...— Мұхсина унга ғалати тикилиб қолди, уни энди кўраётгандай, юз-кўзида ҳайрат.

— Нима қилай ахир, ҳаваскорлар деган билан, бири кандидат, бири доктарант, келиб туриб олиши...— У Мұхсинанинг оқаринқираган юзига қараб гапдан тўхтади. Ёнига борди. Қучди.— Мұхсина, наҳотки шунга хафа бўлсангиз, сиз уни тақиб юрармидингиз ахир, бурунги замоннинг кампирлари дай...— у хохолаб кулиб ҳам кўрди, кулгиси сунъий чиқди, Мұхсина ҳам ўша-ўша — хастадай рангпар, эшик томон қадам қўйяпти,— Мұхсина! Сизга тақинчоқ керак бўлса, мен тилласидан олиб берай, ажойибидан...

Нарсаларини пала-партиш қўлтиқлаган Мұхсина осто-нада паришонҳол «хўп, хайр» деди-да, чиқди. Марат орқасидан шошиб чиққанида лифт эшиги ёпилган эди. Иккинчи лифтнинг тугмасини босди, аксига олиб у ҳам кела-

вермади. Зинапоядан югуриб, бешинчи қаватдан пастга тушди-ю, тротуар тўла одамлар оқимида қаёққа юришни билмай туртиниб, бирпас гангид тургач, орқасига қайтди.

Ажаб, Мұхсинаға нима бўлди? У билан гаплашиш тобора қийинлашиб кетяпти. Ҳаётни мумкин қадар соддлаштиришга, оёққа илашган ўтмишдан, урфу удумлардан, шартли боғланишлардан холи бўлиб, енгил тортиб, фақат келажакка интилиб яшашга аҳд қилган Марат гүё қумлоқ йўлга тушиб қолгандай, қадами унмаяпти. Мұҳаббатга мана шундай изтироблар муқаррар йўлдошмикин? Наҳотки бу ҳам бир юк бўлса? Соф ўзи йўқми?

Бундай ўйлар Маратни бир-икки кун қийнади-ю, кейин институтда, кўргазма комиссияси атрофидаги машмашалар, талашув-тортишув — тарафкашлик, кўмма оқимлар билан бўлиб, барини унугиб юборди. Бир неча республикада шаҳарлараро кўчиб юриши мўлжалланган бу кўргазманинг ҳар бир автор учун аҳамияти жуда катта эди. Унга лойиҳалар танлашда комиссия биринчи галда ижодий ўзига хосликни, оригиналликни мезон қилиб олди. Охири маълум бўлди, танлаб олинган ўн тўқиз лойиҳа ичидаги Маратнинг «микрорайон»и ҳам бор экан.

Буни эшигандан кейин Маратнинг кўнглидан ҳамма хиравликлар тумандай кўтарилиб, энг ширин орзулари, Мұхсина ва соф мұҳаббатнинг ўзи қолди, холос. Ҳамкасларининг қутловларига жавоб ҳам бермай кабинетига, телефонга югарди.

— Сина! Салом! Табриклишингиз мумкин! А? Ҳаммаси ўзим айтгандай бўлди! Ҳаммаси жойида!.. Раҳмат... нега овозингиз бундай? Нега сустсиз деяпман? Менга қаранг, хиёбонга чиқинг, мен зумда етиб бораман, ҳа, ҳозир!

У стол тортмаларини наридан-бери бекитиб, енгил плашини олди-ю, югарди.

Ҳаво булат, дим эди. Ёғадиганга ўхшайди. Майли, ёғса ҳавонинг губорини олади, дарахтлар ҳам барглари йилтиллаб, яшнаб кетади, Мұхсина яхши кўрадиган терак ҳиди анқийди. Марат ҳозир ёмғирдан кейинги мусаффо, хушбўй хиёбонни кўз ўнгига кўргандай бўлди.

Бироқ ёз бошидаёқ анча тўзон йигиб улгурган теракзор хиёбонда ҳаво димиққан, йўлкаларни соя-салқин ўрнига булатли кун ғира-шираси босиб турар эди. Улар одатда учрашадиган сал майишиқ кўк скамейка бўш, ишхонаси шундоққина рўпарада бўлса ҳам, Мұхсинадан ҳали дарак йўқ эди. Марат узоққа кетмай, шу атрофда уёқ-буёққа айланиб турди. У ҳали ажойиб хушхабарнинг таъсирида эди. Ижодий ҳаётида бу — ҳозирча энг катта воқеа. Унинг ҳудди шу вақтга, Мұхсина билан ораларида гап қочган

кунларга тўғри келиши айни муддао бўлди. Энди жамъаси жойига тушади. Муҳсина унинг қувончини юз баробар ошириб юборади. Маратнинг бутун ҳаракати, уйқусиз түйлари ҳам, комиссия ишлаётган кунлардаги бесабр ҳаяжонлари ҳам — бари Муҳсинанинг бир қувонишини кўришга қаратилган эди. Мана энди ўша кун келди!

Муҳсина чизмакаш қизларнинг кўк батист комбенизонида шошмасдан чиқиб келди. У одатдагидек зебо, билагида эркакча оғир соат, нимдошроқ енгил коржома белларини сиқиб тураг, ўзига жуда ярашган эди, упа-элик кўрмаган юзи бир оз оқишдан келган, катта кўзларида сокин табассум.

— Габриклайман, Марат ака,— деди қўл бериб, босиқцина.— Энди ниятингизга етасиз...

— Йўқ, биласизм қачон ниятимга етаман? — деди Марат қизнинг қўлтиғидан олиб сайдир йўлкасига бошларкан. У Муҳсинанинг ўзи кутганчалик қувонмаганини сезарди, лекин буни ўтган сафарги кўнгилсиз гапларнинг таъсири деб ўйлади.

— Қачон?

— Биласиз-ку, бу — сизга боғлиқ, Муҳсина.

Қиз индамади. У очилмаяпти. Бундай қолдириб бўлмайди. Уни энг муҳим, энг қувончли, бошқа гапларни сиқиб чиқарадиган асосий масала билан банд қилиш керак.

— Мен катта қувончлар, орзулар билан келган эдим, ёзилиб гаплашмаяпсиз, Муҳсина...

— Йўқ, нега, гапиринг.

— Албатта, баъзилар айб қилиши мумкин, «азадан кейиноқ...», «у — бу» деб... — секин, одатдаги ёқимтой овози билан сўзлай бошлади Марат.— Лекин биз у эски гаплардан устунроқ тура оламиз. Қувончимизга қувонч қўшилсин, Муҳсина. Бахт-толеимиз ўз қўлимизда. Анави... синов ойи ўтиши билан... бир кичкина, замонавий ўтириш қилиб... деган таклиф бор. Нима дейсиз?

Муҳсинанинг нафаси ичига тушиб кетди. У ердан кўзини олмай, туфлисининг учига қараб қадам босар, билагини ушлаган қўлидан йигитнинг ҳаяжонини сезиб, ўзининг иккилана бошлаганини пайқади. Пайқади-ю, гўё яна жим юраверса кейин кечикиб қоладигандай, юрак ютиб, айтадиганини айтди:

— Биласизми, Марат ака... Мен... мен аризани қайтиб олдим. Кечирасиз... бу билан дўстлигимизга путур етмас деб ўйлайман.

Марат ҳанг-манг бўлганидан тўхтаб қолди. Рўпарасида ерга қараганча қиз ҳам тўхтади. Ҳамма нарса аниқ эди: Ҳазил ҳам йўқ, англашилмовчилик ҳам. Йигит юраги-

нинг қайсиdir бир бурчагида шунга ўхшаш хунук гап эши-тиш хавфи яшаганини энди англаб, энди тан олди.

— Мұҳсина... нималар депсиз?! Ахир илгариги гапларнгиз... Ахир мен сизни яхши күраман, Мұҳсина! — у асабийлик билан қизнинг икки билагидан беихтиёр қаттиқ ушлади. Мұҳсина унинг юзига бир күз солиб, оқаринқираб көтганини күрди-ю, юшамади:

— Яхши күриш... Марат ака, бу ҳам жуда эски гап-ку. Эскилик ахир. Қелажак эмас, ҳар қалай, сизнинг... келажагингиз эмас. Мен буни пайқадим.

Марат шафқатсиз кинояни ангади.

— Қелажак, келажак, деб киноя қиласиз... Бу айб эмас-ку, ахир. Дарапт ҳам офтобга интилади, одам эса — келажакка.

— Дараптларнинг илдизлари она заминда. Бўлмаса интилолмасди.

Марат дарров жавоб тополмади, ожизлигини сезиб, асабийлашди. Мұҳсина билан бўлган аввалги баҳсларини ҳам эслади-ю, ўзини тутолмай, ачитиб гапиргиси келди:

— Мен тақводорлигингизни юзингизга солгим йўқ эди. Тегадиган йигитингизга менга берган ўпичларингиз ҳақида гапириб беришни унутманг! — деб шартта тескари қаради.

Мұҳсина хафа бўлганини билдириласлик учун ҳазинроқ жилмайиб қўйди.

— Ана, гапингиз ҳам, товушингиз ҳам дарров бошқача бўлиб кетди.

— Ахир уч ҳафта ўтмай шунча ўзгардимми, ёмон бўлиб қолдимми?!

— Йўқ.

— Бўлмаса, ким ўзгарди?

Улар келган йўлларига қайтдилар. Энди қўлтиқлашиб эмас, қўл ушлашиб ҳам эмас, шунчаки ёнма-ён.

— Сиз... ўша-ўшасиз, Марат ака,— деб анчадан кейин ўйчан сўз бошлади Мұҳсина.— Билмадим, нима ўзгарди... Биласизми, мен кўп ўйладим, ҳаётимизнинг қандайдир ахлоқий сарчашмалари, ота-боболарнинг руҳий удумлари бор. Уларни оёқ ости қилган одам самимий бўлолмайди. Ўша куни сиз кўрган китобда бир жазо усули тасвирлана-ди. Ўша жазодан кейин одам хотирасини тамом йўқотиб, өл-юртни ҳам, ерини ҳам, насл-насабини, ҳатто онасини ҳам унутар, танимай қолар экан. Манқурт дер эканлар шундайларни... Манқурт бўлгим келмайди...

Марат моҳиятига унча тушуммаган бу гаплар унинг бошига гўё тўқмоқдай бўлиб тушганини сезди. Гангиди. Ҳар қандай гап хаёлига келган эди-ю, бунчалигини кутмаган эди. Бояги қувончлари ҳам қаёққадир буткул учиб кетди.

Мұҳсинанинг жүнаб қолганини у үзокдаги «түқ-түқ» пошна товушидан пайқади. Қызы катта ишни охирига етказғандай, ҳар замонда ишчанлик билан соатига қараб қўяр эди. Нозиккина, жондан азиз шу кичик вужудда бу қадар шафкатсизлик...

Марат, тепасидан нимадир зил босиб турғандай, жойдан жилолмасди.

Она қазо қилди.

Мұҳсина кетди.

Ижодий қувончлардан асар ҳам қолмади...

Кетма-кет бу зарбалар қаёқдан келяпти — Маратниң каражат ақли етмасди. Боши қизиб кетди. Хиёбон дим, ҳаво ғуборли, нафас оғир. Ёнғир ёғолмаяпти. Ҳозир бир қуиб берса эди...

ҲИКОЯЛАР

МЕН ҲАЁТНИ ҮРГАНАМАН

Донбасслик ёзувчи дўстим Геніәдий
Головинга бағишиладим.

Илк бўса, биринчи муҳаббат, дейдилар. Биласизми, биринчи китоб дёган гап ҳам бор. У ҳам назаримда шулар қатори.

Биринчи китобим чиққан кунлар ёдимда. Худди ширакайф бўлиб юради одам. Атроф гўзал, ҳаммага ёқимтойсиз, қизлар ҳам фақат сизга қараётгандек бўлади. Умримда ашула айтмаган одам, ўша куни «Яллама-ёрим»ни ванг қўйиб юборганимни ўзим ҳам билмай қолибман. Ҳаёт мунча ширин! Бундан буён ҳамма яхши нарсалар, бутун дунё ҳам, шон-шухрат ҳам, келажак ҳам, гўё бари — меники. Тоғни талқон қиладиганман. Мендан кучли, мендан бахтили, мендан чиройли одам йўқ...

Биринчи китобдан кейин ҳовлиқиб кетадиган ёшларга ҳайрон бўлмаса ҳам бўлади. Бу ҳеч гап эмас экан. Мени бу фалокатдан бир воқеа қутқазиб қолган.

Босар-тусаримни билмай юрган кунларим денг. Эрта баҳор эди шекилли. Нордон, хом олмани ғирчиллатиб тишлаб, газета редакциясидан чиқаётсам, Ҳамдам қора дуч келиб қолди.

Ҳамдам қора эски ошнам, конда ишлайди, газета топшириги билан Олтинтопганга бориб юриб, у билан қалин бўлиб қолганман. У чиндан ҳам қоп-қора. Бунинг устига, чўтирип. Бир қарашда, худди чўтирига кон ғубори ўтириб қолгану, тузукроқ ювса кетадигандек. Аслида эса ундей эмас, аслида ўзи шунақа, кўқимтирир қора. Хунуклиги етмагандек, ошнам яна ўлгудай дағал. Ичиди гапи бўлса, юзингда кўзинг борми демай, айтиб соловеради.

Мана шу одам кулдек совурди-да менинг қувончларимни. Бир оғиз гапи билан ҳафсалам пир бўлиб, шалвирадим-қолдим.

— Үқидим, бўлмайди китобинг,— деса бўладими дабдурустдан. Юзимга лой сачрагандек кўзимни пирпиратиб тикилиб турдим-у, нима дейишни билмай, «ҳе, сен нимани тушунасан», деб шартта қайрилиб кетмоқчи эдим, би-

Жагимдан олди. Қўполнинг панжаси ҳам шунақа қўполки, оғриқдан жаҳлни ҳам унутаёзиман.

— Нима дейсан, нимага бўлмайди!— дедим. Афтиға қараб раҳми келдими, ўз қўполлигини сездими, ер чизиб секинроқ гапирди.

— Бўлмайди-да, ёқмади... нима десам экан...

— Китоб ўқийсанми ўзинг?!— мен баланд кела бошладим.

— Ўқиб тураман. Буни бўлса, сенинг исмингни кўриб, олган куним кечасиёқ ўқиб чиқдим.

Менга қайта жон кирди: ўқибди-ку, ўша кечасиёқ қўлдан ќўймай ўқиб чиқибди. Яна нима керак бу тўпорига? Очеркларим муҳаррирга ёққан, танқидчига ёққан.

— Хўш,— дедим бўш келмай, беписандроқ, тескари қараб.

— Шу-да. Хафа бўлма. Силлиқ, ура-ура — олам гулистон, баландпарвоз гаплар. Кончилар ұнақа эмас, сен уларни билмайсан.

Ҳанг-манг бўлиб қолдим.

— Нимасини билишим керак?

— Ҳеч бўлмаса бирон... фазилатини, хулқ-авторини. **Бу ғалати халқ, сен билмайсан.**

— Сен биласанми?

— Биламан.

— Бўлмаса, ўзинг ёз.

— Қани энди сенек ёзишни билсам,— деб биринчи марта кулиб қаради у. Кулса, бутун хунуклиги қаёққадир йўқ бўлади-қолади ошнамнинг. Ҳайтовур, тан оляпти-ку. Шундан кейин менинг ҳам жаҳлим сал босилиб, узоқ ўйлаб қолдим. Шу хилда гап-сўзсиз хиёбонгача борибмиз ҳам, скамейкага ўтирибмиз ҳам, билмайман. Ҳаёлимда Ҳамдам қоранинг гапи: кончилар... Ғалати халқ. Фазилати, хулқ-автори... Бизнинг журналистлар бир-бирининг нуқсонини бу хилда юзига солмайди. Бу қора бўлса... Тўсатдан калламга бир фикр келди. Ҳамдамнинг чўтири юзига қарадим: ё шу юз-хотир қилмаслик-нинг ўзи ҳам бир фазилатмикан-а?

— Нима қил дейсан?— энди аслимга келиб, маслаҳат сўраб қолдим.

— Билмадим,— деди Ҳамдам қора,— бошқатдан ёз, ёрдам берайлик.

— Йўқ, ёрдаминг керак эмас, ҳали ҳам...—«раҳмат» дейишга бўйним ёр бермади,— мен ўзим бориб ўрганаман ўша ғалати халқингни.

— Бориб ўрганиб бўлмайди, улар билан бирга яшашинг, иложи бўлса, бир оз ишлашинг керак.

— Кончи бўлиб-а? — ҳунарим йўқ дейиш ўрнига панжаларимни ёйдим.

— Ургатамиз. Мана, менинг бригадамга аъзо бўласан-у, ишлай берасан, бир ой, қанча керак бўлса.

Мен ўзим ҳам кутмаган жойда негадир қувониб кетдим.

— Ростданми? Бригадангга оласанми?

Бу кучли, таниш одам ҳимоясида мен чиндан ҳам ишлашим, кончилар ҳаёти билан истаганча танишишим, кейин эса янги катта китоб ҳам ёзишим мумкин эди. Буларнинг ҳаммаси бирдан кўз олдимга келиб, ўрнимдан туриб кетдим. Қарасам, Ҳамдам қора катта қўпол панжасини ёйиб, менга қўл узатиб турибди. Қарс этиб кафтига урдим.

Ҳамдам худди шуни кутиб турган экан, иш пишгандан кейин жўнаб қолди. Шу пайт менинг хаёлимга бир шубҳа келди:

— Менга қара, бўлмайди,— тўхтатдим уни.— Кончиларинг менинг ёзиш ниятимни билса... менга қара, бундай йўл билан уларни ўрганиб бўлмайди.

— Ёзувчи эканингни айтмаймиз-да,— деди Ҳамдам.

— Ким деб таништирасан бўлмаса?

— Ҳа, топармиз ахир, боравер-чи,— деди-да, шошгансча қўл силкиб жўнаб қолди.

Редакциядан икки ойлик ижодий отплуска олиб, икки кундан кейин этиб борсам, Ҳамдам мени кадрлар бўлимида аллақачон расмийлаштириб ҳам қўйган экан. Бригаданинг ишга чиқадиган пайти етаклаб олиб кетди. Қарасам, шахтанинг лифти олдидағи майдончада йигирматача йигит бригадирни кутиб турибди.

— Мана, ўртоқлар, бригадамизга янги аъзо, ишга ўргатасизлар,— деб Ҳамдам менинг елкамдан туртди. Йигитлар менга бошдан-оёқ тикилишиди.

— Ўзи ким, қаерда ишлаган экан? — деган овозлар чиқди.

Ҳамдам ўйлаб ўтирамай илжайди-да:

— Магазинда ишлаган экан, жиндек айб қилиб қўйибди, меҳнатда ўзини оқламоқчи! — деди.

Гапни қаранг. Ёлғон-ку — бари бир ёлғон, бошқа ёлғон қуриб кетганмиди, а? Одамни шарманда қилди-ку! Ҳамдам қора бу фантазияни илгаридан ўйлаб қўйганмиди, ҳозир калласига келдими, ишқилиб, роса қовун туширди. Менинг бутун кўргиликларим мана шундан бошланди.

Туппа-тузук илжайиб турган йигитлар қандалага қарагандай бир жирканиб мендан кўзларини олишди, гўё

мен йўқ, кўрмай қўйиши. Фақат баъзиларигина заҳар-ханда, таъна аралаш гап ташлашарди.

— Ҳа, магазинда жиндек ўмарган эканлар-да...

— Бизнинг конимиз турма эмас эди-ку, бригадир?!

Ўэзимни қаёқса қўйиши билмайман, «ёлғон» десам, иш бузилади. Қўзимни ердан олмай, чидашга қарор қилдим; кулги, ҳақорат давом этарди:

— Ҳунари кўп экан-ку, яна буни нимага ўргатамиз?

— Синчалоқ билан тарози палласини босиш эмас, ишлаш керак бу ёрда, чидармикан?

— Конни ўмарид кетмасин тағин.

— Жим! — деб бақирди Ҳамдам қора. Шу бир гапи билан чиндан ҳам жим бўлиши. Обрўси бор экан. Лекин, энди менга ҳеч ким қарамас эди.

— Оти нима экан? — деди суюги бузуқ йўғон бир сариф йигит энди босигроқ гапириб.

— Йўлдош, — деди Ҳамдам.

Ҳалиги йўғон йигит ғазаб билан бетон плитага туфлади. Бошқалари хохолаб кулиб юбориши.

— Мен отимни бошқа қўяман, — деди ҳалиги сариф жирканиб. Тушундимки, унинг ҳам оти Йўлдош экан, ор қиляпти.

— Отингни бошқа қўйишига шошма, — деди бригадир, — мана бугундан бошлаб адашингни ёнингга олиб, иш ўргат, кейин бир гап бўлар.

Йўлдош беўхшов гавдасини четга олиб, бир нималар деб норози ғудранди. Лекин, кўриниб турибдики, бригадирнинг буйруғи қонун эди. Жимлик чўкканда, мен яна аянч аҳволда қолдим. Бошларига каска, оёқларига қўпол этик, брезент коржома кийган бу проходчиклар олдида мен шумшайган, кичкина, ҳимоясиз кўринар эдим. Хўрлигим келиб кетди. Ер ёрилса, ерга кириб кетар эдим, деб турсам, ҳақиқатан ҳам ер ёрилди — тикка проходканинг эшиги очилиб, қоронғи қаъридан гувиллаганча лифт чиқиб келди. Кимdir оёғим тагига каска билан брезент китель ташлади. Тезда кийиб, ҳамма қатори лифтга кирарканман, вужудимни қутсиз бир ваҳм қамради. Темир лифтнинг сурони, атрофингда одамларнинг ғовури, ҳақ-қаҳаси эшитилиб турмаса, ер қаърининг заҳ совуғи юракни увиштириб, одамнинг ваҳимада дод солиб юбориши ҳам ҳеч гап эмас. Шув этиб пастга тушиб кетдик.

Бир жойда эшик очилиб, Йўлдош мени туртди, қизил чироқ ёниб турган майдонга чиқдик, лифт яна ўз йўлида пастлаб кетди. Бизнинг иш жойимиз чакка томиб турган тикка забой эди. «Буниси — пневматик юкчи, буниси — бадъя, буниси — осма насос» деб Йўлдош ҳафсалади.

си келмайроқ менга бир нималарни қўрсатди-ю, уққан бўлсан ўлай агар. Мен бу горда ўзимнинг руҳий ҳолатим билан банд эдим, нафас етмаётганга ўхшарди. Бу ўйлайвергандан шунаقا әкан. Кейин иш кўпайиб кетгач, бу ҳиссият йўқолди. Бизнинг ишимиз — вақтингча истеъ-комларни олиб ташлаб, доимийсини қуриш учун бетон қабул қилиш эди. Лекин смена бошидаёқ ишкал чиқди, опалубка тешилиб, бетон сизиб чиқа бошлади. Ҳар тўрт минутда тепадан тушадиган бетон тўла бадъяни қабул қилиш билан бир вақтда опалубкани тузатиш мушкул эди. Нима қилиш керак? Йўлдошнинг йўғон бўйнидан шаррос тер тўкилди, бу ишкални у мендан кўрарди шекилли: биринчи кундан қадамим ёқмади.

Тешилган опалубканинг оралигига қарадик: қоронги, зах ўпқон.

— Туш! — деб бақирди Йўлдош. Мен гаранг бўлдим, бу жаҳаннам қудуғига тушиб бўладими? Тепадан бадъя келиб қолса-чи? Ё мени калака қиляптими?! Лекин, Йўлдошнинг кўзида ғазаб, яна бақирди:

— Туш деяпман!

Мен бу тор оралиққа одам тушиши мумкинлигига ҳамон ишонмасдим.

— Кўрқяпсанми? Ўғрилик қилишдан қўрқмаганмисан?!
Туш!

Бу гапларни эшитишдан жаҳаннам қаърига ташлаган яхши. Менинг ҳам иззат-нафсим бор, ахир. Шартта тушиб кетдим, нима бўлса бўлар. Бу тор оралиққа ҳақиқатан ҳам Йўлдош семиз ўзи тушолмас эди. Оёғим тегиши билан суюқ бетон этигимни суғира бошлади, елкамдан занглаган сув оқиб турибди, айланиб бўлмайди. Опалубканинг қайрилган темирини ўрнига қўйишим керак, орага тош тиқилиб қолган. Тирноқ қайрилди шекилли, кафтимга бир нима илиқ тегди, кўриб бўлмайди, қоронги. Ҳали ҳеч нарса ҳам қилолганим йўқ эди, тепада қизил бадъя кўринди, у тош аралаш қоришмани тўкиб-сошиб, устимга бостириб келяпти... Бир этигимни бетон суғуриб олди. Намиқсан кийимим пастга тортиб кетяпти. Тепада Йўлдош бақиради, хавфми, далдами — тушунмайман, дармон қуриди. Худойим-ей, шу ердан ўлигим чиқмаса-да. Бақирвorgim келади: «Ҳой, барзанги, мен ёзувчиман! Ўғри эмасман! Нима қиляпсан, қутқаз!» Лекин йўқ, биланки, бақирган билан бари бир эшитилмайди. Ундан ташқари, шу аҳволимда ҳали ор-номус ҳам бор: «Чидайман, сир бермайман!» — деб тишимни тишимга босаман. Оралиққа тиқилганча ёним билан ётибман, бадъя очилса тириклай кўмилиб қўя қоламан. Лекин бадъя негадир

Очилмади, қонаган қўлим билан тош-бетонни тозалаб, опа-
лубка темирини қайриб жойига туширдим. Бир вақт
қарасам, тепамдаги бадъядан бетон ўрнига занжир оси-
либ тушяпти. Англадимки, тортиб чиқаришмоқчи. Зан-
жирга осилиб, чала ўлик ҳолда чиқиб келсам, Йўлдош
бетон тўла бадъянинг автоматик равишда очиладиган туб
қопқоғини икки қўллаб ўшлаганча, оғирлик зўридан ёри-
либ кетгудай, бўзариб туриди, мушаклари ўйнаб, бўйин
томирлари кўкариб, бўртиб чиқибди. Мен чиқишим билан
кўйиб юборган эди, бетон шовуллаб тушиб кетди. Мени
деб, азamat, бир ярим тонна бетонни беш минут ушлаб
турган экан. Мехрим ошиб кетди унга. Лекин, шу маҳал-
даёқ менинг noctor аҳволимни кўриб:

— Қалай! Ҳа, магазин эмас бу ер... — деди-ю, яна ру-
ҳимни сўндириди. Зўрга турибман-у, гапини қаранг, бун-
ча ёмон кўришади?! Тавба, ўғрилик қилиб қўлга тушган-
ларни турмага қамаш эмас, шуларнинг қўлига топшириш
керак экан, азбаройи шифо!

Таҳқир, калака ётоқда ҳам давом этади. Мен конда,
иши вақтида ҳар қандай жисмоний эзилишларга рози-
ман, аммо оғзаки хўрлашларига сира чидаш мумкин эмас.
Улар мендан кулиб ҳордиқ чиқарадилар. Шу ерда ётиб-
ману, худди кўрмаётгандай, мени учинчи шахсада атаб
гапирадилар.

— Магазинчи қалай? Рудани торозидан уриб қолаёт-
гани йўқми? — деб сўрашади Йўлдошдан. У ярамас ҳам
менинг барча азобларга чидаф сидқидил ишлаётганимни
била туриб, биронтасининг жарини тийиб қўймайди.

— Ўзи қанча ўмарган экан, сўрадингми?

Бу гапларга Ҳамдам қоранинг ўзи ҳам ҳингир-ҳингир
кулади чўтирини бўзартириб, қилғиликни қилиб қўйиб,
бирон марта ёнимга тушгани ҳам йўқ. Ўзини холи топиб,
«жўрттага қиляпсанми, ўлдирдинг-ку, чорасини топ», дес-
сан, энди орқага қайтиб бўлмайди, ҳаётни ўрганавер,
дейди. Ўлсин, ҳаётни ўрганиш шунаقا бўладиган бўлса
Одамни одам демайди бу хумпарлар. Аскиядан зерикиб,
фалсафага ўтиб кетишади, худди мен йўқдай.

— «Меҳнат тарбияси» деган гапга мен мутлақо қар-
шиман, — дейди Жаббор дегани кулгидан жәғи ҷарчагач,
каравотга چўвилиб.

— Хў-ўш! — дейди Ҳамдам унинг ҳозир фалсафа сў-
қишини олдиндан билгандай, чўзиб.

— Менга десанг, меҳнат — юксак тарбия кўрган юк-
сак ахлоқли кишиларнинг олижаноб иши. Унга текин то-
мокларни аралаштириб, сафимизни булғаш яхши эмас.

Баландпарвоз гапни қаранг! «Юксак тарбия кўрган-

нинг биттаси сенмисан?» демоқчи эдиму, қўрқдим. Мехнат масаласига келганда, буларга бир нима деб бўлмайди, айниқса менга ўхшаган «юлғич». Еб ташлашади. Ҳали ҳам хайрият, сафсатага ўтиб кетишди, деб вақтинча бўлса ҳам қутулганимдан хурсанд, пусиб ётибман.

— Сенингча, аввал насиҳат билан одам қилиб, кейин ишга қўйиш керакми? — дўнғиллади бесўнақай адашим.— Мехнатсиз одам бўлиб бўпти! Мехнат маймунни ҳам одам қилган. Энгельсни ўқиш керак, файласуф!

Унинг гапи ҳаммавақт дангал ва қатъий. Лекин фалсафа бобида бари бир Жабборнинг оғзига қарайди. Жаббор бугун меҳнат фақат соф одамларгагина мусассар бўлиши кераклиги ҳақида узоқ гап сотди. Менинг сменадан кейинги аҳволимни биласиз, бу «чукур мулоҳазалар» қулоққа кирадими? Ётибман мизғиб.

Менинг ҳақимда гап давом этарди:

— Одамга ишониш керак,— дерди Ҳамдам қора. Уқилар ишни қилиб қўйиб, энди бу ҳақоратомуз гапларни юмшатишга уринарди. Лекин, гап юмшамади.

— Ишонч ҳазилакам гап эмас, ишончни қозониш керак,— деди Жаббор.

— Одамга ишониш мумкин. Маймунга эса...

Мен шу кечадан бошлаб лақабим маймун бўлиб кетади деб жуда қўрқкан эдим. Чунки, менга адаш бўлишдам ор қилган Йўлдошга бу айниқса қўл келарди. Аммо, йўқ, уччаликка боришмади.

Биз ётоқда беш кишимиз. Ҳамдам, Йўлдош, Жаббор, мен, яна бир бўш каравот ҳам бор, эгасини ҳали қўрганим йўқ. Буларнинг гапидан билдимки, унинг оти Тўлаган экан, ораларида ҳурмати жуда баланд, исмини атаганда қандайдир эзгулик сезилади овозларида. Ё катта одам, ё мўйсафид бўлса керак.

— Жаббор, қоронғи тушгунча эшик олдидаги устунга чиқиб, лампочка қўйиб туш,— буюрди бригадир.

— Ана, Йўлдош чиқсан! — деди ётган жойида «файласуф».

Мен? Нима аҳволда ётибману, тоқатим борми? Анави Йўлдошни айтиётгандир.

— Гапни қисқа қилинглар, Тўлаган илтимос қилган,— деди Ҳамдам.

Шу маҳал Тўлаганинг отини эшигтан ҳамоноқ Жаббор ҳам, Йўлдош ҳам сакраб туриб, қўшни монтёр боланинг темир тирноқларини елкалаб, чиқиб кетишди. Ажабо, бу Тўлаган деганлари бригадирдан каттароқ бошлиқлардан шекилли, дедим ичимда.

Эртасига сменадан кейин бир бола кириб келди ётоқ-

қа, ўзи чуваккина, ўсмирларга хос курак суюклари чиққан, лекин гавдаси барвақт пишиб, елкалари энди кенгайиб келаётган, рангпарроқ бир йигитча эди. Ҳамма уни ўраб олди, кичкинагина гавдаси барзангি проходчикларнинг орасида қолиб кетди.

Тўлаган мана шу экан...

— Беш! — деди у ҳамманинг юзига қараб. Қейин ҳорғин товуш билан қўшиб қўйди.— Охиргиси қолди... Энг оғири...

Проходчиклар ортиқча завқ-ҳайрат кўрсатишмади. Ҳамма елкасидан оғир юқ тушгандай енгил тортди-ю, Тўлаган ҳақида қандайдир ташвиш кўланкаси юзларида ҳамон бор эди.

Кейин билсам, Тўлаган бригадада ишлаб туриб, по-литехника институтига имтиҳон топшираётган экан. Назаримда, уни «полк ўғли»дек, ўз бағирларидан институтга узатишни жуда исташар эди. Аммо, Тўлаган иккита имтиҳонни топширганида отаси ўлиб қолибди. Ота бёчора, бизнинг оиласидан ҳам бир билимдон чиқсин, деб васият қилган экан. Лекин, аза кунлари Тўлаганга сўнгги имтиҳонларни топшириш жуда оғир бўлиб қолибди. Энди, мана, охиргиси... Бу воқеага биринчи дақиқаданоқ мен ҳам беихтиёр хайриҳоҳ бўлиб, чин дилдан қўшилиб кетдим.

Бу кечаси Тўлаганинг тумбочкаси тепасида чироқ ўчмади. Мен суюкларим зирқираб толиққан бўлсам ҳам, ҳалай олмадим. Тўлаганинг рангпар юзи китоб тепасида шамдан ясалган ҳайкалдек қимир этмай турарди. Мен отасини эслаяпти, йиғлавормаса бўлгани, деб чўчиб ётдим. Йўқ, йиғламади. Чироғини ўчирмай тонг оттирди. Фақат мен ухламай чиқдим десам, аҳволдан ҳамма ҳабардор экан.

Эртасига Йўлдош мени бир чеккага чақириб:

— Мен бугун сменага чиқмайман, ишда йўқлигимни билдиранг!..— деб муштини иягимга сал тегизиб, пўписка қилди. Хўп, дедим.

Кейин, нарироқда унинг бригадирдан шаҳарга жавоб олаётганини эшилдим.

— Ўша имтиҳон оладиганларга ўзим бориб тушунтириб келаман,— дерди лўмбаздай муштини янаб.— Бўлмаса, бу хумпарлар боланинг кулфатидан бехабар, қийнаб ўтиришади.

— Ўзи айтмабди-да!

— Тўлаган айтармишми? Шафқат сўрайдиганлардан эмас.

— Борганингни билмасин,— деб тайинлади Ҳамдам. Йўлдошга жавоб бериб.

Уч кундан кейин Тўлаган охирги имтиҳонни ҳам «5»га топшириб қайтди. Энди бу қўпол тўнгаклар ҳам қувончларини яшиrolмай қолишиди. Лекин, Тўлаган шу ондаёқ ҳаммасини ҳайратга солди:

— Сиртқига ўтириб келдим! — деди у китоб-дафтарларни ташлаб.

Ҳаммамиз ўтириб қолдик.

— Ана холос! Бу қанақа аҳмоқлик!

Тўлаган ҳам ўтириб бош эгди. У ётоқдошларидан «аҳмоқ» сўзини тугул, бериоргини ҳам эшигтан эмас эди.

— Ахир, ҳаммаси «беш» эди-ку!!

— Шунча азоб, бунча уйқусиз кечалар! Институт деб қоқ суяк бўлиб қолдинг-ку, ярамас!

— Ахир, мен институтга кириб келдим-ку,— дейди Тўлаган йиғлагудай. У бундай гапларни кутмаган экан чоғи.

— Биласанми, чумчуқ нима? — деб қолди Йўлдош бе-сўнақай «томдан тараша» қилиб.— Чумчуқ ҳам бўлбул-нинг ёзи. Лекин, у консерваториянинг сиртқи бўлимни битирган экан.

Бирдан портлаган қаҳқаҳа ётоқхонани зириллатиб юборди. Тўлаган ҳам кулди. Унинг икки ҳафтадан беринчи кулиши эди, ёшини артди.

Шунда унинг конда қолиб сиртдан ўқиши чиндан ҳам маъқул эканини ҳамма сўzsиз таъ олди. Тўлаган портла-тuvчиликда яқинда биринчи разряд олган эди. У шу кас-бини гапиряпти, аслида «сизларни ташлаб қаёққа бора-ман», демоқчи эди, айттолмади, проходчиклар ерасида бундай чучук гапириш одат эмас.

Мен ҳам келгуси китобим ҳақида ўйлаганимда, аҳво-лим жуда оғир бўлишини кўз олдимга келтираман. Юза-ки қараганда дағал бўлиб кўринган бу одамлар ҳаётida кўп нозик томонлар бор, лекин, буни чучмал гаплар билан айтишдан сақланган маъқул: бироқ қандай гаплар билан айтиш керак, мен у сўзларни топа олармикан-ман?

Буларнинг ғазаби ҳам, меҳри ҳам чегарасиз. Ҳозир ҳамма илжайиб қараб турган Тўлаганга ҳавасим келиб кетди. Менга ҳам бир куни илжайишармикан? Гоҳо шундай оёқ ости қилишадики, хўрлигим келиб, «ҳай!, ин-сонлар, мен ҳеч нарса ўғирлаганим йўқ», дея можаро солиб йиғлагаб юборгим келади. Лекин зўр бериб ўзимни тияман: буларнинг хулқи ҳақида калламда у-бу тасав-

шур туғила бошлади, ишни бузиш ярамайди, чидаш кепрак.

Кундузлари зах ер қаърида оғир, нотаниш ишлардан қийналсам, кечалари ўз ўйларим билан азоб чекардим. Ўйларим эса энди кўпроқ бўлғуси китоб ҳақида эмас, ўз тақдирим ҳақида эканини пайқаб қоламан. Мен ҳам касб орттиряпман, бир куни келиб болалар менинг кимлигими ни билишар, ўшанда, енгил-елпи кун кечириш шайдоси эмаслигими ни билишганда, уларнинг қанчалик қувонишини энди кўз олдимга келтира оламан. Мен ҳам Тўлаган сингари улардан ажралолмай шу ерда қолиб кетмасам ҳали...

Лекин, у кунларга анча-мунча бор, чоғимда. Мана, тагин сменага отланяпмиз, қўпол этик пошнасини дўқилилатиб тротуарда кетаётган проходчиклар орасидаман, уларнинг рўй-рост дашномлари бир оз камайган бўлса ҳам, ҳали тугаган эмас. Бунинг эвазига мен ниманидир, сўз билан айттолмасам ҳам, сезиб турибман, ниманидир билиб олдим.

Ҳамдам қоранинг айтгани ҳам шу бўлса эҳтимол...

ХОНИМНИНГ ТУГИЛГАН КҮНЛАРИ

«Қанотингни ким синдириди,
полопон?»

(Лафонте н)

Куз — учрашувлар фасли. Қариндош-уруғ, ёру дўстлар дийдор кўришади, севишганлар, соғинганлар висолга етишади, ўқувчилар муаллимлари билан, театрлар томошабинлари билан, биз эса китобхонларимиз билан учрашамиз.

Ажаб қизғин бўлади кузги учрашувлар. Ҳамма қаердандир катта таассуротлар олиб қайтган. Янги туйғу, янги ғайрат. Сершовқин аудиторияларни яхши кўрамаи. Фикр худди қайнаб ётади, битмас-туганмас мавзулар бир-бирига уланиб, баҳс шундай авж оладики, қандайдир бир қишлоқ клубида, ёки посёлка қироатхонасида ўтирганингни эсингдан чиқариб қўясан.

Бу сафар биз оталиғимиздаги абразив заводининг маданият уйида әдик. Нима ҳам бўлиб, бир шеър ўқидиму, гап қаҳрамонлик мавзуига астойдил кириб кетди. Суҳбатнинг пайрови жуда изчил эди, сира қайтиб чиқиб бўлмай қолди: тинч даврда қаҳрамонлик нимадан иборат бўлиши мумкин, қаҳрамонлар биздек оддий одамларми, ўз бурчини ҳалол бажарган ҳам қаҳрамонми, йўқми?... Ёшлар терлаб-пишиб баҳслашар, жумбоқ гаплар кўп, деразалар очиқ бўлишига қарамай, зал дим бўлиб кетган, хиёбонда ҳазон тўклилар, барглар пилдираб учиб, деразага қўнар эди. Мен оддий хирургларнинг кундалик қаҳрамонона ҳаёти, ҳаяжонли, масъулиятли ҳислари ҳақида гапирдим. Космонавтлар, атомчилар, геологлар...

Шу жойга келганда иш пачава бўлди. Залнинг ўртарорига ўтирган гавдаликкина бир йигит ўрнидан турди-да, қўпол товуш билан:

— Йиғиширинг, муллака, қаҳрамонлигинги ўзингизга буюрсин! — деб қўл силтаганча, қаторни ёриб йўлақка чиқа бошлади. Мен, гапирмоқчи экан шекилли, деб қараб турсам, йўқ, йўлакдан эшикка қараб қайрилди. Юриши ғалати, сал гандираклагандек кўринди кўзимга. Мен ҳам, зал ҳам ҳеч нима деёлмай, жим кузатиб қолдик, эшик тарақлади, йигит бесўнақай юриб чиқиб кетди.

«Маст экан-да...» дедим ичимда. Мастлигига амин эдим-у, унинг таҳқиромуз қўпол товуши қулоғимдан кетмасди. «Бир мастер экан-да», дедим яна ўзимга тасалли бермоқчидаи. Дедим-у, шундан кейин суҳбатнинг мазаси

бўлмади. Ҳамма нарса қандайдир бирдан сўнди-қолди — эҳтирослар ҳам, фикр ҳам, чеҳралар ҳам, ҳатто, шомда қизариб ёнган чироқлар ҳам хира; хазон бўлса, йўлларда ғамгин шивирлаб, гала-гала бўлиб тентирав эди.

Суҳбат тугагунча менинг хаёлим залдан гандираклаб чиқиб кетган ўша одобсиз йигитда бўлди. Кўнглим ғаш эди. Бошда залнинг сассиз яқдиллиги далда бериб турган эканми, ёлғиз қолганимда ўзимдан-ўзим сиқилиб кетавердим, қилган, қилаётган ишларим тўсатдан беҳудага чиқиб қолгандек эди.

Ёшлар тарқаб кетгандан кейин, Маданият уйининг буфетига кирдим, агар топилса, азбаройи ғашликдан жиндек ароқми, конъякми ичмоқчи ҳам эдим. Лекин бўлмади, буфетга киришим билан чеккадаги столда ёлғиз ўтирган одамга кўзим тушди. Бу ўша, суҳбатни бузган, мени шу аҳволга солган бесўнақай безори эди. «Макони шу экан-да», дедим ичимда. Ачиган пиво, тузланган балиқ ҳиди кўнглимни ағдараёзди. Орқамга қайтмоқчи эдим, негадир чиқиб кетолмадим. Оёғим ҳалиги йигит томон тортди, бир аччиқ гап айтиб, аламдан чиққим келарди.

Шартта устига бостириб бордим. Бордиму, ҳеч гап айттолмадим. Йигит мени кўриши билан ўрнидан сал тургандай бўлиб, ёнидан жой кўрсатди, олдимдаги бўш идишларни суриб қўйдим.

— Пиводан бўлак нарса йўқ, сиз ичмасангиз керак?
— Ичаман,— дедим.

Столни тақиллатиб, беш-олти кружка пиво чақирди.

— Гапнинг белига тепдингиз-да, акаси... — дедим ўзимнинг кўнгилчанглигимга ўзим ҳайрон бўлиб. Ширақайф бўлса ҳам шундай самимий жилмайдики, аччиқ гап билан тузлайман деб турган одам, пивосига қўл узатганимни билмай қолибман.

— Баландпарвоз гапни нима қиласиз, шоир ака, пивони ичинг.

Бу, шубҳасиз, бир аламзада, бирон сабаб билан ёшликнинг ёрқин интилишларидан кўнгли қайтган, ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам ишончсиз қаровчи, лекин ҳали юзидан «фариштаси» қочмаган бир навжувон эди. Биз у билан узоқ ўтирдик. Қилмиши учун қаттиқ танбеҳ берганимни қадрлаб, очилиб кетди. Тинмай иchar, бочка ҳиди ёш вўжудга сингиб кетгандек эди. Шу кеча мен унинг тарихини билиб олдим.

Мирза саккизинчى синфда ўқиб юрганидаёқ Тошкентдаги Политехника институтининг геология факультетини,

унинг кўча дарвозаси, деразаларини томоша қилиб қайтган эди. Икки йилгача бу кўча, бу деразалар неча марта тушига кирди. Унинг назарида геологликдан бўлак касб — касб эмас эди. Дарё соҳилига тутилган палаталарда тунаш, аллақайси юксак чўққиларда тонгни қаршилаш, сирли сўқмоқларда адашиш, тунги гулханлар, асрлик қояларни портлатиш, қимматбаҳо конлар топиб, узоқ йўлдан соғиниб қайтиш... Буларнинг ҳаммаси турмушнинг бўлак ҳар қандай икирчиридан юксак, ҳар қанча ўқиб, бутун ҳаётни бағишиласа арзийдиган орзулас эди.

Иккиси ҳам оддий муаллим бўлган ота-онаси унинг бундай романтик хаёллар билан бандлигидан хурсанд, нима хоҳласа шуни қилас, компас деса компас, харита деса харита олиб берар эдилар. Унинчани битирганида отаси ҳатто геология энциклопедияси билан алъпинистларнинг пўлат тишли ботинкасини ҳам олиб берди.

Нимасини айтасиз, ҳаёт экан. У ширин орзуладанги на иборат эмас. Мирза умрида биринчи марта зарбага учради. Политехника институтига имтиҳон беролмай, «йиқилиб» келган куни, ўзингиз тушунасиз, ҳовлида нақ аза бўлди. Даҳлизда ётган бу рюкзаклару, бу ҳассага ўхиаш геолог чўқичлари худди болаликдаги ўйинчоқдай, кечаги ўтган умри эса кулгили кўринди. Мирза худди касал одамдай камгап, ўзини қаёққа қўйишини билмас, лекин ота-онасининг бошқа институт ҳақидаги гапини эшитгиси ҳам келмас эди. Икки ой бир нимасини йўқотгандай тентираб юргандан кейин бир куни қандайдир геологик экспедиция ҳақида гапириб қолди. Бу экспедиция тўрт ойга Олои-га кетар экану, ҳозир состави аниқланадиган экан. Шундай экспедицияда иштирок этиб, иккинчи йили геология факультетига кўкрак керганича кирганлар ҳам бор эмиш. Мирза ариза кўтариб бориб, шашти қайтиб қолди-ю, уйдагиларга билдирамди, отасига экспедиция ҳақида гапириб, қия қарайверди. Шубҳасиз, отаси, посёлкада таниқли кекса муаллим, ялиниб борса, унинг ўғлини камиди ёрдамчи ишчи сифатида олишади, лекин ота негадир тушумагандай пайсалга солиб юрибди.

Ота-она ўйлаб кўришса, Мирза бари бир бу йўлдан қайтмайдиган, ич этини еб, чўп бўлиб кетяпти. Таваккал, пешанасида борини кўрар деб, ота шаҳарга бир ҳафта қатнаб юриб, ўғлини геологик экспедиция составига ёздириди. Шу кундан бошлаб Мирзанинг бутун ўсмирилик орзулари қайта тирилиб, даҳлиздаги сафар жабдуқлари, аввойи хил асбобларга гўё жон кирди, дудама пичноқ, тошда ёнадиган гугурт, сув ўтмайдиган соат, яна алланималар, бу қадар лаш-лушки қаёқдан йиққан — ота-онаси

ҳайрон эди: қарашса, Мирза ўша куниёқ сафарга тайёр, унинг кетишига энди ҳеч қандай тўсик йўқ...

Икки кекса муаллим бир-биридан яшириб, кўз ёшларини артишиди.

Экспедиция бошлиғи, Абдижамил Наримонов деган киши, «Хов, муаллимни боласи санмисан»—деди-ю, ортиқча сўроққа тутиб ҳам ўтирмади. У қомати келишган, чиройли, жуда серташвиш, доим вақти зиқ, барчага бирдек қаттиққўл, талабчан киши эди. Бошлиқ Мирзага унча ёқмадиу (чиройли эркакларни жини сўймайди), лекин доим ҳурматини ўрнига қўйишга аҳд қилди, чунки у бундан кейин умрида биринчи марта чинакам, тирик геолог билан кечаю кундуз ёнма-ён бўлади. Иккинчидан, Мирзанинг мана бу хатарли тоғ йўлларини кўришига (бу балки одам қадами етмаган йўллардир) шу киши сабабчи.

Улар аввал катта «МАЗ»да даранинг қоронги бурчагигача бордилар, кейин вертолётда икки тоғ сиртини ошиб, совуқ бир яловда икки кеча тунадилар. Мирзага буларнинг бари ажойиб эди. (Ахир шу маҳалгача вертолётга миммаган эди-да, бирорвга айтса уят.) Икки кунлик маслаҳатдан кейин от ёллаб, айланма йўлдан юришга қарор қилинди. Юклар ёғоч «чена»га юкланиб, маҳкам боғланган, отлар чақиртошли тикка йўлдан судралиб боришаркан, қорнида кўк томирлар бўртиб чиққан жониворларга Мирзанинг раҳми келарди. Наримонов уларни аямас, узун ёlli паканагина отлар тошга тиззалаб қолганда баттар бақириб, шафқатсиз қамчилар эди. Отлар ўёқда турсин, қўл остидаги одамларни ҳам аямасди: юкларини сал эҳтиётсиз жойлаган жонсараккина лаборант қизни шундай жеркиб бердики, бечора калтак егандан баттар бўлиб, йиғлаб юборди. Лекин бу жойларда шундай қаттиққўллик ҳам керак экан шекилли: бир куни қош қорайганда чарчаган отлардан бири қоқиниб кетиб, «чена» жар тепасида шундоққина осилиб қолди — шунда юклар яхши чирмаб боғланмаган бўлса борми!

Группада ўн олти киши бор эди. Ҳаммасининг вазифаси тайин — бири инженер, бири топограф, бири портлатувчи, бири радиист, бири лаборант, бири геодезист... Фақат Мирзанинг вазифаси йўқ. Юк ташиганда ҳам нимани кўтаришини билмайди-ю, учраган бир оғирроғига ёпишади. Бу бошлиққа ёқиб қолди. Наримонов уни кўпинча ўз ёнида олиб юриб, ҳар хил юмушларга банд қила бошлади. Ўзгалар уни «Бошлиқнинг Мирзаси» деб атайдиган бўлишди. Оғримаган бошга йўнмаган таёқ дегандай, вазифаси бетайин текин томоқ бўлиб юргандан кўра, шу ҳам тузук, Мирза шу лақабга ҳам рози эди.

Лагерни қорли чўққи этагидаги қия бир ялангликка тикдилар. Тарновдеккина қизил ўзанда лойқа қор суви сирқиб оқар, салқин ҳавода арчанинг ўткир ҳиди анқир эди. Мана, ўша Мирза хаёл қилган чексиз кенгликлар! Уфқлар узоқ-узоқ, агар зангори туман бўлмаса, бутун ер юзи кўрингудай. Кечалари осмон яқин, шундоққина бош устида юлдуз ўқдек ерга отилади. Юлдуз учса — қаердадир бировнинг жон бергани эмиш... Бу ерда юлдузлар шу қадар кўп учадики! Бутун дунё миқёсида бўлса керак-да... Пастда ҳам кўринармикин шу учқур юлдузлар? Мирзанинг ойиси ҳам кўраётганмикин?

Кечаси билан палаталарни қиров босади. Қоп-кўрпалар намиқиб, оғирлашиб қолади. Мирза бўлса, аллама-ҳалгача ухлаёлмай ўй суради: қаерларда ётипти, оламнинг қайси бир номаълум нуқтасида? Бордию, уларнинг экспедицияси бу атрофдан бирон қимматбаҳо маъдан топса, бу ер энг машҳур жойлардан бири бўлиб қолса! Бундай жойлар оз дейсизми! Магнитка, Кузнецк, Чирчиқ... бир маҳал булар инсон сёёқ босмаган жойлар эди ахир! Қарабсизки ўн йилдан сўнг ана у ой шуъласида чўмилиб ётган арчазор ёнида кагта чиройли шаҳар! Тарихчилар архивларни титиб, мақолалар ёзишади: бу ерларга дастлаб қадам қўйган ўн олти азаматнинг бири, ҳозирда атоқли геолог олим фалончи фалончиев...

Лекин ҳозирча...

Ана, от пишқириб, ҳолдан тойиб келиб яrim кечада ётган топографни яна уйғотди. Жонивор чанқаса, Мирзанинг палатаси ёнига келиб, бош чайқаб тургани-турган. Бошлиқдан танбеҳ эшитмай туриб, дарров отларни суфориб келиш керак. Ўз вазифасини билмаган одамни ёмон кўради Наримонов. Кеча топограф бечорани ҳансиратиб (у баландликда ҳаво сийраклигидан қийналарди), кечаси билан тоғ-тошга уч марта ҳайдади — харитада нимадир шубҳаси бор экан. Сал бир нарса ёқмаса, одамнинг жонини олади.

Аммо Мирзага ҳали жиддийроқ бир иш топширгани йўқ. Нонуштадан кейин ҳамма отланиб, ўз ишига кетади. Мирза бўлса отларни тушовлаб, ўтин йигиб келгаҳ, картошқа артади, лаборант қизга қандайдир тошлар юкланган қолларни кўтаришади. Наримонов унга ҳали жеркиб бир гап гапиргани ҳам йўқ. Ҳатто, бўшаганида эрмакка гаплашиб ўтиради. У ўз соҳасида жуда билимли, ҳақиқий геолог. Мутахассисларнинг кундалик иш натижаларини бирпасда якунлаб, эрталик кўрсатмаларни беради-да, яна лаборант билан ярим кечагача ўтиради. Аммо, Мирза пайқадики, бошқа соҳаларда билими ёш

болаларникideк, жүн. Қеча ҳамма кетгач, у билан уёқдан-буёқдан гаплашиб ўтириб, Гёте бошқаю Данте бошқа эканини ҳеч тушунтиролмади-да! Узоқроқ гаплашса, Мирза унга кўп нарсани тушунтиради-ю, вақти зиқ. У вақтини бекорга ўтказмайди. Жуда бекор қолса, дори-вор ўт йигади. Билмаган витамини йўқ. Бир қоп наъматак териб, қуритиб қўйган, кечқурунлари гулхан ёнида пробиркага дамлаб ичади.

Ёмон одам эмас. Фақат Мирзага тузукроқ бир иш буюрмагани алам қиласди. Ҳамма эрталабдан бошлаб муҳим иш билан банд, ҳатто ёш боладеккина жонсарак лаборант қиз ҳам туртениб-суртениб юриб, ҳар қадамда бошлиқдан гап эшишиб бўлса ҳам, кечгача қандайdir зарур бир ишни бажаради. Мирза-чи? У бу ишларга аралашиш уёқда турсин, биронтасини тушунмайди ҳам. Мана, куз ҳам келяпти, қайтиб борганида нима дейди? Эргашиб бориб, эргашиб келдим, дейдими? Наримонов уни ёнидан узоқлатмайди. Усиз Мирзага бошқа бирор иш ҳам буюрлмайди. «Бошлиқнинг Мирзаси, ҳой, сув қуйиб юбор!» «Хўп бўлади». «Палатадан папирос олиб чиқ!», «Хўп бўлади...» Югурдак! Гоҳо ўзига нафрати келиб кетади.

Ана, нариги зах ўнгирда қоя портлаб, булуздай тўзон кўтарилди. Эрталаб Мирза у ерга бир қучоқ қизил байроқчалар олиб бориб берган эди. Ишқилиб, аста-секин, лекин бетиним қидириш кетяпти. Борди-ю, бу ўн беш одамнинг қилаётган ҳаракатидан поқ этиб катта бир натижа келиб чиқса-чи? Кўр-кўронга қидираётгани йўқ-ку булар, топилиб қолса-чи! Топилади, албатта топилади. Ўшанда Мирзанинг хизмати, Мирзанинг иштироки, улуши нимадан иборат бўлади?

Бир куни шундай ўйлардан ёноғи қизиб, энди таваккал, бошлиққа кириб, бор гапни шартта айтаман, деб турганида Наримоновнинг ўзи чақиртириб қолди.

Чақиртириди-ю, палатадан ўзи унга пешвоз чиқди.

— Сенга муҳим топшириқ бор. Жуда муҳим! — деди экспедиция бошлиғи. Мирзанинг қўлига муҳрланган пакет тутқазди. «Муҳим топшириқ»ни эшиши билан Мирзанинг қулоғи диккайиб, юраги дукиллай бошлаган эди.

— Буни шаҳарга, бошқармага ўзинг етказиб, шахсан ўртоқ Қодировнинг қўлига топширасан.

Мирзанинг юраги бадтар ҳовлиқиб, типирчиларди, худди ҳозир қанот чиқариб учиб кетадигандек, бутун вужуди бесабр қувончга, ғайратга тўлди. У баҳтли эди. Қодиров геология бошқармасининг энг катта бошлиғи. Мирза буни билади. Қўлидаги пакет худди олтиндан қилингандек оғир тортиб кетди.

— Кўйнингга бекит, бу жуда муҳим! — деди Наримонов.

— Ҳозир кетайми?

— Ҳа, ҳозир. Индинга эрталаб бу ўртоқ Қодировнинг қўлида бўлиши керак.

— Хўп бўлади!

— Менга қара,— бошлиқ қош чимириб, тоғлар ортидан кўтарилаётган қора булутларга қаради.— Сен... мардсан-а? Узоқ йўлни айланиб юрма, ўртоқ Қодиров уни эртага олса яна ҳам яхши.

— Тушундим,— деди Мирза. У Бургутқоя дарасидан тикка кесиб ўтиш кераклигини англади. Эски сўқмоқми, Эчки сўқмоқми деб аталадиган бу йўл анча яқин, лекин, айниқса қиш кунлари хатарли дейишарди. Мирзага нима, юки йўқ, ҳаво очиқ, кечгача дарадан ўтиб олса, марра уники!

Уч соатдан кейин ўша тишли ботинкасини кийиб, белини арқон билан боғлаган Мирза Бургутқоя этагидаги Эчки сўқмоқни мўлжаллаб, қияликдан ўрлаб борарди. У чарчаса ҳам юраги ҳовлиқишдан тўхтамади. Қўйнидаги пакет худди жонлидек, кўкрагини қизитиб бораётгандек эди. Бу албатта жуда муҳим хабар бўлиши керак. Озиқовқат, об-ҳаво, асбоб-ускуна сингарилар ҳақидаги хабар бўлса, одатда рацияда берилади. Рацияга ишониб бўлмайдиган хабар бўлса, бунинг устига тағин ўртоқ Қодировнинг шахсан ўзига топширилиши зарур бўлса, бу албатта муҳим маҳфий пакет. Борди-ю, қидирилган кон топилган бўлса-чи! Йўғ-е, унда бундай хабарни катта одамга биринчи бўлиб етказадиган Мирза ким бўлади?

Мирза худди учиб кетаётгандек эди. Бундай тарихий ишда бу қадар катта роль ўйнашини хаёлига келтирган эмас ахир. Лекин, бахт қуши бирдан келиб бошига қўнса, нима қилсин? Тишли ботинка оёғини қириб қўйганини ҳам билманди, ачиша бошлагандагина кафтига туфлаб, сўлакайини суркади-да, яна юрди. Революция йиллари Хоразмда маҳфий пакет ташиб, қаҳрамонлик кўрсатган, қўйнида муҳим пакет билан душман ҳалқасини ёриб ўтган бир одам ҳақида ҳикоя ўқиган эди, ўша эсига тушди. Бундай ўйлаб қараса, Мирза олиб кетаётган бу пакет ўшандан камми?! Оёқнинг ачишгани нима экан!

Яна икки соатдан кейин Мирза ҳайбатли Бургутқоянинг тагидан чиқди. Унинг ҳеч бургутга ўхшаган жойи йўқ эди. Бу атрофда бургут учгани ҳам кўринмади. Лекин жуда хўмрайган, совуқ заҳ ҳиди узоқдан келиб турибди. Мирза унга бенисанд қаради: «Менинг қўйнимда нима борлигини биласанми! Билмайсан, билсанг бундай

хўмраймас эдинг. Сен нимаю, бу нима!» Мирза кафти билан ўзининг кўксини силаб қўйди.

Ҳақиқатан ҳам, бу нима? Янги хазина ҳақидаги хабардан бўлак нима бўлиши мумкин? Мирза баҳтнинг бундай осонгина ушалганига ишонгиси келмасди. Бўлак варианtlарни ўйлаб кўрди, лекин фикри бари бир айлануб шунга келарди — бу албатта янги маъдан ҳақидаги, ёки шунга ўхшаш, шунга жуда яқин бир хабар. Бошқа нима ҳам бўлиши мумкин!

Мирза чидолмасдан пакетни қўйнидан олиб, яна бир айлантириб кўрди — пакет катта, ялтироқ қалин қофоздан ясалган, машинкада «ўртоқ Қодиров М. И.» деб ёзилган эди.

Бургутқоя якин келган сари ҳайбати ошиб, совук нафаси вужудни сиқар, Мирза унинг қоронғи соясида гўё нуқтадеккина бўлиб қолган эди. У негадир Қодировни кўз олдига келтиришга уринди. Мирза уни қўрган эмас. Катта ёруғ кабинетга кириб бориши, мана бу қоядек ҳайбатли бошлиққа пакет узатишини тасаввур этмоқчи бўлиб, тепага қараган эди, кўз олди қоронғилашиб кетди: қоянинг қоқ чўққисига келиб тўхтаган катта қора булут ҳақиқатан ҳам дарани қоп-қоронғи қилиб қўйган эди. Қусёш бирдан чўкиб, тун киргандай бўлди.

Эчки сўқмоқ қоя этагини қиялаб зимиstonдек дара тепасидан ўтарди. Ўзоқдаги бўғиқ момақалдироқ Мирзани тезроқ олдинга унадади. Ёмғир бошлангунча қоя тагидан ўтиб олиш керак. Бу ерда сўқмоқ омонат илиниб турган учли тошлардан иборат эди. Унинг иккала номи ҳам асослига ўхшайди: у ё эски сўқмоқ бўлгану ёғин ювиб кетган, ё «Эчки» сўқмоқ бўлиб, ундан фақат эчки юриб ўта олади. Пастда қоронғи дара, тикка жарлик, тепада эса тикка қоя тоғ. Бош устидаги қўроғининг оғир булут деярли бутун осмонни қоплади. Дим, Мирзани тер босган эди. Унинг шарпасидан қўрқибми, бошқа бир нимани сезибми, булутга тегар-тегмай типирлаб, галаёнга келиб, ёввойи кантар галаси учди. Худди чўққидан чиқиб келган момақалдироқ бутун куррани гир айлангандай, узоқ гулдуради. Тоғ-тошга жон-жаҳди билан ёпишган арчаларни юлқиб кетгудай кескин шамол турди, довул кўтарилиди. Чакмоқ чақиб, тўзон ичиди бир нима қарсиллади, кейин тоғ бағри дарз кетгандай яна момақалдироқ гумбурлади, чақмоқ ёруғида қора булутнинг даҳшатли қаноти, бош устига келиб қолгани қора қуюнлар кўриниб кетди, пастдаги чуқур ғорлар эса бу ёруғликни бир зумда қаърига ютди. Кейин шундай қуйдикни, олам зиндондек қоронғи бўлиб қолди, чақмоқ чаққанда тепадаги тоғи

йилтилларди, холос. Тошларга туртиниб, қияда эмаклаб келаётган Мирза тиззаси қалтираб тўхтаб қолди. Орқага қайтишга қўрқар, олдинда ҳеч нарсани кўрмасди. Сўқмоқдан асар йўқ, у бир зумда нураб, ювилиб кетди, босган тоши қилтиллаб, ўзи бир томирга ёпишди. Тепадан ҳамма нарсани ўпириб-супуриб сел оқар, осмон ларзага келар, бўрон қутуар эди. Мирза бир қўли билан қўйнидаги пакетни кўксига маҳкам босган, кўкарган лаблари ниманидир пичирлар, бошидан лой-сув оқиб, уни пастга тортар эди. Жала ўзанида қолганга ўхшайди, ўрнидан жилмаса, пастга тортиб кетади. Мирза буни пайқади, тошдан бағрини узмай олдинга силжиди, лекин бадани ўтдай ёниб, тиззаси қалтирад эди. Нимадан бу? Наҳотки қўрқсан бўлса? Мирза-я! Шундай муҳим топшириқ билан кетаётган Мирза-я! Наримонов шундай ишонч билдирган бўлса, уни Қодиров кутаётган бўлса! Балки, Қодировгина эмас, бутун фан дунёси, бутун мамлакат... Мирза ҳеч қандай таянчсиз, лойга ёпишиб қолди. Тирсаги жиз этиб ачишди, лойга беланган уст-боши шалаббо, оғир эди. Бунинг аҳамияти йўқ, пакет бутун бўлса бас. У ҳар замонда кўксини пайпаслар, ётган жойида тутгани томир излаб, қўлини қонатди, яна қаеридир қаттиқ ачишиб, кўзидан ёш чиқиб кетди. Иўқ, бу ёш эмас, ёмғир суви, Мирза йиғламайди, Мирза чидайди. Шундай деб тишини қисди-ю, бирдан кўнгли тўлиб, йиғлаб юборди. Энди кўз ёшини ўзидан яширмас, бемалол йиғлаб, алам-ғазаб билан тошларга ёпишиб силжир эди. Бир вақт чақмоқ ёруғида томири билан қўпорилган катта дараҳатни сел сурис келаётганини кўриб қолди. Худди тепасида! Ҳозир чап бермаса, Мирзани ҳам жарликка судраб тушиб кетади.

Мирза жон-жаҳди билан четга сапчиди, бир тош қиррасига тирмашди, бироқ тош тегидан кўчган экан, Мирза билан бирга пастга силжиди, кейин юмалади. Мирзанинг кўзидан ўт чиқиб кетдими, яна осмонда чақмоқ чақилдими — билмайди. Кейин қандайдир даҳшатли товуш ҳам эштилди, лекин шу товушдан кейин бутун вужуди гўё илиқ бир тўлқинда роҳат қилиб суза бошлади. Ёмғир, бўрон ҳам тинганмиш, табнат осойишта...

Кўзини очса, қандайдир хонада ётипти, ҳаммаёқ оппоқ, деворлар ҳам, одамлар ҳам. Кекса бир одам эшикдан кирмоқчи, оқ халат кийгай икки хотин эса уни қўймайди, кўксидан итаради... Мирза яна кўзини юмди, ўйлай бошлади. Тушунарли эди: бу ер албатта касалхона. Лекин унга нима бўлган? Қимирлаб кўрсамикин? Босини қимирлатди, бармоқларини қимирлатди, ҳаммаси жойида. Аммо гавдасининг ярми тошдек қотган, оғир ва

ҳеч нарсани сезмас эди. Шунда бутун воқеа кўз олдига келди. Кўзи очиқ, лекин кўз олдида яна ўша қоронғи дара, довул, лой, ўзи билан бирга силжиб бораётган тош... Мирза ўша кундагидек қичқириб юборди. Ҳамширалар югуриб келишди, доктор кирди. Лекин улар негадир илжайиб туришарди. Ҳали эшикда жанжал қилиб турган чол ҳам шу ерда. У ҳам юзини буриштириб илжаяди. Мирза аввал тушунмай, кўзимга кўриняпти булар, деб ҳам ўйлади. Лекин бирпастдан кейин ҳалигиларнинг жонланиб гаплашганини эшилди.

— Зиндами, ако духтур? Акун зинда мешудми бачо?— дерди ҳалиги чол.

— Албатта, албатта. Сангин бобо, кўриб турибсиз-ку.

— Э, шукуре, бале, раҳмати калон ба падари шумо, духтур.

Кейин доктор ҳаммани чиқариб юбориб, ўзи Мирзанинг ёнига келиб ўтириди, томирини ушлади, кўзини, тилини кўрди.

— Қалай?— деди яна илжайиб.

Мирза овозим чиқармикин дегандек, гапиришга қўрқиб анча турди.

— Мен... қаердаман, қачон олиб келишди?— деди пи-чирлаб.

— Овозингни чиқариб гапир,— деди доктор.

Мирза овозини чиқариб гапирди, овози одатдагидек эди. Уни уч кун аввал ҳалиги тожик чол тоғдан топиб олиб келган эди. Уч кун аввал? Мирзанинг пешонасидан тер чиқа бошлади, оқарди. Доктор қўрқиб, уни ҳаяжонланмасликка унлади, ҳамма нарса жойида бўлади, ҳеч нимани ўйлама, деб уқдира бошлади.

— Пакет, менинг чўнтағимда пакет...— деб безовсталинди Мирза иситмаси чиқиб. Доктор уни тинчлантириш учун, пакетни топиб келинглар, деб буюрди. Ўзи Мирзанинг ота-онасини суриштира бошлади. Узоқдан айлантириб келиб, ётиғи билан очигини айтди:

— Оёқнинг биттасини тузатамиз, лекин биттаси ярамайди, йигитчча, буни билиб қўйишинг керак.

— Ярамайди?..

— Ҳа... Кесамиз. Йигит кишисан, очигини айтдим.

Мирза «йўқ!» деб бақирмоқчи эди, тажрибали доктор бунинг олдини олиб қўйған экан, юзига, пешонасига соvuқ бир нимани босган эди, Мирзанинг изтироби бўғзида қолди, юраги қинидан чиқаёзганини сезса ҳам, бирпастда тинчиб қолди.

— Йигит деган мана шунаقا бўлади,— деди доктор.

Бу вақт ҳамшира пакетни олиб келди.

— Бунинг энди аҳамияти бўлмаса керак, доктор, вақти ўтибди,— деди пакетни узатиб. Пакет очилган эди. Мирза унинг ичидағи қоғозни олиб ўқиди. Бу заррин откритка эди.

«Ҳурматли ва азиз Маҳмуд Иброҳимович! Бугун, севикли рафиқангиз Маҳбубаҳонимнинг туғилган кунларида бутун коллективим номидан ва шахсан ўз номимдан сизни чин юракдан табриклайман. Ҳурматли Маҳбубаҳонимга узоқ умр ва...»

Мирза охиригача ўқий олмади, кўзи тиниб, қофоз қўлидан тушиб кетди. Юзига дона-дона совуқ тер томчилари қалқан, докторга термулган кўзларида чексиз мусибат, чорасиз алам ёши милтиллар эди.

— Дадамни чақиринглар...— деб, ҳушидан кетди.

Суҳбатдошим гап билан бўлиб, кўп ичиб қўйди. Мен энди буни бас қилиш ниятида чўнтағимни кавлай бошланган эдим, Мирза норозилик билдириб, кескин-кескин қўл силтади-да, столдаги бўш кружкаларга кўз югуртириб, бир зумда ҳисоблади: беш сўмлик пиво ичибмиз. Мирза бешнинг ёнига яна бир сўмликни қўшиб, ўрнидан турди, бочка ёнида йивирсиб юрган буфетчи томон юрди. Ўша залдан чиқиб кетганидаги бесёнақай юриши. У маст эмас эди. Ёғоч оёқни билдирамасликка уринганидан сал гандираклагандай туюлар экан, энди пайқадим.

Буфет ёнига етмасдан Мирза бирдан орқасига қайтди.

— Эсимдан чиқибди, шоир ака, ҳов ўша... Наримонов мана шу,— деб буфетчини кўрсатди,— ҳар куни пивосини ичаман, у мени танимайди...

Буфетчига мен энди разм солдим. Қошлари чиройли чимирилган, лекин юзи салқи, қорин қўйган бу одамнинг собиқ геолог эканига ишониш қийин эди. Мирза чиқиб кетгач, мен чиндан ўшамикин деб, ўзимда яна бир ишонч ҳосил қилиш учун:

— Наримонов!— деб чақирдим. Ялт этиб қаради-ю, йўрғалаб келди.— Пиво беринг,— дедим бошқа нима дешишни билмай. У «гинчлик экан-ку» дегандек, ёйиқ илжайди. Мирзанинг уига қилган муомаласини кўриб турганимни биларди чоғи:

— Қаёқдан пайдо бўлади-а бунақалар!— деди Мирза чиқиб кетган эшикка имо қилиб.

Эшикда қош қорайган, хазон ўйнар, менинг қулоғимга эса ёлғиз ёғочоёқнинг фирчиллагани эшитилар эди.

КЕЧИРИНГ МЕНИ, ОДАМЛАР

Ёлғиз ўғли Қарши чўлига жўнаб кетганида Хатча хола аввалига анча чўкиб қолди. У бебош ўша ёқларда уйланиб ҳам олганидан кейин эса, хат-хабар сийраклашиб, ёлғизлик кампир бояқишинг суяк-суягидан ўтиб кетди. Совхоздан берилган уйлари посёлканинг узоқ чеккасида эди, қўни-қўши ҳам деярли йўқ. Ҳозирги замонда етти яшардан етмиш яшаргача ҳамма иш билан банд, ёзилиб гурунглашиш ўёқда турсин, икки оғиз гап қотиш учун ҳам ўзинг тенги бекорчини топиш амримаҳол.

Мана шундай сабри тугаб, зерикиш, уйқусизликдан чўпдай бўлиб юрганида Хатча холанинг ишини худонинг ўзи ўнглаб юборди. Рўпарадаги катта йўлдан яқинда автобус қатнайдиган бўлиб, кўча эшигининг шундоқ ёнгинасига бекат тушди. Бекат бўлганда ҳам — бетон зиналарига темир қувурдан устунлар қоқилиб, тёпаси яшил шифер билан ёпилди, соябон тагига сирланган скамейкалар қўйилди, хуллас, ҳавасга келиб ўтирадиган.

Бекат кечаю кундуз гавжум, шовқин-сурони Хатча холанинг деразасидан кириб туради. Терлаб-пишган шофёр бир пиёла сув сўраб кирса, Хатча хола курсанд бўлганидан кўк чой дамлаб, ёки муздек айрон аталаб беради. Шофёр боланинг қора мойга беланган қўлларида шокосани баланд кўтариб айронни қулт-қулт сипқориши холага ўзи бир баҳтдай кўринади. Қараашлари майнлашиб, суқ билан томоша қиласди. Гоҳо ёмғир ёғиб қолса, қоп, тугун кўтарган йўловчилар ҳам Хатча холаникода пана топади. Жазирама туш пайтлари ёш болали йўловчиларга раҳми келиб, холанинг ўзи уларни деразадан имлайди, ичкарига, салқинга таклиф қиласди, боласига печенье ё олма тутқазиб, кўзи қувонади. Бора-бора кўп шофёrlарнинг ҳам, муттасил қатнайдиган йўловчиларнинг ҳам отларигача билиб олди. Ўзи эса ҳамма учун «хола» эди.

— Хола, буни сизга олиб келдим...

— Хола, манов шу ерда тура турсин...

Бирор тугунини қўйиб, бирор эчкисини боғлаб, яна бирор гўдагини ушлатиб кетади. Бирон сабаб билан автобус узоқ куттириб қўйса, чойхўрлик, чақ-чақ гурунг холаникода бўлади. Не гаплар ўтмайди бу ерда! Шахру қишлоқнинг бутун янгиликларини эшиласиз, Хатча холанинг ҳам туриш-турмуши ҳаммага аён: пенсияни қаёққа сарфлаши, ўғлидан қанча келиши, келин...

— Келинни қачон кўрамиз, хола?

Илгари бўлса, бу савол оғир ботарди. Лекин энди

келин тугул, бебош ўғлининг ўзи ҳам унча хаёлига кела-вермайди. Соғиниш, зерикишларга фурсати ҳам йўқ. Су-ронли, ивирисиқ ҳаётга шундай ўрганиб қолдики, агар би-ров келиб, эртага ҳаммаси бошқача бўлади, деса, худо сақласин, шу хабарниг ўзиданоқ холанинг юраги ёри-либ, бир кор-ҳол етиши мумкин.

Холанинг таниш-нотаниш одамларнинг ҳожатини чи-қаришдан бўлак ташвиши йўқ. Бозорини ҳам Сиддиқжон деган паканагина қора шофёр бола қилиб бериб туриб-ди. Тунов куни, сабзи-пнёздан ташқари, йўл-йўлакай сов-хоз марказида уч ойлик газ баллонини ҳам келтириб ҳовлига юмалатиб кетди.

Шундай азamat автобусни ўйинчоқдай олиб юрадиган ёш, бақувват шу Сиддиқжон ҳам кекса холага ҳавас қиласди.

— Мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда, таралла-бе-дод қилиб яшардим.

— Нега ундаи дейсиз, болам?

— Битта ўзингизсиз. Бизда бўлса,— у кир панжала-рини ёйиб кўрсатди,— еттита! Чулдурақалардан!

— Шукур қилинг, Сиддиқжон. Бирорлар борки...

— Боқишини айтаман-да, хола. Хўп, мен кетдим.

Сиддиқжон доимо шошгани-шошган. Гапини тутатмай жўнаганида хола ҳаммавақт орқасидан жилмайиб қараб қолади: шу ёшида еттита-я! Бу ҳам шошганидан, омон бўлгур.

Нонни Собира деган ҳамшира хотин олиб келади хо-лаги. Шундоқ нон дўконининг ёнгинасида тураркан, иш-га кетаётib уч кунда бир юмшоққина иккита нон ташлаб ўтиш унга хеч гап эмас. Баъзан эсидан чиқса, хола хеч хафа бўлмайди. Биладики, ўзининг ҳам ташвиши боши-дан ошиб ётибди жувон ўзурлиknинг. Эри билан ажра-шиб, ғурурининг зўридан, ҳеч нарса талаб қилмай, уйдан битта кўйлакда чиқиб кетибди. Бўлмаса каттагина рўз-форлари, машиналари, яна бирга ортирган алланимала-ри бор экан, талаб қиласа, қоқ ярмини оларди. Хола шу-ни айтса, жаҳли чиқди:

— Шу гапни қўйинг, холажон, мен очимдан ўлмай-ман!— деди. Деди-ю, узоқ жим бўлиб қолди. Хуллас, сир кўп бу жувонда.

Бир куни автобус бекатга келиб тўхтаганда Сиддиқ-жон кабинасидан салонга чиқди:

— Ораларингда электрик йўқми? Холанинг чироги ўчиб қолган,— деб сўради.

Йўловчилар орасидан электрик чиқмади-ю, дераза

ёнида ўтирган кексароқ рус киши бирпасдан кейин товуш берди:

— Бунга монтёр бўлиш шарт эмас, ана кўриниб туриди — теракнинг шохи симни босиб тушибди...

Матвей деган бу ҳирқироқ овозли кишининг отини кўпчилик эслолмас эдни, ўн яшар етим неварасини «иш ўргатаман» дея эргаштириб, ҳар куни қурилишга қатнашини ҳамма биларди.

— Виктор, сумкани ол-чи! — неварасини олдига солиб, автобусдан туша бошлади.— Уч минут кутасизларми?

— Кутамиз! Кутамиз! — дейишиди. Фақат Собира билан яна аллаким шошиб туришган экан, соатларига қараб бурунларини жийиришиду, кўпчиликка бўйсунишга мажбур бўлишиди.

Кекса ишчи қандайдир шоти топиб, Виктор узатган қичқич билан симни бир зумда қирқиб улади, кейин биратўла шохни арралаб ташламоқчи бўлиб, арра қидира кетди.

— Ичкарида, диванинг тагида, айланай,— деди Хатча хола. У ўзи йўлакдаги сандиқни очиб латтага ўралган пулларини титар эди: чолга ул-бул бериш керак, ҳар ҳолда, бегона одам...

Виктор шотини ушлаб турди, бобоси шохни ҳам қирқиб ташлаб айвондаги чироқни чарақлатиб ёндирганида автобус деразасидан ҳамма нарсани кўриб турган йўловчилар «Ура!» деб қичқиришиди. Гўё бу яхшиликни ўзлари қилиб қўйгандай. Матвей ҳовлидан чиқаётганида хола дарвоза ёнида йўлни тўсади.

— Барака топ, знаком,— дея қўлига уч сўм тутган эди, кекса ишчи кулиб бош чайқади. Олмади.

Автобус жўнаб кетди.

Хатча холага бу йўловчиларнинг қувончигина эмас, ташвишлари ҳам татирди. Бирори келиб мушкул бир маслаҳат солади, бирорининг қайғусига шерик бўлиб, тасалли бериш, кўнглини овлаш керак. Кеча бекатга Собира келиб, ҳеч ким билан гаплашмай бир четда ёлғиз анча турди, кейин Хатча холаникига кириб, стол четида тумшайиб ўтириб олди. Автобус келди ҳам, шошилмади. Шофёр ўзи кириб «лалайиб ўтирганлар, кетамиз», деса ҳам, Собира индамади. Сиддиқжон, албатта, аввало бир косагина айрон дардида кирган. У бу уйда ўзи хўжайнин, айронни ҳам ўзи қиласди: айвонда чакиллаб томиб турган сарғиш халтачадаги сузмадан жиндал чимдиб, косада муздек сувга аталайди-да, ҳўқиздай пишқириб шимиради, кейин ғудур пешонасини ёнги билан сидириб артади.

— Кетдик...

Собира бурчакка тикилганча ўтираверди. Автобус жўнаб кетгандан кейин Хатча хола ҳам унинг ёнига келиб мунғайиб ўтириди.

— Ўзинг чиқиб кетган бўлсанг, мунча куясан?..

— Ишингиз бўлмасин...

Шу ўтиришда Собира азонгача қимир этмади. Ярим кечада хола туриб, унинг титроқ елкасига ўзининг шол рўмолини ташлаб қўйди. Унинг саҳарлаб совуқдан шумшайиб чиқиб кетаётганини кўрган Хатча хола жувон ўлмагурнинг кўнглига йўл тополмаганига афсус чекди. «Шўринг қурғурнинг ётарли жойи ҳам йўқми, нима бало?» деган шубҳага бориб, юраги увишганча изидан қараб қолди.

Одам бор жойда ташвиш бор. Шулар бўлмаса, хола нима қиласди. Нонуштадан кейиноқ шу тўнг бадбахтнинг тумшайиш сабабларини суриштириб билмоқчи бўлди. Совхозга боради, зарур бўлса идорага кириб, бошлиқларга маслаҳат солади. Бўлмаса, ғурури қурсин, қайтага ўзини хор қиляпти жувон ўлгур.

Лекин Хатча хола ҳеч қаёққа боролмади. Кутилмаганда ўзининг бошига қулфат тушиб қолди. Нонуштадан кейин дастурхонни ўраб, негадир сандиқни очдию, ҳангманг бўлиб қотиб қолди. Пенсиядан ортириб икки йилдан бери жамғарган пули... Сандиқни титиб ташлади, бўғинлари қалтираб кетди. Ўғлининг қийигига тугиб қўйган эди, тугуни билан йўқ! 430 сўм! Бу қанақаси бўлди? Сандиққа ким дахл қилиши мумкин?

Хатча хола бутун уйни яна бир титди. Нима бало, одамлар билан бўлиб, у дунёлигини ҳам унудими?! Уч йил аввал ўғлидан келган 60 сўм ҳам шунинг ичиди эди, ниятлари бор эди... Энди бундай пулни қаёқдан олади?.. «Шўрим қуриди, шўрим қуриб қолди, одамлар!..» деб сонига шапатилаб товушсиз йиғларди кампир. У бирдан яна ҳам кексайиб қолгандек, мажолсизланиб, серажин нам юзлари буришиб кетди, ўлими кўз олдига келди... Нима қилади бир тийинсиз, қандоқ оёқ узатади? Қандоқ кўз юмади?..

Анчагача бош кўтаролмай ўтириди хола. Аксига олиб, автобус ҳам кўринмасди одамларга тезроқ юрагини ёрай деса. Айтгандаи, одамлар... уларга нима дейди? Дабдурустдан... ким олган бўлиши мумкин? Улар орасида шундай одам борми? Наҳотки? Хола ҳаммасини танийди-ку? Биронтасидан шубҳа қилишга кўнгли борадими!

Лекин хола ҳамон тинчиёлмас, борган сари алам қиласди. 430 сўм-а! Уч сўмдан-тўрт сўмдан, гоҳо тийинлаб

орттириб жамғарған эди. Унинг шу пулдан бошқа нимаси бор? Наҳотки шундай ионисоғ одамлар ҳам бўлса?

Ғазаби сал босилганда Хатча хола сандиқни очган пайтларини, уйига кириб турадиган одамларни бир-бир эслаб, кўз олдига келтира бошлади. Кўпларида пулга муҳтожлик, секин олиб чўнтакка солишга сабаб, важ бор албатта. Сиддиқжоннинг ўзи... еттита болани боқиши ўзи бўладими? Собира-чи, шўрингга-шўрва тўкилгур... бошпанасиз аlamзада. Тағин анави, оти нимади, Матвей... хола уни яхши танимайди ҳам, ўша қуни мишиқи невараси билан хонама-хона юриб... Лекин, йўқ, буларнинг пулни олишга сабаби бўлса ҳам, виждонлари йўл қўймайди!

Холанинг хаёлига ҳеч нарса сигмай қолди. Борингки, гап пулда ҳам эмас. Жумбоқнинг ўзи ғалати ахир. Бордию, биронтасидан шартта сўраса-чи? Кампирдан хафа бўлармиди? Масалан, Сиддиқжондан... Ўз уйидагидай бамайлихотир киради, ўтиради, гугурт қидиради, чой кўяди, қатиқ ичади, гоҳо иссиқда графикка қараб олиб, бир зум чўзилиб ҳам оларди... Жуда муҳтож бўлиб турган пайтида, шундоқ кўзи тушган бўлса-ю... «Бир оёғи гўрда, шунча пулни нима қилади», деб...

Шу маҳал автобус келиб қолди-ю, Хатча хола буни астойдилроқ ўйлашга ҳам улгурмай, Сиддиқжонни бир четга чақириб, бор гапни айтиб қўйди. Сиддиқжон кампирга тикилганча анқайиб қолди. Бундай жумбоқни бошқа бирордан эшитганида-ку ўзи биларди... Лекин ҳозир холанинг аҳволини кўргач, ўз иззатини ҳам унтиб, ғазабини босди-да:

— Мен келаман, текширув ўтказамиз! — дея жўнаб қолди.

Хатча хола «мен олганим йўқ», деган жавобни кутган эди. Жавоб мужмалроқ туюлиб, аллақандай ўйларга борди. Бир кўнгли — Сиддиқжон пулни олиб келадигандай ҳам бўлиб кўринди.

Аммо Сиддиқжон кечқурун ишдан кейин жуда жиддий, қандайдир бегонароқ қиёфада кириб келди.

— Қани, қаерда эди? Қачон пайқадингиз йўқолганини? Доим очиқ турадими? — деб худди терговчидай, худди ҳозир ўғрини тутиб, пулни топиб берадигандай савол ёғдира бошлади. Ўёққа борди, буёққа келди, ўтирди, ўйлади, лекин «мен олганим йўқ», деб айтишни ор билдими, индамади. Шунда хола аста келиб унинг ёнига ўтирида-да, қандайдир умид билан, ёш болани авраётгандай:

— Болам, қари одам пулни нимага жамғаради, биласиз... Бунинг гуноҳи...

Сиддиқжон энди ўрнидан туриб кетди.

— Хола! Топамиз пулингизни! Агар ўғрини сизга ўзим тутиб бермасам, шу ерда тил тортмай... Еки... — унинг кўзи даҳшатли олайди,— ёки мендан кўраяпсизми?!

Холанинг тилига сўз келмади. Сиддиқжон қаёққадир шошиб жўнаб кетди. Кампир ерга қараганча қолди.

Эртасига кўзлари қизарган, соchlари тўзғиган Собира шаҳд билан келиб кечаги шол рўмолни кўчадаги скамей-кага ташлаб кетди.

Пешинга бориб, Матвей чол ўз неварасини қон-қора қақшатиб калтаклаган эмиш, деган хабар етиб келди. Сиддиқжон жаҳл билан яна аллакимларни ҳақорат қилибди. Хола буларни эшигтан сари эти увишиб, ўз қилмишидан пушаймон, ўзидан нафратланар эди. Бунинг устига, учинчи кун деганда токчадан самоварни кўтарса, орқасидан ўша тугун сабил чиқиб қолди. Хола не кўзи билан кўрсинки, ҳамма пуллари жойида! Барι эсига тушиб, ерга ўтириб қолди: ўша Матвей чол симёғочга чиққан куни унга уч сўм бераман деб, тугунини ечганида уни сандиққа қайтиб қўймай, токчага тиқа қолган экан. «Эсим қурсин-а, бу кунимдан бекафан кетганим афзал эмасмиди!» деб ҳўнграб юборди кампир. Топилган пуллар кўзига илон-чаёндай совуқ кўриниб кетди. «Энди нима қиласман? Ноҳақ ранжитган бу одамларимдан энди гуноҳимни қандоқ тилаб оламан?!» дер эди хола.

Үй ҳувиллаб қолди. Қувноқ овозлар ҳам, эчки маъраши ҳам, бола йиғиси ҳам эшитилмайди. Бекатда ондасонда кўринган ўйловчилар тезроқ автобусга ўтириб жўнаш пайида бўлар, Хатча холанинг очиқ деразасига ҳеч ким қайрилиб қарамас эди.

Кунлар ўтди, холани ёлғизлик ғуссаси эзаверди. У оқибатсиз ўғлини эслар, иштаҳаси йўқ, букчайиб қолган эди. Қани энди биронтаси эшик қоқиб кириб келса, ўша нотаниш бетовфиқ келини бўлса ҳам майли эди.

Автобус чанг тўзғитиб жўнаб қолганда Хатча хола дераза рафига суюниб, ёлғиз пичирлайди:

— Сиддиқжон, болам, кечир...

Ўйловчилар тўла автобус яна келади. Гувиллаганча яна силжиб кетади. Хатча хола деразадан қараб қолади — одамларнинг ҳар бирига бориб айтольмайди-ку розини. Лекин кўзларида ҳамон ўша мунг: «Ташлаб кетманг, одамлар, кечиринг мени... Мен сизларни осон топган эдим, балки шунинг учун қадрингизга етмадим. Майли, бошқа қийноқ билан жазоланглар, лекин ёлғиз қўйманглар, болаларим...»

ШЕРБЕКНИНГ АРГУМОФИ

Шербек болалигидан отни яхши кўрарди. Танаффус вақтида дафтарига чопқир тойчоқнинг суратини чизиб, ўзи томоша қилас, дарслардан бўшади дегунча ипподромга югуради.

У ерда унинг таниши Зокир чавандоз ўзининг отини ювиб-тарашга, сугориш, тизгинидан тутиб туришга рухсат беради. Шербек Зокирга беминнат ёрдамчи бўлиб қолган. Отхонани тозалайди, эгар-жабдуқни жой-жойига илиб, отни кўл ёқасига етаклаб чиқади. Зокирнинг оти жуда чиройли қора аргумоқ, исми ҳам ўзига яраша «Дулдул». Шербек яп-яланғоч бўлиб, уни салт минади-да, кўлнинг чуқур жойига чудайди. «Дулдул» яхши сузади, соvuқ сувда роҳат қиласди.

Қайтиб чиққандан кейин, саёзроқ жойда Шербек уни маҳсус чўтка билан ишқаб, яна ювади. Титраб, йилт-йилт этиб турган сағрисини қайта-қайта сийпаб тарайди. Узун бўйнини, иккига бўлинниб турган семиз сиртини, қўйиб қўйғандек чиройли, ингичка, кучли оёқларини, ақлли кўзларини ҳавас билан узоқ томоша қиласди. От унга худди одамдек ақлли, меҳрибон бўлиб туюлади. Бўйнидан қуchoқласа, «Дулдул» ҳам гўё унинг яхши кўришини тушунгандек, индамай туради...

Шербек мактабни битиргандан кейин чавандоз бўлмоқчи эди, шунинг учун от заводига ишга кирди. У отни бир мўъжиза деб билар, ундан ўз баҳтини кутарди. Афусски, заводда икки ойгина чавандозга шогирд бўлиб ишлагандан кейин уруш бошланиб қолди.

Урушда от қаёқда дейсиз! Нуқул танқ, пулемёт, замбарак — бари темир-терсак... Авваллари Шербек отни худди қишлоғини, ота-оналарини, укасини соғингандек соғинди.

Лекин кейинроқ... соғинишга вақт борми! Куршовда қолди, атакага борди, ярадор бўлди. Секин-секин от ҳам эсдан чиқиб кетди. Санаб кўрса, олти марта ярадор бўлибди. Бир мартасида ўртоқлари тупроқ остидан кавлаб олиб, госпиталга элтгунича ҳам ҳушига кела олмабди. Лекин Шербек бақувват эди, тузалиб, яна бояги-боягидек сафга қўшилиб, жангга кираверди. Жанг ҳам энди одатдаги ишдек бўлиб қолган эди, ахир тўрт йилдан бери...

Дарвоқе, тўрт йил деганда Шербек биринчи марта отга дуч келди. Отларни кўрди-ю, бутун ҳаёти, болалиги ҳам, эртаси куни ҳам кўз ўнгига келиб, ўйлари, туйғула-ри алғов-далғов бўлиб кетди. От билан учрашганда бу

қадар дағынатга келишини ўйламаган эди. Тұрт йил уришіб, ҳәмде ҳеч қачон юраги бу қадар ларзага келмаган.

Денгиз бўйи эди. Шербекларнинг қисми немисларни ярим оролнинг учигача суреб бориб, сувга улоқтириди. Кейин ўзлари ҳам соҳилга чиқиб боришиди. Қирғоқ тикка жар эди. Шербек шу жарлик тепасидан дengизга тикилди. Узоқларда унинг тўлқинлари мовий кўринарди, берироғи эса — кулранг. Ундан ҳам берироғи, соҳилга туаш жойлари... қип-қизил. Кон. Шербек кўзини ололмай қолди. Ёнида жанговар шериклари гаплашишар, ерлик колхозчилардан бирини ўртага олиб, суҳбатлашишар эди. Шербек қирғоқдаги қонли тўлқинлардан, яна аллақандай қора дўнгликлардан кўзини олмай, гапга қулоқ солди.

Колхозчининг гапига қараганда, фашистлар ярим оролдан қочаётib ҳамма нарсани — йўлларни, кўприкларни, фермаларни, омборларни, мактабларни портлатишган, ёндиришган. Аммо отларни нима қилишни билишмаган. Бу ердаги от совхозининг бир неча минг йилқиси бор экан. Душман отхоналарга ўт қўйгану отларни на ёндиришнинг, на портлатишнинг иложини тополмаган. Шунда фашистлар йилқи уюрларини шу тикка қирғоққа ҳайдаб келиб, ҳаммасини бир-бир отишган. Эртадан кечгача ўқ овози эшитилиб турган. Ўқ еган жониворлар тикка қирғоқдан дengизга ағанайверган...

Бир неча минг от... Шербек уларнинг саёз соҳилда тошдай қорайиб ётган жасадларини, уларнинг нақадар кўплигини энди пайқади. Минглаб от жасадлари қизғиши кўпикли тўлқинда тебранар, даҳшатли дengиз ўлик уюрларни кавшаб ямлаётгандек эди...

Шербек, кўпни кўрган жангчи Шербек шу ерда ҳушидан кетиб қолди.

Үртоқлари ҳайрон эди. Улар Шербек учун от нима эканини билишмас эди-да: Бирор «қон ҳиди таъсир қилди» деса, бирор «чарчаган, дengиз ҳавоси элитди» деди, Шербекни кўтариб, медсанбатга олиб бордилар.

Ярим кечада Шербек кўз очди. У бирдан қариб қолгандек, қоронғи тунда рангсиз-руҳсиз кўринди, сочида оқ толалар ҳам пайдо бўлган эди. Юраги гўё бўм-бўш, мислсиз ғазаб унинг болаликдан ардоқлаган ҳисларини ҳам, йигитлик дармонини ҳам гўё елдек учирив кетган эди. Ҳорғин мижжасини юмганида, қизил тўлқин ичида кишинаб чопаётган қора аргумоқ кўз олдига келди...

ТҮККИЗИНЧИ ПАЛАТА

Нафинг қанча бўлса — умринг шунча.

(Кулоққа чалинган гаплардан)

Қурилиш шаҳарчасининг янги касалхонаси жуда қулай жойга тушган — тоғнинг кунгай этаги, бир томони ёш теракзор, катта йўлдан узоқда. Ёз кунлари беморлар деразадарни ланг очиб, тоғ ҳавосини тўйиб-тўйиб шимиришади.

Баҳромовнинг палатадаги қўшиси кекса одам, аҳвони анча оғир, лекин кўп сергап экан, ётган жойида ҳам инқилаб гапиришини қўймайди.

— Ҳа, ҳозиргиларни нуқул юрагидан оляпти, тақсир, олтмишга бормай, «серсам-серсам»га тушуб қолишяпти. Узлари нечага кирдилар?

— Олтмиш етти,— деди Баҳромов.

— Ана. Бизники шу бу йил тут пишиғида иккам саксон бўлди, худога шукур, серса-перса билан ишимиз бўлган эмас...

Лекин Баҳромов кўриб турибдики, чолнинг мазаси йўқ, салқи қовоқлари сап-сариғ, кеча сартарош келганда ҳам ўрнидан туришга мажоли етмади. Ундан кўра, қимир этмай ётса ҳам, Баҳромовнинг ўзи тетикроқ.

Ҳамшира кирди. Бу Маъмура деган узунчоқ юзли, бўйдоргина қора қиз эди.

— Сизга қимирлаш мумкин эмас, биласиз-а,— деди у. Баҳромовнинг ёстигини сал кўтариб,— мана мундоқ, фақат чалқанча ётасиз.

— Биламан, биламан, қизим, минг марта эшитдим, фақат... қанча? Қачонгача шундай ётаман? Ҳеч ким айтмайди.

— Айтамиз.

Маъмура «айтамиз» дерди, лекин унинг шу ҳолда қанча ётиши кераклигини билмасди — бир ҳафтами, уч ойми... Ҳамширининг вазифаси беморни огоҳлантириб, кўзқулоқ бўлиб туриш.

Аммо Маъмуранинг бу палатадан кўнгли тинч эди: беморлари беозор, иккаласи ҳам кекса, босиқ одамлар, келган куниёқ тил топишган, у дунё-бу дунёдан гаплашиб, ортиқча оҳу ноласиз кунни кеч қилишади.

Ҳамшира чолга ҳам дори ичириб, чиқиб кетди. Очиқ деразадан майсанор майдон кўринарди. Барра майсада ҳурлайган чипор товуқ жўжаларини эргаштириб ўтиб бо-

паркан, Баҳромовга ўт ўланга қоқина қоқина тизилиб ке-
таётган бу сарғиш-яшил моминчалар жуда заиф, ҳимоя-
сиздек туюлиб кетди, қалхат-малхат йўқми деб осмонга
ҳам қараб қўйди, осмон шишадек тиниқ эди. Уч ҳафтадан
бери қимир этмай чалқанча ётиб, баданлари тош қотиб
кетган Баҳромов ҳамма нарсадан безор бўлди, ҳамма
нарсадан тўйди-ю, мана шу тубсиз тиниқ осмонга тики-
либ тўймади. Гоҳо шу софликка тикилиб, хаёлга чўмга-
нида чолнинг минғир-минғир гапи ҳам бачкана туюлиб
ёқмай қолади, қулоқ солмай қўяди.

— Бугун ҳам кун ўтди,— деди чол,— ана, тақводор
қўшнимиз намоз асирга ўтирди, қаранг...

Баҳромов қарамаса ҳам билади: сайхоннинг нариги
четида тиканак четан билан иҳота қилинган салқин ме-
вазор ҳовли бор, ҳовлининг эгаси доим оқ яктак, оқ иш-
тон киядиган намозхон одам. Беш вақт намозини канда
қилмай мана шу ҳовли этагида ўқийди.

Қўшнисининг бу тақводорни орқаворотдан калака қи-
лишлари ёқмасди Баҳромовга. Оти Ҳожи бува, ўзи сак-
сонга борган бўлса ҳам, касалхонанинг ёвғон ошини бис-
миллосиз туширади. «Имойнисиз чол» деб қўярди Баҳромов
ичида.

— У дунёдан умиди катта қўшнимизнинг,— деди Ҳожи
бува.

— Ҳа, умид...— Баҳромов осмондан кўзини узмай
гапга қўшилди.

Умид деган одам боласини не куйларга солмайди.
Бир китобда ўқувдим — Ҳиндисонда кексалар муқаддас
Ганг бўйида жон беришни орзу қилишаркан. У ерда ўл-
ган одам шаҳид кетиб, тўғри жаннатга ноил бўлармиш.
Шунинг учун садмлар Ганг соҳилида узлат чекиб, ҳаф-
талаб оч ётишар, кечаю-кундуз худодан ўлим тилашар
экан. Умид шунаقا. Умид ҳар хил бўлади, Ҳожи бува.
Бири дилингни кундай равшан қилиб, бамисоли қанотдек
осмонга учирса, бири...

— Йўқ, менга униси ҳам керак эмас, буниси ҳам...—
деди «имонсиз» чол заҳил юзини, кўксига ёйилган соқо-
лини силаб.— Менинг умидим — яшаш. Шунча умрни
берган худо буёгини ҳам аямас.

— Нима иш қиласдингиз, бува?— сўради Баҳромов.

— Энди иш қоптими, тақсир,— деди чол, чамаси тўғ-
ри жавобдан чалғитишга уриниб,— кўп иш қилдик, қил-
маган ишимиз қолмади, энди яшаш керак. Умидим шу...

Баҳромов индамагандан кейин, чол сўради:

— Е сизнинг умидингиз бўлакми, қўшни?

— Нега? Яшашга қарши эмасмай. Яшашга нима ет-

син. Лекин паймона тұлиб қолган бұлса-чи, унда нимага умид қылғыш керак?

— Сөл бошини күтариб, заъфарон юзида ҳайрат билан Баҳромовга қаради:

— Анов намозхонники түғри демоқчимиз?

Баҳромов шифтға қараганча жилмайды.

— Ыүқ. Менинг умидим... келажакда. У дунёда әмас, шу дүненинг келажагида. Ахир биздан кейин ҳам одамдар қолади-ку...

— Сизники қызық бұлди,— деди Ҳожи бува аңча жимлиқдан кейин,— одам үзи үлади-ю, умиди қолармиш ми? Келажак деганингизда сиз билан биз бўлмаймиз, умидимиз нима қиласди? Бу ҳам бир тасалли, ўз-ўзини алдаш. Анови тақводор қўшнимизни тузук чиқди-ку сизнидан.

Баҳромов яна жилмайды. Лекин жилмайши аста-секин сўниб, ориқ юзи илгариги рангсиз ҳолатига келди.

— Болаларингиз борми, Ҳожи бува?— деди мадорсиз.

— Э-ҳа, сиз уни айтасиз. Ҳа, бор, болалардан бор. Узлариники-чи?

Баҳромов қўлини аста күтариб, икки бармоғини кўрсатди:

— Иккита эди.— Анчадан кейин қўшиб қўйди:— уруш олиб кетди. Иккита Баҳромовни олиб кетди. Ўзимиз ҳам мана....

Ҳожи бува бошини ёстиққа қўйиб жойлашиб ётди. Жовон устидаги калтакни олиб, деворга қўнган паща ни узоқ пойлади. Ахири уриб деворга ёпиштиргандан кейин қаноат ҳосил қилиб, яна гап бошлади.

— Меникиларни уруш қиялаб ўтди, худога шукур. Лекин бари қўлдан чиқсан, бари ўз тирикчилиги, ўз нияти билан. Биттагина неварам қўлимдада эди, ҳозир ундан ҳам умид, мен сизга айтсан, ҳаминқадар...

— Ҳа, нима бўлди невараага?

— Ниятим Эргашвойни шаҳарда ўқитиб одам қилиш эди, терлаб-пишиб юрди-юрди-ю, бир куни имтиҳондан йиқилиб, қайтиб келди баччағар. Кейин қарасам, анов бош тўғонга ишга кириб олибди. Ишлаб турай-чи, янги йилга тағин борарман, дейди. Қаёқда, бу қурилишга бир илингандан кейин одам бўлгани қўядими, домига тортиб кетди. Ҳозир юрибди, ўша шерикларига ўхшаб, на юрагида ёғи бор, на уйда чироғи.

— Ишлаётган бўлса бўпти-да.

— Ишлаяпти. Гап умиддан кетғанига айтаман... Шеригининг гапи эсига тушиб, Ҳожи бува бирпас жим

қолди.— айтгандай, болаларим йўқ дедингиз-а? Унда, ҳалиги гапнигиз нима бўлди?

— Қайси гап?

— Келажак, умид...

Бу маҳал очиқ деразадан аёл кишининг ингичка ўт-кир овози эшитилди:

«Алишер-ов! Ҳов, Алишер!» Бу беморларга таниш овоз эди. Алишернинг ойиси ҳалиги намозхоннинг ҳовлисида ёш келин бўлса керак, ҳар куни шу маҳалда Алишерини йўқлаб чинқиради. Алишер — иштонсиз бўлса ҳам нуқул қизил ботинка кийган, коптоқдек юм-юмалоқ — майсада жўжами, чумчуқми, капалакми, қоқина-тұртина қувлагани-қувлаган.

— Меники бўлмаса, ўзгаларники бор, Ҳожи бува,— деди Баҳромов, ёстигини сал қия қилиб деразадан боқди. Алишер, худди ўйлаганидек, адашиб чиққан бир жўжанинг кетидан худди копток сингари юмалаб кетиб борар, ойисининг куйиб-пишгани билан иши йўқ эди.

Баҳромов то қош қорайгунча деразадан кўз узмади. Унинг сўлғин юзида хира нурланган шом шарпаларини тушунмаган Ҳожи бува яна бир нималарни гапирди, шу ёшидаги ойисига қулоқ солмаган Алишерни «тирмизак» деб сўкдими, у одам бўлгунча онаси қариб-чурыйди, ундан умиди нима бўларди, дедими, бу гаплар Баҳромовнинг қулоғига кирмади. Қизиқки, бошида ҳеч қанақа ўй ҳам йўқ эди, шунчаки, ҳеч нарсани эшиitmай, ҳеч нарсани ўйламай, роҳат қилиб ётаверди. Кейин шу билан уйқуга кетибди.

Эрталаб чамалаб қараса, шундай мириқиб ухлабдикি, кўп ойлардан бери шундай ширин ухлагани йўқ эди. Шундай бўлаверса, тузалиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас.

Бироқ шу куни кечга яқин қўшниси Ҳожи буванинг ақволи оғирлашиб қолди. Унинг тўсатдан «ўламан»га тушиб қолиши биринчи марта бўлаётгани йўқ, лекин бу галгиси чиндан ҳам хавфли эди шекилли, врачлар, ҳамширалар югургилаб қолишли. Узоқ давом этган касалдан кейин сарғайиб кетган, халтадек осилган баданлариге яна аллақандай уколлар қадашди. Чолнинг юзи чўзилиб кетган, атрофдагиларни танимаётгандек бежо тикилар, гапиролмас эди. Гоҳ жон бераётгандек кўзидан маъно қочганда, атрофдагиларнинг нафаси ичига тушар, юракни музлатадиган совуқ жимлик чўкканда, Маъмуранинг кўксини ёриб чиққан йифи товуши эшитилар эди. Маъмурда чолнинг қийналганларини кўп кўрган. Айниқса унинг ҳилвираган баданларига игна санчиб қийнашларига кўргани кўзи йўқ эди. Ҳозир ҳам врачлар тўвидан чет-

да, Баҳромов койкасининг ёнида туриб, йиглаб, қизариб кетган бурнини халат этагига артар эди.

— Нимага қийнашади-я! Тинчгина жон беришига қўйишмай...

Баҳромов ётган жойида унинг қўлини ушлаб қисди.

— Тавба денг, қизим.

— Нимага қийнашади ахир! Нимага? Бари бир...— Маъмура бақириб йиглаб юборишидан қўрқиб, югуриб чиқиб кетди.

Врачлар Ҳожи бува атрофида кечаси билан парвона бўлишди. Бемор бир зум тилга кириб, «уидагиларни чақиринглар, хайрлашиб, ризоликларини олай», деди. Ундан яна қон олишди, томирига бир нималар қўйиши, укол қилишди. Эрталаб Эргаш етиб келди.

Баҳромов уни сира кўрмаган бўлса ҳам, дарров таниди. Новча бўйли, тийрак кўзли, чайир ўспирин Эргаш бир неча ўртоқлари билан келган эди. Буваси уни танимади, кун ёришгандан Эргаш ўртоқларига жавоб берди — улар сменага боришлиари керак экан. Ёлғиз қолгanda Эргаш Баҳромов билан гаплашиб ўтириди. Бобоси кўз очгандага гўдакдай қувониб, халтасини ағдара бошлади:

— Посёлка бозоридан олдим, бува! Мана гилос, кўнглиңгиз тусаса, олча! Жиндак хомроқ экан, лекин йирик-йирик, қаранг!

Шу-шу Эргаш тез-тез келадиган бўлди. Ҳожи бува бир ҳафтага қолмай ўнгланиб, оёққа турди. У бутунилай тузалди деса бўларди. Лекин қандайдир хунук тўлишиб, овқатга тўймайдиган бўлиб қолди. Касалхонада бергандари юқ бўлмай, Эргаш кўтариб келган помидорми, нонми, колбасами — барини кўрдим демай супурӣ ташлайдиган бўлди. Шунда ҳам кўзлари ола-кула. Баҳромовнинг қолган-қутганини ҳам киши билмас ямлаб, яна эшиқка аланглар, овқат кутар эди. Овқат келса, оғзини чапиллатиб, соқолларини ифлос қилиб, очкўзлик билан тез, хунун ейди. Баҳромов кейинроқ сезиб қолдики, унинг жовонидан ҳам баъзан бесўроқ, кўзини шамғалат қилиб, тўғриси — ўғирлаб у-бу ейдиган бўлди. Баҳромов кекса одамга ярашмаган бу қилиқдан дам ҳайратда қолар, дам раҳми келиб тикилар, овқатдан чалғитишга уриниб, гапга солар эди.

— Эргашингиз сиз айтганчалик «кўчада қолган» бола ёмас экан,— деди Баҳромов,— гаплашиб ўтирик — ҳавасим келди. Ақлли, мағзи бутун ишчи йигит. Виждонли меҳнаткаш бўлади.

Ҳожи бува оғзини чапиллатиб, бир нимани кавшади, индамади. Анчадан кейиннгина:

— Бугун кеч қолди, қаёқда дайдиб юрибди экан, бач-
чагар,— деб минғиллади.

Баҳромовга у Эргашни эмас, Эргаш күтариб келади-
тан халтани, озиқ-овқатни кутаётгандек туюлди.

Энди Баҳромовга жуда қийин бўлиб қолди. Қўшниси
 билан илғаригидек гаплашолмайди. Ҳожи буванинг гапи
энди қасалликлар мавзуидан четга чиқмай қолди, у ҳам
кўпинча маъносиз. Қачондир бод бўлиб, сийдик билан
 даволангани борми, қайси бир иримчи кампирнинг тон-
ган гиёҳлари борми, ишқилиб, на ақлга, на кўнгилга қўр
 бўладиган гаплар. Хунук семириб, бетиним пишиллаб ов-
қат ейишлари бўлса, жонига тегиб кетди. Тезроқ тузалиб
 чиқиб кета қолса эди. Қасал дейдиган жойи ҳам қол-
маган, ўрнидан туриб ҳам юради, лекин докторлар нега-
дир жавоб бермай ушлаб туришибди.

Баҳромовнинг аҳволи бўлса ўша-ўша. Қимир этмай
чалқанча ётгани-ётган, атрофдаги ҳамма гап қулоғига
кираверади, қиладиган иши йўқ, гоҳо уймалашиб келган
ўйлардан боши тарс ёрилгудай бўлади. Энг даҳшатли-
си — уйқусиз кечалар.

Бугун кечаси осмонни булат қоплаб, ёмғир ёғолмай,
аввал роса дим бўлди. Кейин қаёқдандир беқарор шамол
эсиб, ярим тунда тўзонли довул турди. Дараҳтлар ден-
гиздек шовуллар, қаёқдандир очиқ қолган дераза палла-
лари урилиб, чилпарчин бўлар, терак шохлари синиб ту-
шар, тўс-тўполон. Қора тун туйнугига чанг-тўзон тиқилиб
қолгандек, нафас бўғилар эди.

Баҳромов зўрға тонг оттириди. Эрталаб Маъмура де-
разаларни очганда ҳалигина севалаб ўтган ёмғир ҳиди
келди, осмон яна мусаффо, кўм-кўк сайхоннинг ҳар жой-
ҳар жойида синиб тушган шохлар япроқлари сўлиб
ётарди.

Баҳромов илиқ ёмғир ювган майсазорни узоқ томоша
қилиб ётди. Эрталабки қуёшда йилт-йилт этган нам
майсанинг салқинини бағрида сезгандай бўлди, жилмайди
Шу майсанни яланг оёқ босиб, лўканглаб бораётган Али-
Шерга шундай ҳаваси келдики, кўзидан ёш чиқиб кетди.
Ким билади, ҳозир ерни қўмсаб, буришиб ётган товонла-
рига шу майса тегса, бутун вужудига ором етиб, дардчи
баданига жон кириб, тузалиб кетармиди...

Баҳромов хаёлга шўнгиб кетган экан, бирдан безовта-
лавиб қичқириб юборди:

— Ҳожи бува! Ҳожи бува! Алишер келяпти, қаранг!

Қўшниси қимир этмади: нима бўпти, ҳар кунгӣ ўша
боладир-да.

— Коҳ! Қайт! Келма, Алишер! Қаранг, қўшни, қа-

ранг, симга қараб келяпти! Коч, дейман, қайтана ойинг чакирадти!

Алишер лўппи, момиқ сеёччалари билан майсани босиб ҳамон келарди, олдида эса томдан узилиб тушган яланғоч симнинг уни илондек буралиб ётибди. Электр сими! Бола яна ўн қадам юрса ёниб кўмир бўлади.

— Қўшни, жон Ҳожи бува, туринг, югуринг, симга қараб келяпти! Ҳой, ким бор!

Ҳеч ким йўқ эди, ҳеч ким жавоб бермади. Ҳожи бува аста туриб, кавушини кийди-да, деразага яқинлашди. Қараса бола чиндан ҳам симга қараб тикка келяпти. Сим устида кечаси довулда синиб тушган ўрик шохи қўкариб ётарди, данакдай-данакдай ғўралари йилтиллаб, болани ўзига тортарди чоғи.

— Тегма,— деди Ҳожи бува. Бола эшитмасди.

— Югуринг, жон ака, олинг болани!— деб ялинди Баҳромов,— унинг кўзлари бежо, ўзининг ожизлигидан азобда, бўйин томирлари бўртиб чиққан эди.— Тез бўлсангиз-чи!

Ҳожи бува болани «баччағар», онасини «қизигар», қайнотасини «тақвоингдан ўргилдим» деб сўка-сўка, каравотига ўтириб, пайтавасини ўрай бошлади.

— Ҳожи бува! Жон ака! Қоч, қайт!— деб талваса чекар эди Баҳромов. Ҳожи бува минғир-минғир қарғаниб, жовондан бориб этигини олди, яна келиб каравотига ўтириди. Этик қўнжидаги эски лойни тирсаги билан ишқаб тозалай бошлаганида Баҳромовнинг сабр косаси тўлди шекилли, кўрпани шартта улоқтириб ташлаб, деразага ўзини урди.

Ҳожи бува унинг «Алишер! Алишер!» деган овозини эшишиб қолди, холос, қараса — бир ярим ой қимир этмай чалқанча ётган қўшниси иштончанг майсада югуриб кетяпти!

— Ҳой, сизга туриш мумкин эмас-а, ҳай сиз ётинг, қўшни, нима қиляпсиз!— деганча Ҳожи бува деразадан қараб қолаверди. Баҳромов болани симнинг шундай ёнгинасидан даст кўтариб олиб, чийиллатганча четанинг нариги ёғига олиб кириб қўйди. Ичкаридан Алишернинг ойиси югуриб чиқди. Баҳромов қайтиб келиб симни таёқ учига илиб, деворга кўтариб қўйди. Кейин атрофига аланглаб, майсада гандираклаганча деразага қараб юрди.

— Ғўрадан олакелинг биратўласи, қўшни,— деди ичкаридан Ҳожи бува,— ҳозир қатиқми-сут пайти, жуда хушхўр нордон бўлади.

Баҳромов Ҳашимни, Ғомиғға айтади кўз ўлги до-
роңғилашган эди, деразага келиб суюнди, қўшниси уни
қўлидан тортиб, ичкарига олди.

Ҳожи ака... Ҳожи ака, қаердасиз!— деди ётгани-
дан кейин ҳам ҳеч нарса кўрмай,— қандай югуриб бор-
ганимга ҳайронман, доримни олиб беринг,— дорисини ичиб
ҳам кўз очмади,— Маъмурага айтманг, хўпми, Ҳожи бу-
ва... Ҳўп денг.

— Ҳўп, ҳўп, акаси, лекин бекор қилдинг. Дўхтир буюр-
маганни қилиш керак эмас, рангингни қара, лоховла-а,
мурдадай бўлиб қолдинг.

Баҳромов бир зумга кўзини очиб унга қаради-ю, яна
юмди. Тинчib қолди.

Қўшниси ҳам ёқасини ушлаганча ўрнига бориб ётди.
Кейин Маъмура кирди. Ҳожи бува бўлган воқеани айт-
мади. Баҳромов айтадими деб қўрқиб ётган эди, йўқ,
айтмади. Лекин Маъмура дориларни бериб, чиқиб кета-
ётганида Ҳожи бува уни тўхтатди.

— Қизим, сен... кетма. Бирлас ўтири,— деб қолди.
Маъмура чоннинг нимадандир қўрқиб қалтираётганини
пайқаб қолди. Шунда иккаласининг кўзлари учрашиб қо-
либ, қиз тушунди: Баҳромов оппоқ бўлиб ётарди.

Баҳромов жим қолишларидан уларнинг хавотирини
сезди-ю, гап билан овёра қилишга уринди.

— Ростдан ҳам, Маъмура қизим, биз қариялад билан
ҳам бир нафас гаплашиб ўтиранг бўлмайдими?— деди
мадорсизлигини яширишга ҳаракат қилиб.— Э бошқа па-
латаларда ёшлар кўпми? Дарвоҷе, бу ерга келгандан ке-
йин ёш бўлиб қаёқقا борди, бу ерда ёшу қари баробар,
барининг оти «бемор»,— у гапни тўхтатмасликка уринар,
қизни ўзидан чалғитиш учунгина эмас, ўзи ҳам ҳозир
негадир сергаплиги тутиб, кўнглини нималардандир бў-
шатиб олгиси келар эди. Нафасини ростлаб давом эт-
ди.— Одам бир умр эси паст бўлар экан, қизим. Ёшимиз-
ни яшаб қариймиз, мункайиб қоламиз, ўлим елкамиздан
нўқиб турди-ю, эс-хушимиз ҳамон равshan тортмайди.
Аммо, ниҳоят, шундай бир зум келадики, қизим, эс-ху-
шинггина эмас, бутун вужудинг равshan тортиб, ҳамма
нарсани бирдан тушунасан... Бир умр ёнган-куйганларинг,
йиғлаган-қувонганларинг, хавотиру ваҳималаринг, орзу-
армонларинг бари шу бир зумда жам бўлади. Титрайсан,
ловуллайсан, юрагинг ёш тўкиб, енгиллашишни истайди.
Узинг ҳам йўқ, дунё ҳам; нимадир, бошқа нарса кўз ол-
дингда турди: у тундай қоронги, қуёшдек ёруғ...

Одам бу зумнинг келишини илгаридан билтганда эди..
Биз билмаймиз-да, қизим. Кунимизга қувониб, еримиздан,

әдамлар мөхридан нурланиб юраверамиз.. Айтмаймизки, ҳай, инсон боласи, бунинг охирида барини қақмоқдай ёритувчи, якунловчи бир зум бор, унда ҳаётингдаги энг майда нарсалар ҳам буюк бўлади, бутун босиб ўтган йўлинг эса — чексиз бир оламдек кўринади. Ҳайратда қоласан: нега буни билмаган эканман, нега буни илгари ўйламаган эканман, деб ҳайратда қоласан...

Баҳромовнинг яна кўп гаплари бор эди, шекилли-ю, дармони етмади. Маъмура унга сеҳрлангандек термилиб қолган эди. Бирдан пайқадики, bemорнинг юзи ёришиб кетди, лабларига ранг кирган, қошлари қоп-қора, узун-узун киприклари нурлангандек эди. Маъмура Баҳромовнинг бундай чиройли одам эканлигини илгари пайқамаган экан, қўрқиб ўрнидан турди. Кўнглига даҳшатли фикр келди: «Нега бехосдан бундай гапларни гапириб қолди?!»

— Энди, сен борақол, қизим, дамингни ол, мен ухлайман...— деди Баҳромов.

— Йўқ, мен шу ерда ўтираман!— деб юборди Маъмура. Узининг овозидан ўзи чўчиб тушди. Нега бундай деганини ўзи ҳам билмайди. Лекин Баҳромов унамади.

— Бор, мен ухлайман, хайр...— деди қизнинг қўлини заифгина қисиб.

Бир соатдан кейин Маъмура палатага Алишернинг онасини бошлаб келди.

— Мана шу ерда, шу, шу,— дер эди аёл; унинг қучогида бир даста атиргул. Алишерини ясантириб етаклаб олган, Маъмуранинг огоҳлантиришига қарамай, бостириб кириб келаверди.

Маъмура bemорнинг ёнига бориб:

— Баҳромов ака, ухляяпсизми, мана сизга гул келтиришибди,— Маъмура овозини пасайтириб, аёлдан сўради:— Кимдан? Кимдан дедингиз?

— Алишердан.

— Алишердан экан, мана,вой манави гулни! Баҳромов ака...

Бемор уйғонмагандан кейин ҳамшира унинг юзини очди. Очди-ю, сариқ деворга юзини босиб, қотиб қолди. Бир зумдан сўнг елкалари титраб йиғлаб юборди.

— Вой ўлай!— деб қичқирди аёл Алишерини бағрига тортиб.

Баҳромов ўлган эди.

Маъмура йиғлаганча докторларни бошлаб кирди.

— Билган эдим, кўнглим сезувди, нега кетдим?! Нега кетдим!— деб йиғларди Маъмура. Аёл нима қилишини билмай гулдастани ўртадаги жовон устига, шиша банка-

га ўтқазди. Жовоининг у ёнидаги ўринда Ҳожи бува суюқ овқатга қўлини солиб, бир нимани кавшаётган эди. Жовоин устида эрталаб Эргаш келтирган олмалар қип-қизариб ётарди. Алишер ёниб-йилтиллаб турган олмаларга завқи келиб, тикилиб боққан эди, Ҳожи бува исқирт қўли билан дарров йиғиштириб олди. Буни пайқаган Маъмура қизарган кўзлари билан чолга шундай ачиниб боқдики, гўё бу палатада ҳозиргина Баҳромов эмас, Ҳожи бува жон берган эди.

Қиз Алишерни бағрига олиқ чиқиб кетди. Қелин ҳам ўлик ёнида оғзини чапиллатиб овқат еяётган чолга ғалати қараб, унинг ёнидаги гулдастани олди-да. Баҳромовнинг кўксига авайлабгила сочиб ташлаб, Маъмуранинг кетидан тез чиқиб кетди.

Шом олдидан майсазорда яна чипор товуқ билан момиқ жўжалар, яна қизил ботинкача кийган юм-юмалоқ Алишер кўринди, тўққизинчи палатанинг деразасида эса яна катта, дуркун гулдаста пайдо бўлди.

САФАРАЛИ

Бу ҳодиса унинг Чирчиқ комбинатида технолог бўлиб шилаб юрган пайтида юз берган. Гоҳ у корхонага, тоҳу бу бошқармaga, шаҳарма-шаҳар кўп юришга тўғри келарди, командировкадан боши чиқмасди, ўртоқлари бўлса: «Раз Сафарали бўлгандан кейин ўз номини оқласинда!»— деб кулишар эди.

Сафарни у ўзи ҳам яхши кўрарди. Лекин мана бу галги командировкаси аччиқ ичакдай чўзилиб кетиб, куёв деган номга ҳали ўрганиб ҳам етолмаган бўз йигитни обдан ичикириб қўйди. Сафарали Мұҳаббатини соғинган эди.

Буни ўзича ошкора тан олгани йўғу, лекин аҳёнда зўр бериб уни ўйлаётганини пайқаб қолади. Етти ой олдинги биринчи кечалари ёдига тушади, сочининг ҳиди димоғига киргандай, нафасини, оёқ товушини эшитгандай бўлади. Мұҳаббат ҳам тўйдан кейиноқ зап очилиб кетди-да, ўзи. Энди унинг кўз қарашларидагина эмас, ҳар бир ҳаракатида аллақандай сирли олов бор. Узи ерга қарайди-ю, лов-лов ёнади. Сафарали бағрига олганда эриб йўқ бўлгандай туюлади, пицирлаши эшитилмай қолади. Ғалати ҳис. Сафарали ҳозир мана шу ҳисни соғинган.

Мұҳаббат ҳозир сал тўлишиб, юмшоққина бўлиб қолган. Айниқса, икки ойдан бери... Ҳа, айтгандай ҳозир — икки ярим ой. Чунки Сафаралининг уйдан чиқиб кетганига бугун ўн олти кун бўляпти. Ҳеч нарса қилмадимикин? Қилмагандир. Сафаралини кутади у. Жон савдоси ахир. Хотини маслаҳат соганида Сафарали ҳам анигини айтмаган эди-да. «Сабр қил...» деб мужмал жавоб бериб қўя-қолган эди.

Бу гап Сафаралининг хаёлида ҳам йўқ эди-ю, Мұҳаббатнинг ўртоқлари маслаҳат беришганмиш. Тағин энг яқин, энг яхши дугоналари. Мұҳаббат буни эрига уч марта гапирди. Ўзининг ҳам кўнгли чопади шекилли, буни пайқагач, Сафарали шартта кесиб, «йўқ» деёлмади.

Мұҳаббат баъзан бир гўдакдай кўринади кўзига, кичкина, енгилгина, кўтариб олгиси келиб кетади. У ҳали Сафарининг суюшига ҳам, ўғит-насиҳатига ҳам муҳтож. Узи бола. Болани нима қилади...

Вагоннинг деразалари терлаган эди. Сафарали гимнастёрка енги билан артиб, ўзига «дарча» очди. Ҳануз баргини тўкмаган сап-сариқ садалар орқага юмалаб ке-таётгандай, омонатгина биринчи қордан оқариб турган

япасқи томлар лип-лип үтади. Ҳали қош қораймаган бўлса ҳам қоронги, кеч куз ҳавоси рутубатли, бир парча ёз бўлса совуқ заҳримни тўкаман, деб турипти. Табиат етим қолгандаи, далаларда жон эгаси кўйинмайдиган пайт, Вагонда ҳам одам кам. Филдиракларнинг шўх вазнли «тақа-туқ, тақа-туқ»лари бўлмаса, ёрилиб кетиши ҳеч гап ғимас одам.

Сафарали дили ғаш бўлиб, дераза ёнидан кётди. Пи-лесосдан жуни тўклишиб кетган эски гиламни босиб, йўлакнинг у бошидан-бу бошига юрди. Нима қилишини билмай ўз купесига қайтиб кирди. Биттаю битта шериги — қари, камгап, иркитроқ, ёқимсиз бир одам эди, Сафарали у билан ҳали танишгани ҳам йўқ, ҳозирдан юкорига чиқиб ухлаб қолибди. Оғзидан сўлаги оқиб ётибди. Сафарали пайпоқ ҳидига афтини буриштириб, яна йўланка чиқди. Қайси бир купеда ширакайф одамларнинг тақтуқ уриб, домино ўйнагани эшитилар эди. Деразада яна хўмрайган осмон, яна кимсасиз далалар. Сафарали сиқи-либ, ўзини қаёққа қўйишини билмай қолди. Шундай кувда ўзи ёлғиз поездга тушиб қолганини қаранг энди! Жуда алам қилиб кетди унга.

Сафарали учун бу оддий кун эмас. Бу кунни у **ҳар сафар** худди янги йил кутгандай, ғалати ўйлар, ҳаяжонлар билан, хушчақчақ дўстлар билан дастурхон устида кутар эди. Бу кун унинг учун алоҳида кун. Уни кутиш Сафаралига бир эзгулик бўлиб қолган. Бу гал бўлса, мана, икки оғиз гаплашгани бир ҳамроҳ ҳам йўқ. Аттанг, нима қилиш керак?

Ҳаммасига ўша боши ялтироқ бюрократ трест бошлиғи сабаб бўлди. Ӯшанинг бир оғиз гапи билан янги технологиянинг тасдиқланиши тўрт кунга кечикди-ю, командировкани иккинчи марта чўзишга тўғри келди. Бўлмаса Сафарали ҳозир уйда Муҳаббат билан ёнма-ён, катта хушчақчақ даврада ўтирган бўлар эди.

Сафарали яна нимагадир купесига кирди, тепада неон чирогининг ўлик шуъласи остида қўлини осилтирганча ётиб, шериги хуррак тортар эди. Бирпас ўтирди. Столчадаги бўш банкаларни, ғижим қофозларни жирканироқ йиғиштириди-да, деразанинг коленкор тўсиғини тушириб қўйди. Яна юраги сиқилиб кетди. У шунчаки ётиб дам олиши, ёки китоб ўқиши, ҳеч бўлмаганда эски журнал муқовасидаги кроссвордни ўқиб, бош қотириши мумкин эди. Лекин, йўқ, бугун у жилла бўлмаганда ресторанга ўтиб, икки юз грамм вино ичиши шарт. Шундай қилмаса, ўзини бир бандай ношукур ҳисоблаб, виждони қийнай-

төшлайди. Ҳаёт ато қилғап кун ахир. У бу кунни ўн икки йилдан бери муттасил нишонлади.

Сафарали ўринидан турди, соатига қаради. Ресторан албатта очиқ, айни пайти. Лекин... лекин ёлғиз борадими? У сира ёлғиз ичган эмас, буни тасаввур ҳам қилолмайди. Унинг назарида, соғ одам якка ўзи ўтириб ичимлик ичмаса керак. Кимни таклиф қилсайкин? Вагонда икки оғиз гап қотган бир тасодифий таниши ҳам йўқ. Ресторанинг ўзидан топиш... Йўқ, бу ўша ерга ўргангандарнинг иши, таклиф қилиб олиб борган бошқача бўлади.

Кимни таклиф қилиш керак? Бу хурракчини уйготай деса, кўнгли тортмади. Нариги купедагилар ўзи бир улфат экан шекилли, эшикдан ҳар замонда шарақлаган кулги овози эштилади. Ҳов, охирги дераза ёнида бир йигитча турнити. Сафарали аста яқинлашиб, ер тагидан бир-икки разм солди. Жуда ҳам ёш-е. Келиб-келиб ёш бола билан улфатчилик қиласдими? Ундан кўра ёлғиз ўзи бориб, юз грамм отиб келгани маъқул.

Бу маҳал бояги шовқинли күпе рўпарасида бир қиз пайдо бўлди. Сафаралининг кўнглига келган биринчи фикр шу бўлдики, кўзи жуда катта экан. Қош қорайиб, ҳеч нарса кўринмай қолган бўлса ҳам, қиз деразага тикилиб турибди, ташқарида оламни босиб келаётган тун шу катта кўзларнинг қора шуъласидай... Сафарали ақлига келган яна бир журъатли фикрдан ўзи чўчиб кетди. Йўғ-е. Қиз болани-я? Дабдурустдан, нима деб ўйлаши мумкин. Силтаб ташлаши ҳам бор, шундай кечанг мулзамликда ўтса, бундан ёмони йўқ. Ундан ташқари...

Қиз бўйдоргина, озғингина экан. Лабининг устида билинар-билинмас қора тук. Борадиган жойи узоқ бўлмаса қерак, вагонда кийимини ҳам ўзгартирмапти. Оқ шойи кофта, бигиз пощнали қора туфли; оёқларини чиройли қўйиб турипти. Сафаралининг зимдан тикилганини пайқаган бўлса-я?

Ундан ташқари, эри билан, ёки отаси билан кетаётган бўлиши мумкин.

Шундай деб ўйлади-ю, Сафарали негадир, худди бироров елкасидан итаргандай, қиз томон би, неча қадам қўйди. Қиз буни ё пайқамади, ё...

Сафаралининг кўнглида шунчаки бир пок ният борлигини билсайди. Нега шунаقا-а, одамлар? Дарров шубҳа, айб қилишади. Гўё нотаниш одамда фақат бараз бўладигандай. Ҳозир Сафарали билан бориб, унинг бугунги эзгу ҳисларини ўртоқлашса-ку, ўзига ҳам яхши бўларди, бу димиққан вагонда зерикаб, ёлғиз ўтирмағди.

— Менга қарап... — Сафарали қандай гапирвоганини ўзи ҳам билмайди, — ресторонга бориб, жиндак ўтирмаймизми?

Қиз қайрилиб қаради. Кўзлари катта қора қушлардай қанот қоқди. Бежиримгина чиройли бурнига тер қалқан эди.

— Қизиқмисиз... — деб сал тисарилди-да, яна деразага қаради.

Сафарали иш пачава бўлганини пайқади-ю, лекин энди орқага қайтишдан ёмони йўқ эди, бирпас жимликдан кейин давом этди:

— Бугун... туғилган куним эди, аксига олиб биронта таниш учрамаса-я...

Қиз индамади.

— Қарасам... — деди Сафарали ҳозир гапни тўхтатишдан қўрққандай.

Қиз унга кўз солди, қандайдир ялт этган назар билан бутун гавдасини кўздан кечирди. «Қарасам...» «Нима, қарасам?» — деб сўрагандай бўлди кўзлари. Бу саволдан Сафарали лол бўлди, энди қиз гапирмаса, унинг сўзи тамом бўлган эди. Дилсиёҳликни ичига ютиб, кириб ётиш қолади, холос.

— Туғилган куним денг... — деб қолди қиз шу пайт. Товуши самимий эди. — Шундай кунда йўлга чиқибсиз-да?

— Ҳа, шундай бўлиб қолди... — деди Сафарали ўзини йўқотиброк. — Аслида туғилган куним эмас... нима десамикин? Қайта туғилган куним. Ўн уч йил бурун шу куни қуршовдан чиқиб, бир ўлимдан қолгандар. Ушандан бери...

— Биронта улфат топиб нишонланг, — деди қиз ўйлаб туриб.

Сафарали елкасини қисди. Шундан кейин жим бўлиб қолдилар.

— Зерикуб турган экансиз... — тағин айлантириди Сафарали.

Қиз кескин бош силкиди. Бир оздан кейин купеси томон кетди. Сафарали яна бояги ҳолда, кўнгил ғаш, дераза ёнида ёлғиз туриб қолди.

Қиз купесининг эшигини очган эди, гуп этиб папирос тутуни билан маст-аласт шовқин йўлакка урди. У эшигини дарров ёпиб, ўша ерда бирпас тургач, ерга тикилганча:

— Менга қарап, юринг, кетдик, — деди.

Сафаралига жон кириб, дарров пиджагини елкасига илиб чиқди, ҳали ҳам унча ишонқирамаган ҳолда, олдинга ўтиб, вагон эшигини очди. Қиз унинг орқасидан юрди. Чайқалиб кетаётган вагонлардан тез юриб ўта бошлади-

лар, эшик, эшик, эшик, тўрт қаватдан эшик; Сафарали очади, қиз ёлади; орқаларидан эшикларнинг тарақлаган товуши, тамбурларнинг сершовқин шамоли қувлагандай сийб борар эдилар. Қиз Сафаралининг ялтироқ этигини кўради, қолос. Сафарали тамбурдан ўтганда баъзан унга ёрдам бермоқчи бўлади, лекин қиз билагини олиб қочиб, кулади, фидираклар шовқинида бир нималар деб, олга кўй силтайди: «Юраверинг!»

Кулоқлари батанг бўлиб, вагон-ресторанга етиб келишди. Бу ер иссиқ, ёруғ, иштаҳани қитиқлайдиган ҳидлар, чиқсан, фидиракларнинг вазни ҳам қандайдир маънин, ажлаловчи эди. Сафарали билан қиз «яхши етиб келдик» дегандай бир-бирларига қараб, ёш болалар сингари жилмайишди. Бу биринчи содда жилмайишдан иккисининг ҳам кўнгли ўсиб кетди.

Ресторанда одам кам эди. Улар оппоқ дастурхон ёзилган тоза столни танлаб, дераза ёнига юзма-юз ўтиридилар.

— Мана,— деди Сафарали негадир, қиз унга қараб кулиб ўтирас эди. У Сафаралига яна ҳам гўзал кўриниб кетди. Озғинлик ҳам одамга шунаقا ярашадими!

— Нима ичамиз?

— Асосан сиз ичасиз, сизнинг туғилган кунингиз. Қайта туғилган кунингиз...

Сафарали кекса официантга ўзи билганча таомлар буюра бўшлади. Қиз Сафаралига тикилар эди: у ҳақиқатан ҳам самимий йигит бўлса керак, солдат, кўпни кўрган солдат, эски гимнастёркани тараңг қилиб турган чафир гавдаси, қирра бурни, чўяндай қорайиб кўринган бақувват ияти, қиз бола олдида бирпасда журъатсиз бўлиб қоладиган ўткир кўзлари...

— Мен ароқ ичаман, сизга жиндак вино заказ қилдим... — деди Сафарали ва қизнинг ўзига қараб турганини кўриб, бирдан тўхтаб қолди: бу катта кўзлар ҳақиқатдан ҳам сеҳрли эди.

— Отингиз нима? — «Раҳмат сизга» дегандаги товуш билан сўради у.

— Ҳабиба.

— Менинг отим Сафарали. Ана танишиб ҳам олдик. Ҳафа бўлмайсиз-да...

— Қизиқмисиз. Мен тушуниб турибман.

— Бу қанақа одам экан, деб ўйламанг тағин. Одат бўлиб қолтан. Шу кунни қандоқ бўлмасин бир нима билан нишонламасам...

— Яхши одат. Қандоқ қилиб «қайта туғилганингизни» айтиб берасизми?

— Уй, айтаман. Аввал жиндақ... — бу маҳал оғизи
ант патымса кифтига күттарганича лапаб... 25 этиб қолди;
Ноёб балық, гүшт, унинг устига қора икра, яна шунинг
сингари анча қимматбаҳо, лекин, бир-бирига үнча қовуш-
майдиган таомларни кўриб, Ҳабиба янги танимашниң сод-
далигидан кулиб қўйди. Стол тўлиб кетган эди.

— Вой, шунинг ҳаммасини еймизми!

Сафарали қўлига графинни тутганча қимир этмай
қолди: қизнинг товуши, кулгидан чараклатан ўзи унн
лол этганди. Бу нима бўляпти Сафаралига, Ҳабибанинг
бир рюмка вино ичгандан кейин ялаб қўйган намчил қа-
лин лаблари унинг бошини айлантириб қўйди-ку. Қара-
маслик керак, гапни чалғитиш керак.

Иккинчи рюмкани ҳам тез қўйиб, танишганликлари
учун ичдилар.

— Менга қаранг, Ҳабибахон, мен сизни билдим: сиз
докторсиз! — деди Сафарали.

Қиз жиддий қараб қолди.

— Вой, топдингиз! Қаёқдан биласиз?

Сафарали тахминан айтган гапи тўёри чиққанига ўзи
ҳам ҳайрон эди.

— Госпиталма-госпиталь юриб докторларни, ҳамши-
раларни бир кўришда танийдиган бўлиб қолганиман. Ҳам-
маси шундай бўлишади.

— Қандай?

«Қандай?» Ҳақиқатан ҳам, қандай? Сафарали ўйлаб
қараса, буни тушунтириб беролмас экан.

— Қандай ахир? Қандай бўлишади докторлар?

Ҳабиба туриб олди.

— Шундай-да, сиздақа.

Кейин гап бошқа маромга ўтиб кетди. Ҳабиба ҳақи-
қатан ҳам врач экани, область касалхонасида ишлаши,
марказга янги медицина ускуналари олиш ташвиши би-
лан борганлигини гапириб берди Лекин, Сафарали ҳа-
мон ҳалиги гапни, бу ажойиб қиз ҳақида кўнглида тўрил-
ган тутқич бермас бир ширин туйғуни нима деб ифодә-
лашни ўйлар эди.

— Биласизми қандай бўлишади?.. Үз... ўз одамингдай
дилга яқин, ширин бўлишади. Сиз ҳам...

— Раҳмат. Лекин, Сафарали ака, кайфингиз ошгани
йўқми? — кулди қиз.

Сафарали сал изза бўлиб, жим қолди. У Ҳабибага
маҳлиё бўлиб қолаётганини ўзи ҳам билар, кайф қилиш-
дан хавотир олиб, кам-кам иchar, лекин, кўчели маест вақт-
дагидан ҳам баттар безовта эканлигини сезар экан. Шу-
нинг учун ўзини тутиб, гапга тушди. Ҳабибанинг илтимоси

Билан, «қайта туғилиш» воқеасини, Курск ёнидаги куршовдан чиққанда уни чала ўлік ҳолда кимдир ботқоқдан елкалаб олиб чиққани, кейин шу ахволда жангга кириб, яна тупроққа күмилиб қолгани, фақат бир тасодиғ билангина жон сақлаб, мана шундай бир совуқ куз кечасыда оламга қайтадан күз очганини гапириб берди. Бу оғир саргузашт бундай кунларда гапирилмас, Сафарали уни умуман бирорга батағсил ҳикоя қилган эмас эди. Шунинг учун ҳикояси дудмалроқ чиққандай туюлди. Аммо, Ҳабибага таъсир қилган эди. У «туғилган кунингиз учун! Иккинчи умрингиз узоқ бўлсин!» деб яна қадаҳ таклиф қилди. Ичдилар. Ҳабибанинг намланган лаблари яна ёнди. Сафарали яна ўзини унугиб, қизнинг оқ дастурхон устида ётган қўлига аста кафтини қўйди. Қўл юмшоқ, иссиқ эди. Ҳабиба уни сал тортиди, Сафарали қўймади.

— Келинайим бормилар? — деб сўради Ҳабиба кўзини олиб.

— Бор.

— ...Яхши кўрасизми?

— Ҳа,— деди Сафарали. Бирпастдан кейин:— жуда,— деб аста қўшиб қўйди. Улар ҳозир негадир умуман жуда аста гаплаша бошлаган эдилар.

— Болалар-чи?

— Иўқ.

— Менинг қизчам бор.

Сафарали ўёгини суриштирмади.

— Сиз... ёшсиз,— деб қўяқолди кўзига қараб. Энди бу катта кўзларда қандайдир тунги туман бор эди.

Ҳабиба қўлини тортиб олмади-ю, энди ичмайлик, раҳмат, сиз ҳам ичманг, қизиқроқ нарсалардан гапириб ўтиринг, деди.

Қизиқ гап? Сафаралининг қизиқ гап гапириб, бирорни кулдиришга уқуви йўқроқ эди, асқия қиласман деб уринса кўпинча гапининг зарби ўзига қайтиб тегарди. Ҳабиба ҳам кув экан, «қўлингизни олинг» деб кўнглини орритмади-ю, бўйнига вазифа юклаб, хәёлини бошқа ёқида банд этди, шунида йигит, ўзи ҳам билмаган ҳолда қўлини тортиб, астойдил ўйлай бошлади.

— Қизиқ гап? Қизиқ гап йўқ-да... Ҳа, бор. Шу бугун эрталаб бўлган воқеа. Айтаб берайми?

— Айтинг.

— Олдин жиндак ичайлик.

— Мен ичолмайман, Сафарали ака.

— Хўп, бўлмаса, мен қиттак...— деб рюмкани бўшатиб қўйди.— Шундай қилиб денг, эрталаб вокзалда билетга наебат катта экан, турдим. Билетни олиб чиқаёт-

сам, бир новчанинг оёғи тагида икки буқлоғлик йигирма беш сўмлик «мени олсанглар-чи» деб шундоққина ётипти-да. Қизиқчилик қилгим қистаб кетди шу жойда. Ҳой биродар, дедим, саводингиз борми? Нима эди, деди. Девордаги лавҳани кўрсатдим. «Уборшицанинг меҳнатини ҳурмат қилинг!» деб ёзилган эди деворда. Новча ўқидида, оёқ остига қаради. Қараса, қовурғаси синмаган йигирма бешлик, типирчилаб ётилти. Қўлига олди-ю, меники эмас, деб атрофга қаради. Ҳамма елкасини қисди. «Ҳай, кимники йигирма беш сўм?!»— деб қичқиришди. Эгаси чиқмади. Кассирга топширдик. Кассир кўринадиганроқ жойга қўйиб қўйди. Пулини туширган одам ҳозир ҳансирақ қайтиб келади-ку, дедим ичимда.

Перронга чиқиб, нимага ҳам пулимни санаб қолдимда. Санасам, худди йигирма бешлик йўқ! Пешанага тақ этиб урдим. Энди қайтиб кириб, пул меники экан, деб бўладими! Аскияни-қу қотирган биз эдик. Эгаси чиқмагандан кейин, ўзим олиб кета қолай деган фикрга келипти-да, дейишмайдими?

Хуллас, қайтиб киришга юрак етмади. Битта олифтагарчилек деб, йигирма бешдан қуруқ қолиб ўтирибмиз.

Ҳабиба роҳат қилиб кулди, қип-қизариб, бурнилари терлаб кетди. Дам олиб-дам олиб, белини ушлаб куларди. Ресторандан қайтаётиб ҳам, эсига тушса яна қиқирлайверди. Сафарали билагини ушласа ҳам сезмагандай, яна унинг кўкрагига уриб, «ўлинг сиз» деб қичқириб кулди. Жуда шайтони зўр экан. Сафарали ҳам қўшилиб кулади.

Фақат вагонга етиб келганларида гина ўз муносабатларини ўйлабми, жим бўлишди, ўйга толиши. Сал кайф қилған Сафарали унинг қўлини ушлаб, кўзига қараб, дилдагини айтишга уринди.

— Қандай яхши. Ҳамма ерда ҳамиша шунаقا бўлса. Таниш-нотаниш истаган қизингни истаган вақтингда ресторангами, меҳмонхонагами таклиф қилиб, мана шундай қилкашлик қилиб ўтирсанг! Шундай замонлар ҳам келармикин?

— Нега? Ҳозир ҳам мумкин.

— Йўқ, гап қилишади. Беғараз гаплашганингга ишонишмайди.

Ҳабибанинг хаёлига кўп фикрлар келди-ю, ҳозир мулоҳазакорликнинг вақти эмас эди, Сафарали анча ичиб қўйди.

— Ишқилиб, кўнглингиз жойига тушдими?

— Жуда! Раҳмат сизга, Ҳабиба.

Лекин улар ажралиб кетишолмади. Ҳабиба ўз эшиги-

ни отган эди, яна тутун, яна ҳалиғи үлфатлар шовқини йилакиц тўлдирди. Сафарали келиб эшикни ёпди.
— Менга қаранг, дам ололмайсиз, кўчиб қўяқолинг, ана жой бўш.

Ҳабиба ерга тикилиб ўйлаб турді-ю:

— Қўшниларингиз рози бўлармикин? — деди.

— Э, бир қария холос, иши йўқ.

Ҳабиба купесига кириб, кичкинагина чамадончасини оломон ичидан юлиб олгандай кўтариб чиқди. Уни Сафаралига бериб, соchlарини тузатди. Икков бошлишинб, Сафаралининг купесига келдилар.

Ҳабиба кирса, қария йўқ. Сафаралига савол назари билан қаради. У ҳам уёқ-буёққа кўз солиб, елкасини қисди. Чол бирон станцияда тушиб қолганга ўхшайди. Буларга бир мўъжизадай туюлиб кетди. Кулиб юборишиди.

Икков ёлғиз қолиб, рўбарў ўтирганларидан кейин гап топилмай ҳолди. Буёғи қандай бўлди, дегандай узоқ жим ўтирилар. Юмшоқ ўрин остида фиддиракларнинг бўғиқ вазндор товуши эшитирарди, ташқарида тун, бошқа купелар ўз сурони билан ҳолдан тойгандай жим бўлиб қолишиди.

Ҳабиба қайтиб, чиқиб кетишними, ниманидир ўйлаб, кўзини ердан олмай анча ўтириди-да, бирдан қарорга келди шекилли, кескин ўрнидан турди, чамадончасини кўтариб, юқори полкага жойлай бошлади. Оёқ учиди туриб, кўлларини юқори кўтарганида таранг тортилган кўйлак ичиди ингичка гавдасининг бутун кўркамлиги кўзга ташланди. Сафарали чамадонни кўтаришга қарашворай ҳам дёёлмади. Ҳабиба эшикдаги кўзгуда унинг чақнаб кетган ширақайф кўзларини кўриб, кўксига йиғилиб қолган кофтасини тез тузатиб ўрнига ўтири, шошиб тиззасини бекитди. Сафаралининг ресторандан келаётib шабадада кайфи ошиб қолганини ўйлади-да, болишини тузатиш баҳонаси билан четга қайрилиб, ўзича кулиб қўйди. Неон чироғида юзи кўкишроқ кўринган Сафарали қандайдир карахт, лол бир ҳолатда қизнинг барча ҳаракатларини кузатиб ўтирас, якка қолганларида гап тополмаганига қийналар эди.

— Мен билан ёлғиз тунагани қўрқмайсизми? — деб сўради, лекин шу заҳотиёқ бу саволининг қўполлиги, бемаънилигини ўйлаб, пушаймон еди.

— Нега? Сиз шунаقا ёмон одаммисиз? — деди Ҳабиба ҳафсалада билан ўрнига чойшаб ёзаркан.

— Ҳар ҳолда, әркак киши билан... — деди Сафарали, бошлаган мавзунинг бемаънилигини била туриб.

— Сиз-чи, аёл киши билан ёлғиз тұнағанин күркәсіз ми? — сұрады Ҳабиба.

Сафарали жағоб беролмай әнграйиб қолди. Қайфи ошиб, қызыб кетаётганини ўзи ҳам сезди. Қызық савол. У ўзига ҳеч вақт бундай савол бериб күрмаган экан. Үмуман, бундай савол эркакларнинг хаёлига келмайди.

— Сиздан құрқмайман, лекин ўзимдан...

— Қимдан құрқсанғыз ҳам, бари бир құрқоқлик,— деди Ҳабиба.

Нима деяпти? Бир нимага шама қиляптыми, ёки... Демак... Иү-е, қайси маънода? Сафарали шунча уриниб, бу гапнинг мағзини чақолмади, ўйлари чувалиб, боши ровлаб кетаётган эди, охирги рюмка ортиқча бўлди шекилли. Охиргиси ўзи доим ортиқча бўлади. Бу сафар айниқса. Лекин Сафарали ўзини муносиб, сипо тутишга аҳд қилди.

Ҳабиба бу маҳалләтишга ҳозирлик кўрап эди. Тўғнағичларини лабига қўйтиб, қалин сочини рўмол билан танғиб боғлади. Кўзгуга кўз қирини ташлаб, суяги туртиб турган ориққина елкаларини енгил тивит шарф билан буркади. Сафарали унинг юпқагина келишган гавдасидан, сочини кўтаргач очилиб қолган бўйинларидаги қора түхлардан кўз ололмас эди. У йигит-яланг орасида ориқ қизлар яхши бўлади, деган гапни кўп эшитган. Ҳақиқатан ҳам, «ориқ» деган сўз чиройли сўз эмасу, аммо...

Ҳабиба ўтирган жойида эгилиб, туфлисини еча бошлаган эди... Қиз очиқ ёқаси остида оппоқ кўкракларининг ораси сут оққан ариқчадек кўриниб кетди. Сафаралининг вужуди лов этиб ўт олгандек, бошини орқага ташлади. Нафаси тезлашиб кетган эди. Узини совутиш учунми, калима келтиргандай, бир нималар деб шивирлади.

— Нима дедингиз? Ие, шундоқ ухлаб қолманг яна, ечиниб ётинг,— деди Ҳабиба. Унинг товуши узоқлардан келгандай эштилди-ю, гапнинг маъносини Сафарали анчадан кейингина англади.

— Ҳа, ҳа, ечиниб ётиш керак. Мен чироқни ўчирай, аввал сиз ётиб олинг.

— Ҳўп,— деди қиз.

Сафарали чироқни ўчирди. Учирди-ю, тұгмачадан барменин олмай қоронғида негадир ҳансирақ, тикка туралерди. Вагон юмшоққина чайқалиб борар, дераза түсигининг аллақайси тирқишиларидан узоқдаги чироқларнинг заиф нури кириб, кўзгуда синар эди. Қиз Сафаралининг ёнгинасида ҳадеб ивирсиркан, купеда атир аралаш бадан ҳиди тарагиб, йигитнинг бошини айлантиради.

— Ҳабиба...— деди терлаб кетган Сафарали секин,

Оғзидан чиқиб кетди шекилли. Нима демоқчи эканини ўзи ҳам билмасди. Шунчаки, бу ном тилига ширин туюлиб... Хайрнят, қиз эшитмади.

— Бўлди, ёқаверинг,— деди у қувноқ товуш билан. Чироқ ёнгандада у оппоқ чойшаб остидан бошини чиқарганча, қора соchlарини ёстиққа ёйиб ташлаб, кулиб ётарди.— Энди сиз ҳам ечиниб ётаверинг, мен қарамайман,— деди қиз болаларча муғамбирлик билан кўзини чирт юмиб. Чироқ шуъласида ёстиққа кўмилиб ётган юзи ойдек сехрли кўриниб кетди. Сафарали иродасини тамом йўқотиб, эс-хуши оғай деб турганда, вагон кескинроқ чайқалиб кетиб, юқориги полкага пешанасини қаттиқ уриб олди-ю, шу уни бир кори-ҳолдан қутқазди. Сал ҳушёр тортиб, ўрнига ўтиради. Этигини, гимнастёркасини ечиб, чироқни ўчиргачгина манглайига кафтини босиб, оғриқни танасига яйратди.

Тун яримлаб қолган, дарпарда тирқишидан тушадиган чироқлар ҳам энди йўқ, поезд аллақандай дала-даштдан ўрлаб кетаётган эди. Оғриқ босилди-ю, билинар-билинмас ғурраси қолди. Сафарали уни ҳадеб ишқаркан, қизнинг ширали товуши эшитилди:

— Яхши тушлар кўринг, Сафарали ака.

— Раҳмат, сиз ҳам.

Сафарали шундоқ деди-ю, ўйлаб кетди: туш... шунинг ўзи, бу кеча, бу қиз, шунинг ўзи туш эмасмидийкин? Азбаройи худо, қандай яхши! Нима бўлди ўзи? Ҳеч нима бўлгани йўқ. Шунчаки, яхши бир одамни учратдинг! Шунга қушдай енгил тортдингми, шунга шодмисан? Ҳа, баҳти дам бу, Сафарали, ўзингни бос. Шу дамга қаноат қил, ўзингни бос. Ўзингни бос.

Лекин шайтон ҳам бас келмоқчи бўлиб шивирлар эди: қўлингни узат. Шундоқ ёнгинангда иссиққина бўлиб ётипти, ухлаётгани йўқ, уйқу қаёқда, сезяпсанми, соchlарининг жиди анқиди... Шундоқ узатсанг қўлинг қўлига, билагига тегади...

Ўзингни бос, Сафарали, баҳтили, баҳтили дам бу, қаноат қил, дер эди йигит ўзи ўзига. Лекин, чўғ устида ётгандай безовта, қизнинг оқ ёстиқда соchlарини таратиб ётиши кўз ўнгидан сира кетмасди. Шайтоннинг шивирлаши яна қулоғига чалинди: узат қўлингни, узат... унинг ҳам кўнгли типирчилаб кутиб туринпти. Қўли әмас, юраги дам...

Сафарали қўлинни столча остидан аста узатди. Ҳаракати беихтиёр, лекин ақлининг бир бурчаги ишлаб турарди: кутаётган бўлса, қўли шу ерда бўлиши керак... мана

ниманингдир иссиғи, кўрпацинг чети, чойшаб... қўлини тутаман холос. Қўл орқали одам бэр-бирини тушунади.

Ол қўлингни, ол қўлингни, дер эди кимдир. Лекин Сафарали қўнмади.

Бирдан сесканиб кетди. У қизнинг қўлини топган эди. Аввал бармоқлари, кейин иссиқ кафти. Сал титраган кафтлар бир-бирига ёпишли, қайси бири ёнаётгани маълум эмас эди, шу ҳолда узоқ қолишиди. Сафаралининг бармоқлари қизнинг билагига қараб ўрмалаганда, қиз унинг қўлини икки кафти орасига олиб, миннатдорлик билдирандай қисди.

— Ҳабиба...— деди шивирлаб Сафарали.

Қиз индамади. Анчадан кейингина қўлини олиб:

— Сафарали ака,— деди тетик товуш билан,— жуда чанқаб кетяпман.

Сафарали чаққоң ўрнидан турди.

— Чой дамлаб келаман!— апил-тапил кийиниб, чироқни ёқди.

— Чой қолдимикин, ярим кеча бўлиб қолди.

У чиндан ҳам, қаёқлардандир бир амаллаб иссиқ чой дамлаб келди. Кўзга кўз солмай стаканларга оз-оздан қуиб ичдилар.

— Ресторанда қаттиқ майшат қилдик-да ўзи,— деди Ҳабиба кулиб. У кўрпага ўраниб ўтириб, босиб-босиб ичар эди. Кайфи сал тарқалган Сафаралига ҳам иссиқ чой жуда кетди.

— Раҳмат, мана энди астойдил ухлаймиз, ўчиринг,— деди Ҳабиба кўрпага шўнғиб. Сафарали қоронгида жилмайиб қўйди: қизлар айёр бўлади-да, бепарволигини қаранг, ҳеч нарса билмагандай...

Сафарали ҳам ётди. У билади: бирпасдан кейин яна қўлини узатади, қўллар учрашадилар... Энди йўл очиқ. Лекин, унгача бугунги кечани, икковларининг муносабатларини ўзича таҳлил қила бошлади. Ҳабибанинг қўлини эслади: кичкина, ориқкина, иссиқ, қушчадай титраб турилти. Шу юпқагина, қаймоқдай сийнани бағрига босса, гуноҳми?.. Шу бўртиб турган осойишта лабларга лабини қўйса, гуноҳми...

У ҳозир Сафаралининг кўз олдига келди.

Ёстиқда жилмайиб ётган таниш юз. Бу... Ҳабиба, йўқ. Мұҳаббатнинг юзи эди. Иўқ, Ҳабиба... Ҳа, ҳа, дам Ҳабиба, дам Мұҳаббат. Негадир купе жуда ёруғ, Сафарали бўлса ўрнидан туролмаяпти. Шундай бўлса ҳам жуда роҳат, бадаилари яйраб кетяпти, жилмаяди. Лекин ким үз Мұҳаббатми, Ҳабибами? Поезд бўлса ҳамон юриб кетяпти.

— Ну, поезг эмас қандайдир музик? Ж-ля үзектарга таралиб келсиз музика. Ҳов уфқаларга жолди. Уфқалар бўлса ёруғ. Ҳа, айтгандай, бу чироқ эмас, шундай да юрипти. Соҳил кўкаламзору тийғанчоқ экан. Сафарали зўрға юринти, боши айланаб кетяпти. Ширингина айланади боши.

Бир жойда сирғаниб, тошга қоқилиб кетди. Қаттиқ қоқилди. Пешанаси урилди шекилли, гурра бўлиб чиқиди.

Сафарали манглайнин ишқаркан, кўзи очилиб кетди. Қараса, фира-шира ёруғ. Сакраб туриб дёраза тўсифини кўтарди — кун ёйилиб қолипти. Наҳотки, туни билан данг қотиб ухлаган бўлса? Шундай кечада-я? Ёнингда қиз бола ётган бўлса-ю сен хуррак отиб... Аттанг, уят бўпти, ҳам-маси ўша ортиқча рюмкадан.

Сафарали шовқин-суронсиз этигини кийиб, бош кўтариб қараса, Ҳабибанинг ўрни бўш! Бу қандоқ бўлди, яна туш кўряптими? Пешананинг гурраси бўлса тушда ҳам бор эди, ўнгидаги ҳам бор. Е Ҳабибанинг ўзи ҳам тушмидий-кин?

Йўғ-е. Сафарали тепани қаради, чамадонча ҳам йўқ, умуман Ҳабибадан из ҳам қолмаган эди. Сафарали йўлакка отилди. Поезд гувиллаб олиб кетяпти. Деразага боқса таниш далалар: ана, ўз районининг лавҳалари, сертут, катақ-катақ пахтазорлар, кўприкдан ўтгач, пахта пунктининг лайлак бўлиб ётган конвейерлари кўринди. Сафаралининг разъезди ҳам яқинлашиб қолипти. Худди шундай, бошқача бўлиши мумкин эмас: область марказида түшиб қолипти.

Шундай деди-ю, бунга ўзи ишонмагандай купега қайтиб кирди. Ҳабиба ўринларини яхшилаб йириштириб кетган эди. Столда эса... столда икки стакан, уйқу дорисининг селлофанлик кутичаси. Сафарали уни қўлига олиб, тикилди. Кутича очиқ, ичиди иккитами-учта таблетка ҳам қолипти. Лекин Сафарали бунинг сирини ўйлаб ўтирмади, чунки стакан билан бостириб қўйилган хатга кўзи тушган эди. Хат кичкина, рецепт қофозига ёзилипти:

«Мұҳаббатингиз қийин аҳволда. Бир кор-ҳол юз берса, ўзингиз айбдор бўласиз».

Сафаралининг қўли ҳам, тиззалари ҳам қалтираб кетди. Мұҳаббат? Мұҳаббатни қаёқдан билади? Сафарали унга хотини борлигини айтган бўлса ҳам, унинг отини айтгани йўқ эди-ку? Е айтганимиди?

Сафарали Ҳабибани қувиб етадигандай яна шошиб бўлакка чиқди. Деразага тақалди. «Қийин аҳволда?» Са-

Фафали-хеч нарсанни тушунмай қолди. Бурра манглайини совуқ деразага босиб, шунча ўйласа ҳам, аввал фикрлари чувалашаверди. Бир вақт орқасига қайрилиб, пешанасиға қарс этиб урди, кўзлари катта-катта, юзи оқариб кетган эди. Мұҳаббат оғир аҳволда! Демак, ўша гапида туриб, касалхонага борипти. Область касалхонасиға. Ҳабиба бўлса ўша ерда!

Аҳволи оғир... Бу қайси маънода? Бечора Мұҳаббат. Сабр қилса бўлмасмиди-а? Қаёқдан ҳам рози бўлди Сафарали. Рози бўлгани ҳам йўқ, мужмал жавоб берди. Лавашанглик қилди. «Ўзингиз айбдор бўласиз». Албатта айбдор бўлади-да. Латтачайнарликнинг жазоси шу!

— Бечора Мұҳаббат, жонгинам! — деб ўзича гапириб, куюниб ўёқ-буёққа юрди Сафарали. Аксига олиб, поезд ҳам имиллаяпти. Энди нима қилиш керак?

Еқасини ечиб, кўкрагини тижимлади, стаканлаб сув ичди, виждони қийнар эди уни. Мұҳаббат у аҳволда ётса-ю, бу ерда... Буни қаранг тағин, айтмапти, танир экану, айтмапти. Сафарали Ҳабибанинг ҳам сўз ва ҳаракатларини хаёлидан кечирди. Ҳа, ҳай биринчи кўришданоқ таниган Мұҳаббатнинг эри эканини. Кинояли қарашлариданоқ маълум эди-я! «Келинойим бормилар? Яхши кўрасизми?» эмиш тағин. Айёр! Билар экансан, шартта айтивермайсанми, шундоқ-шундоқ аҳвол, менинг қўлимга бориб тушди, яхши қарайлмиз, лекин аҳволи оғирроқ. Ҳаммасини ётиғи билан айтса-ку, область марказида шундоқ сакраб тушиб, ҳозир Мұҳаббатнинг койкасида ўтирган бўларди. Бу эркакларнинг иши эмас деган-ов. Бир чеккаси, шундай қувончли кунда кўнгли хира тортмасин, бекорга безовта бўлмасин, дегандир. У ҳам ўзича ҳақ.

Сафарали бир дақиқа ўтиrolмас, ичидан ёниб кетаётгандай типирчилар эди. Дам соатига қарайди, дам яна деразага ёпишиб, километр устунларига тикилиб, уидаги рақамларни ўқишга уринади. Бу орада қуёш ҳам ҷарақлаб, деразадаги намни ялаб кетди. Йўловчилар туриб, ювиниб, ҳар жой-ҳар жойда гурунглар бошланди. Соқол оладиган машиналар чириллади. Хушчақчақ кулгилар эшитилди. Фақат Сафаралининг кўнглига чироқ ёқса ёришмасди. «Бир кори-ҳол юз берса, ўзингиз айбдор бўласиз». Демак, сирлашишибди. Хотин киши хотин киши экан-да. Эримдан сўрадим, қарши эмас, деган бўлса керак. Бундай бўлишини билганида, яқин йўлатармиди? Бечора Мұҳаббат. Ҳозир қанақа аҳволда экан? Иситмада тўлғониб ётиптими ҳали.

Сафарали ойнага ёноғини тираб, олдинга тикиларди.

У бирдан ориқлаб қолди. Соқол қириш ҳам эсидан - чиқиб кетди. Хайрият, ана узоқда разъезднинг таниш тунука томлари ҳам кўринди. Сафарали чамадонини дарров қўлга олиб, тамбурга чиқди. Поезд бу ерда икки минут тўхтайди. Лекин Сафарали унинг тўхташини ҳам кутмасдан сакрамоқчи эди, узоқдан перронга кўз ташлаб, эшик тутқичини ушлаганча қотиб қолди. Перронда одам оз, онда-сонда қоп кўтарган учта-тўртта одам ҳали тўхтамаган поездга қараб интилар, кенг бетон йўлларда эса қорайиб кетган терак барглари йўргалаб учар эди. Сафарали эшикда қотганича, кўзларига ишонмай бораарди. Перронда Мұҳаббат турипти. Нима гап ўзи? Е тузалиб чиқдимикин? Тузалиб чиқсан бўлса, дармон йиғмай, кутгани чиқиб нима қиласди.

— Жонгинам... — деди Сафарали. Унинг қайноқ нафасини шамол учирив кетди.

Вагон худди Мұҳаббатнинг рўпарасига келгандан поезд тўхтади. Сафарали сакраб тушиб, хотинйга қаради. Мұҳаббат илгаригидай, ҳатто илгаригидан ҳам дуркун, тўши бурмали кенггина кўйлак кийиб, сочини иккита ўриб олган эди.

— Сафарали ака! — деб эрига интилди.

Сафарали уни бағрига олиб, соchlарига юзини бошиб, бирпас турди-да, бўшашиб чамадонига ўтириб қолди.

— Вой ўлай, уйқудан қолибсиз! — деди Мұҳаббат унинг бошини қучиб. Сафарали юзи билан унинг сал қаппайган иссиқ қорнини сезди. Бирдан юраги ҳовлиқиб, қувончи ичига сиғмай кетди. Хотинига бир нима деёлмас, чўнтағига ғижимлаб солған рецепт қофозини ўйлар, ундағи хатни ёддан такрорлар эди. «Мұҳаббатингиз... қийин аҳволда. Бир кори-ҳол юз берса, ўзингиз айбдор бўласиз». Мұҳаббат... катта ҳарф биланми, ёки кичик ҳарф биланми?..

Сафаралининг боши қотди. Хат чўнтағини ёндираётгандай эди. Олиб қарай деса, хотини турипти. Катта ҳарфданми, кичик ҳарфданми? Жумла бошида албатта катта ҳарфдан бўлади-да. Борди-ю, жумланинг ўртасида бўлса-чи? Унда ҳам катта ҳарф билан ёзилиши керак. Чунки гап катта мұҳаббат ҳақида. У Мұҳаббат ҳам, бу Мұҳаббат ҳам катта ҳарфдан бошланади. Ҳеч кори-ҳол юз бермайди. Ҳабиба азизим, ажойиб қиз, сабоғинг учун раҳмат сенга. У Мұҳаббатга ҳам ҳеч қачон «кори-ҳол» юз бермайди. Сафарали учун улар иккаласи бир бутун.

— Раҳмат... — деб шивирлади Сафарали хотинининг иссиқ қорнига юзини қўйиб.

— Раҳмати нимаси, биринчи марта кутишими... дедаesi,— деди Мудаббат сўнгги сўэни аста шивирлаб. Эрнинг ўсиқ соқоли баданига хушёқар әди.

МУНДАРИЖА

Қиссалар

Жар өқасида чақмоқ	4
Илдизлар	83

Хикоялар

Мен ҳәётни ўрганаман	117
Хонимнинг туғилған күнлари	127
Кечиринг мени, одамлар	138
Шербекнинг аргумоги	144
Тўққизинчи палата	146
Сафарали	156

M 93

Мухтар Аскад.

Илдизлар. Қиссалар ва ҳикоялар. Т., «Еш гвардия», 1984.—176 б.

Мухтар Аскад. Корни. Повести и рассказы.

Уз2

На узбекском языке

АСКАД МУХТАР

КОРНИ

Повести и рассказы

Гедактор А. Обиджонов

Рассом Х. Раҳматуллаев

Расмлар редактори А. Гуломов

Техн. редактор Л. Буркина

Корректорлар М. Юнусова,

Ф. Зоиджонова

ИБ № 1522

Теришга берилди 2.11.83 й. Босишга рухсат этилди 13.1.84 й. Р — 13508. Формати 84×108 $\frac{1}{2}$, 2-босма қоғозга «Литературная» гарнитурада юқори босма усулида босилди. Босма листи 5,5. Шартли босма листи 9,24. Нашр листи 9,7. Тиражи 30000. Буюртма № 127. Баҳоси 5-муқовада 80 т., 7-муқовада 90 т.

Шартнома № 135—83.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти Тошкент, 700129, Навоий кўчиаси, 30.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмахонасида матрицалар тайёрланган.

Ўзбекистон ССР нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқаринш бирлашмасининг 2-босмахонасида босилган. Янгийўл ш., Самарқанд кўчиаси, 44.

УЗБЕКИСТОН ЛКСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ
«ЕШ ГВАРДИЯ» НАШРИЕТИ ҚУЙИДАГ
КИТОБЛАРНИ ЧОП ЭТМОҚДА:

Эътибор Охунова
«ТОНГ ҚЕЛИНЧАГИ».
Шеърлар.

Эркин Самандар.
«БАҲОР ОҚШОМЛАРИ».
Шеърлар.

Рўзи Қодирий.
«ДЎСТЛИК НАШИДАСИ».
Шеърлар.

Хуршид Даврон
«ТУМАРИС ҚУЗЛАРИ».
Шеърлар.